

# AKADEEMIA

14. AASTAKÄIK

2002

NUMBER 6




---

Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne . . .	Mait Raun
Ebaliberaalse demokraatia tõus . . . . .	Fareed Zakaria
Miks on tühjad tähistajad poliitikas olulised? . . .	Ernesto Laclau
Teadus ja armastus . . . . .	Anto Raukas
Essee teaduse tegemisest . . . . .	Atko Viru
Luulõtuisi . . . . .	Aivo Lõhmus
Stendhali “punane” — tsitaat või sümbol? . . . .	Linnar Priimägi
Kas keskajal oli teatreid? . . . . .	Mardi Valgemäe
Dialektika . . . . .	Eleonore Stump
Genoom . . . . .	Matt Ridley

---

## **Kolleegium:**

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

## **Toimetus:**

peatoimetaja . . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee  
tegevtoimetaja . . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee  
*universalia* }  
*naturalia* } Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee  
*humaniora* . . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee  
*socialia* . . . . Jaan Isotamm – jaan.isotamm@akad.ee  
keeletoiimetaja . . . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee  
korrektor . . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee  
sekretär . . . . . Tiiu Jõgi – tiiu.jogi@akad.ee

## **Postiaadress/Postal address:**

Postimaja, postkast 80,  
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

## **Toimetuse aadress:**

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

**Telefonid:** 423146, 423050

**Fax:** 423146

**E-post:** akadeemia@akad.ee

**Kodulehekül:** www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2002

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78. Trükiarv 2300

# AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

14. AASTAKÄIK 2002 NUMBER 6 (159)

Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne:

Dokumenteeritud tagasivaade. I\*

*Mait Raun* . . . . . 1131

Ebaliberaalse demokraatia tõus

*Fareed Zakaria* . . . . . 1157

*Tõlkinud Meeme Allmann*

Miks on tühjad tähistajad poliitikas olulised?

*Ernesto Laclau* . . . . . 1180

*Tõlkinud Jüri Lipping*

Teadus ja armastus

*Anto Raukas* . . . . . 1204

Essee teaduse tegemisest

*Atko Viru* . . . . . 1217

Luulõtuksi

*Aivo Lõhmus* . . . . . 1225

Stendhali "punane" — tsitaat või sümbol?

*Linnar Priimägi* . . . . . 1231

Kas keskajal oli teatreid?

*Mardi Valgemäe* . . . . . 1243

Dialektika

*Eleonore Stump* . . . . . 1257

*Tõlkinud Triinu Pakk-Allmann*

<i>Arvustus: Stat-kyrka-samhälle: Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna.</i> (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmensia, 21.) Utg. av Torkel Jansson o. Torbjörn Eng. Stockholm, 2000. 470 sid.	<i>Enn Küng</i> . . . . .	1284
Narva — Läänemerekaubanduse sõlmpunkt 17. sajandil. <i>Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel.</i> (Scripta archivi historici Estoniae.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2001. 403 lk.	<i>Aleksander Loit</i> . . . . .	1297
Üks nõmmelõokese laulu saatel elatud elu. Hans Trass. <i>Üksi ja ühes: Mnemograafia.</i> Tartu: Ilmamaa, 2002. 255 lk.	<i>Erast Parmasto</i> . . . . .	1303
Abstracts	. . . . .	1309
Genoom: Ühe liigi autobiograafia kahekümne kolmes peatükis. III	<i>Matt Ridley</i> . . . . .	1319
	<i>Tõlkinud Kalle Hein</i>	

*Akadeemia* honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

---

Lk 1156, 1203, 1230, 1242, 1283: Johannes Saali (1911–1964) pliiatsijoonistused.

\*Tärniga märgitud artikkel on eelretsenseeritud.  
Eelmises numbris ilmunud Julia Laffranque'i artikkel "Euroõigus ja Eesti õigusloome" on samuti eelretsenseeritud.

---

# EESTI DEMOKRAATLIK LIIKUMINE JA EESTI RAHVUSRINNE

## Dokumenteeritud tagasivaade I

*Mait Raun*

Kohtuprotsessil Eesti NSV Ülemkohtus, mis toimus 20.–31. oktoobril 1975, mõisteti ENSV KrK § 68 alusel (nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda) Kalju Mätik ja Sergei Soldatov kuueks aastaks ning Mati Kiirend ja Artem Juskevitsš viieks aastaks vangi. Arvo Varato, kes kahetses süüd, sai kolm aastat tingimisi. Mordva ANSV ja Permi oblasti poliitvangide laagritesse saadetud süüdimõistetute näol oli tegemist N. Liidu režiimi vastastega, kes tegutsesid aastail 1969–1974 pörandaalustes rühmitustes Nõukogude Liidu Demokraatlik Liikumine, Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne. Juhtumit tuntakse “demokraatide protsessi” nime all.

Uurimise ulatuslikkust näitab asjaolu, et selle käigus toodi ENSV KGBle appi julgeolekuohvitsere tervest N. Liidust ning lõpuks kogunes kohtuniku lauale kuuskümmend köidet toimikuid. Alates 13. detsembrist 1974 kuulas KGB üle paarsada inimest ja teostas neist umbes neljakümne juures läbiotsimisi. Demokraatide süüasja kasutati selleks, et suruda Eestis maha vähimgi vastupanu. Režiim tegi hoiatusrännakuid igasse kahtlasevõitu suunda. Rapiti baptiste, joogaharrastajaid, UFO-uurijaid, filmi- ja raamatutõpru, kunstnikke, muusikuid. Tunne Kelam vallandati ENE toimetusest, Helju Tauk konservatooriumist, Oleg Tjutrumov sümfooniaorkestrist, Malle Kiirend kirjastusest Valgus, Linda Jürimäe Tallinna Pedagoogilise Instituudi fotolaboratooriumist,

---

**Uurimust on toetanud Presidendi Kultuurirahastu ja Kistler-Ritso Fond.**

Erik Udam metsainstituudist, Jüri Lina sai artiklite avaldamiskeelu, Jaanus Paal eksmatrikuleeriti teistkordselt ülikoolist; Ülo Vooglaid, Pikkar Joandi ja Paul Mõtsküla heideti välja NLKPst; likvideeriti Tartu ülikooli sotsioloogialaboratoorium; jne. Johannes Hindi traktaat "Mõningate XX sajandi inimeste tragöödia" käivitas aastaid hiljem veel ühe traagilise kohtufarsi.

## ALLIKMATERJALID

NLDLi, EDLi ja ERRi tegevuse kohta leidub trükisõnas võrdlemisi vähe informatsiooni.

Ljudmila Aleksejeva monograafias, mis käsitleb N. Liidu režiimi vastaseid suunitlusi (Aleksejeva 1984), on EDLile ja ERRile pühendatud kokku kümme rida. Rõhutatakse, et suure mitteametlaste osaluse tõttu ei olnud neis organisatsioonides esiplaanil mitte rahvuslik idee, vaid demokraatia. Tegevuse kirjeldamisel jäetakse kõrvale nii nende ideestiku analüüs kui ka peamised aktsioonid, piirdudes nelja põrandaaluse ajakirja ("Demokrat", "Lutš Svobodõ", "Eesti Rahvuslik Häääl" ja "Eesti Demokraat") mainimisega. Monograafia püüab hõlmata kogu N. Liidu terrotooriumil toimunud vastupanuliikumist, ent vaatab seda autori eluloolisest taustast kammisetuna suuresti läbi Moskva dissidentliku inimõigusliikumise prisma.<sup>1</sup> Autori erapoolikut suhtumist ainesse näitab seegi, et Eesti-kesksetest rühmitustest suhteliselt mõjukam NLDL, mis suunas teraviku otse N. Liidu kui terviku kukutamisele ja oli Moskva inimõiguslastele pinnuks silmas, vaikitakse selles raamatus täielikult maha.

Pärast N. Liidu lagunemist on suhtumine muutunud. 1997. a avaldatud rohkem kui tuhandeleheküljelises suuralbumis *Sajandi samizdat* (*Samizdat... 1997*) on ühe auväärsema koha samizdati klassikas omandanud NLDLi ideoloogi S. Soldatovi varjunime Volnõi all ajakirjas "Lutš Svobodõ" ilmunud artikkel. Tõsi, pseudonüümi ei ole suudetud avada (Volnõi 1997: 259–281).

---

<sup>1</sup>Ljudmila Aleksejeva oli aastani 1968 NLKP liige ja Moskva maa- ja metsandusliku teadusliku instituudi "Nauka" toimetaja, ent kaotas seoses osalusega inimõigusliikumises oma turvalise positsiooni. Saanud 1976. aastal Moskva Helsingi-grupi asutajaliikmeks, pälvis ta 1977. aastal võimaluse emigreeruda USAsse, kus kirjutas ka raamatu teisitimõtlejate ajaloost.

Vene keeles on ilmunud veel S. Soldatovi mälestusteos *Taas-sünni põuavälgud* (Soldatov 1984), milles kirjeldatakse Tallinna demokraatide tegevust võrdlemisi põhjalikult, ent tehakse seda autorikeskselt ja väljaandmise aastat (1984) arvestades ilmselt vältimatus konspiratiivses sõnastuses, nii et loetu mõistmine eeldab demokraatide tegevuse põhjalikku tundmist. Märksa lugeja-sõbralikumad on sama autori eestikeelsed tekstid: meenutuskild lähimast võitluskaaslasest NLDLi päevilt “Artem Juskevitš” (Soldatov 2000b) ning lühiülevaade EDLi tugigruppide ja A. Juskevitši grupi tegevusest (Soldatov 2001), mis paraku kannatavad teise puuduse all: nad lahknevad omavahel niihästi tonaalsuselt — esimene on ülistav, teine hukkamõistev — kui ka faktidelt, alates juba sellest, mismoodi võitluskaaslased teineteisega tutvusid.

Ainus süstemaatilisust taotlev käsitlus Tallinna dissidentide tegevuse kohta on Viktor Niitsoo raamatu *Vastupanu 1955–1985* alapeatükk “Demokraatlikud liikumised” (Niitsoo 1997: 75–98). Raamatus esitatud järjekorras leiduvad seal järgmised seigad ja sündmused: NLDLi asutamine S. Soldatovi poolt; 1960. aastate keskel tegutsenud Demokraatlik grupp, mis oli NLDLi eellane; läkitus “Loota või tegutseda”, autoriks Eesti tehnilise intelligentsi esindajad; NLDLi programm, taktikalised alused ja häälekandja “Demokrat”; NLDLi vaikne hinguseleminek Moskva dissidentide kriitika tõttu aastal 1970; Eesti-keskse ERRi loomine augustis 1970 ja rühmituse programm; kuus numbrit ajakirja “Eesti Rahvuslik Hääli”; EDLi loomine aastal 1972; EDLi programmi koostamine NLDLi programmi otsesel eeskujul; samizdat-kirjanduse levitamine Tallinna ja Tartu haritlaste ja üliõpilaste seas; sidemed Tartu ülikooli sotsioloogilaboratooriumiga ja Tartu almanahhi liikumisega; 1972. a sügisel “ERR-i ja EDL-i tegevusest kõrvale tõmbunud” S. Soldatovi initsiatiivil ja Tunne Kelami teostuses memorandumi koostamine ÜROle, mis “allkirjastati ERR-i ja EDL-i poolt”; kriminaalasja algatamine demokraatide vastu novembris 1974; A. Juskevitši, M. Kiirendi, K. Mätiku ja A. Varato arreteerimine 13. detsembril 1974, S. Soldatovi arreteerimine 4. jaanuaril 1975; repressioonid 1975; ERRi ja EDLi vabadusse jäänud liikmete apell ÜRO peasekretärile ja paar kirja aastast 1975–1976; BATUNi moodustamine ÜRO-memorandumiga mõjul.

Hilisem uurimistöö on avastanud loetelu peaaegu iga semi-kooloni vahelt mõne ebatäpsuse. Allikmaterjali vähesust ja spetsiifilisust (KGB "paraadandmed") arvestades ei ole siiski põhjust teha V. Niitsoole etteheiteid, tema väitekirj käis lähiaja vastupanu uurimise valdkonnas teerajaja rasket rada ning täitis oma ülesande hästi. Ka käesolev artikkel ei suuda anda Tallinna demokraatide tegevusest veatut pilti, mitu episoodi vajab tunduvalt sügavam uurimist. Eriti puudulikud on andmed ÜRO Peaassambleele saadetud ning rahvusvahelist tähelepanu pälvinud memorandumi koostamise ja toimetamise asjaolude kohta.

Seda väärtuslikum on V. Niitsoo tõdemus, et Eestis tegutsenud N. Liidu kommunistliku režiimi vastaseid ei saa pidada dissidentideks (Niitsoo 1997: 120–123). Tõsi küll, tema põhjendus, et neil ei olnud dissidendi mõistele vastavat ühiskondlikku positsiooni ega haridust, ei kanna ning on vaevalt õnnestunud arutlusele tõuke andnud koguteose *Eesti ajalugu ärkamisajast tänapäevani* (1992) põhjendusest, et pole võimalik olla dissident (erimeelne), kui sinu vaateid jagab enamik rahvast. Nõustudes Tallinna demokraatide ja muude Eesti režiimivastaste eristamisega dissidentidest, võib erinevust näha eelkõige selles, et dissidendid nõudsid avalike samizdat-artiklite ja protestikirjade *podpissant'* idena<sup>2</sup> sotsialistliku seaduslikkuse tagamist, eriti N. Liidu konstitutsiooni inimõigusi garanteerivate sätete senisest täpsemat järgimist režiimi poolt, pidades oma tegevust sotsialismi päästmiseks, Eesti vastupanuliikumisel aga puudus igasugune illusioon kommunistliku korra kõlblikkusest ning oldi täielikult orienteeritud vaid režiimi kukutamisele ja Eesti iseseisvuse taastamisele.

Subjektiiivsest vaatenurgast valgustab mõningaid Eesti demokraatide tegevuse tahke liikumisega lähedalt seotud T. Kelam oma isikuintervjuus Urmas Otile (Kelam 1999a), mis keskendub peamiselt ÜROle saadetud memorandumi koostamisele ja arvatavalt küsitleja isikust tulenevalt kaldub liialdustesse. Tasakaalustatumalt ja mõtestatumalt käsitleb T. Kelam seda teemat ERSP kümenda aastapäeva konverentsi ettekandes (Kelam 1999b).

---

<sup>2</sup>*Podpissant'* ide liikumine sai Venemaal alguse pärast kirjanike Andrei Sinjavski ja Juli Danieli vahistamist 1965. a lõpus, kui asuti koguma allkirju nende kaitseks. Sellest aktsioonist võrsus dissidentlusena tuntud inimõigusliikumine.



Siin-seal leidub veelgi pudemeid asjaosaliste sulest. Vabadusvõitleja Erik Udami mälestusele pühendatud koguteoses (*Mees...* 2001) puudutavad Tallinna demokraatide teemat niihästi otsesed asjaosalised M. Kiirend ja K. Mätik kui ka riivamisi veel seitse autorit: Jaanus Paal ja Endel Ratas on kumbki võtnud vaatluse alla ühe episoodi, Jaak Pihlau teeb seda kolmes lõigus, Heiki Ahonen, Lagle Parek, Eve Pärnaste ja Enn Tarto igaüks ühes lõigus. Seda, et E. Udami oli Tallinna demokraatide ja Tartu vastupanugrupi sidepidaja, ei maini aga ükski neist. Ajakiri *Tuna* on avaldanud M. Kiirendi mälestuskillu A. Juskevitšist ja EDLi programmdokumentide koostamisest (Kiirend 1999), ERSP konverentsi kogumik K. Mätiku meenutuse ÜRO-memorandumiga seonduvast (Mätik 1999).

Praegusel hetkel sisaldavad käsitletavas valdkonnas kõige enam allikmaterjale kaks arhiivi. Riigiarhiivi Tõnismäe hoidlas on talle kuuskümmend üks kohtutoimikut, mis on koostatud KGB poolt 4. detsembril 1974 algatatud kriminaalasja nr 163-74 põhjal. Neis asuvad viie süüaluse ning tunnistajate ülekuulamisprotokollid, läbiotsimistel konfiskeeritud dokumendid jt kirjalikud materjalid, ekspertiisiaktid, süüdistuskokkuvõte, kohtuistungite protokollid ja järelevalvetoimik (ERAF, f 129, s 29079). Et süüasja raames toimunud läbiotsimiste käigus leidis KGB üles põhilise osa originaaldokumentide tekstidest ja säilitas need süüdistusmaterjalina, annavad toimikud hindamatu väärtusega ülevaate Tallinna demokraatide kirjalikust pärandist. Demokraatide ideedest ja taotlustest saab enam-vähem täieliku ülevaate, ehkki juurdlus keskendus kõigele muule kui tekstides sisalduvate seisukohtade analüüsile. Kirjasõna moodustab tubli poole toimikute kogumahust, seda leidub nii masinakirjaeksemplaride, mikrofilmide kui neist ilmutatud fotokoopiade kujul, sekka isegi mõned katsetused elektrograafilisel trükiseadeldisel.

Paraku tuleb kohtutoimikutes leiduva vähegi kaudsema, vähegi subjektiivsemast allikast pärineva informatsiooni, eriti ülekuulamisprotokollides sisalduvate tunnistuste tõepärasse suhtuda väga allikakriitiliselt. Isegi juba läbiotsimisprotokollidel leidub võltsimise tunnuseid. KGB uurijad on NLDLi, EDLi ja ERRi tegevuse igakülgele käsitlemisele eelistanud kohtulikku karistamist võimaldavate süüversioonide püstitamist ja ülekuulatavalt neile sobivate vastuste väljapressimist. Repressiivparaadi mee-

levaldsust faktide "tootmisel" tuleb silmas pidada isegi siis, kui ütlus näib selge ja usaldusväärne ning vassimine mõttetu. Näiteks A. Varato tundub kõike puhtsüdamlikult välja lobisevat, ent kõneleb teiste asjaosalistega vastandamisel muu hulgas, kuidas ta koostas ajakirja "Eesti Demokraat" numbri 3, ehkki tegelikult ei ole sellist numbrit kandvat "Eesti Demokraati" olemas. Samuti tunnistab ta tekstid "Vene kolonialism Eestis" ja "Nõukogude Vene invasioonist, okupatsioonist ja anneksioonist Eestis" eri aegadel koostatud ja erineva sisuga artikliteks, ehkki tegelikkuses on nad identsed, välja arvatud pealkiri, mille just seesama A. Varato ära muutis. Ilmselgelt on siinkohal tegemist näidetega KGB näpuvigadest süüversioonide täitmisel tõendusmaterjaliga.

Teine probleem, millele põrkub vastupanu uurija, on uuritava tegevust avavate tõsikindlate faktide vähesus, õigemini nende massiline sihilik hävitamine asjaosaliste poolt. Et "põrandaaluse" ellu kuulub selle lahutamatu koostisosana iga kahtlustäratava jälje kohene kustutamine, puudub tagantjärele peaaegu täielikult usaldusväärne teave objektiivsest allikast. Usutav, et mingil määral võivad tõsikindlaid fakte sisaldada kommunistliku repressiiv-aparaadi tööriista KGB operatiivjälgimise toimikud, ent need on N. Liidu lõpupäevil Eestist Venemaale viidud.

Mõnevõrra püüab seda lünka täita Tallinna demokraatidega seotud isikute mälestuste kogumine ja talletamine, mis toimub kodanike ühenduse Fnd Must Kass egiidi all. Musta Kassi Fondi Arhiiv (MKFA) säilitab täiendavalt mõningaid KGB poolt avastamata jäänud materjale, mis M. Kiirend ja K. Mätik tõid 1980. aastatel peidikutest välja. Samuti on arhiivi koondatud asjaosaliste mälestusi, seda nii kirjalikus vormis kui ka suuliste intervjuude-na kassetidel ja CD-kandjatel, lisaks kommentaare ja täpsustusi teadusliku uurimise orbiiti jõudnud sündmuste kohta. Olulised Tallinna demokraatide eestikeelsed põrandaalused tekstid on huvilisele kättesaadavad ühenduse Fnd Must Kass kodulehel [www.hot.ee/mustakassifond](http://www.hot.ee/mustakassifond).

## ALGUSES OLI NLDL

Pärast seda kui NLKP peasekretäriks sai Leonid Brežnev, algas N. Liidus stalinismi hiiliv restauratsioon. See tõi kaasa ka režiimivastase liikumise hoogustumise. Tsensuurivärvate kitsene-

mise vastureaktsioonina omandas aina laialdasema leviku samizdat, inimõiguste rikkumise juhtumite suurenemine tõi kaasa protestiaktsioonid (nt kirjanike A. Sinjavski ja J. Danieli toetuseks). 30. aprillil 1968 alustas Moskvas ilmumist dissidentliku liikumise keskne pörandaalune ajakiri *Hronika tekuštših sobotii* ("Jooksvate sündmuste kroonika", edaspidi "Hronika. . ."), mis seadis eesmärgiks koondada materjale inimõiguste rikkumisest N. Liidus. Suvel 1968 hakkas käest kätte levima kolmekordse sotsialistliku töö kangelase, N. Liidu vesinikupommi leiutaja akadeemik Andrei Sahharovi suitsupaberile trükitud brošüür *Mõtisklusi progressist, rahumeelsest kooseksisteerimisest ja intellektuaalsest vabadusest*, mis pretendeeris saama N. Liidu ühtse demokraatliku liikumise programmiliseks algdokumendiks (Soldatov 1984: 172). Sügisel 1968 veeres üle N. Liidu Tšehhoslovakkiasse sooritatud invasiooni vastu suunatud protestilaine ning rahulolematute seast võrsus mitmeid pörandaaluseid poliitilisi rühmitusi.

Nende rühmituste hulgas oli ka Paldiskis dislotseeruvate tuumaallveelaevade ohvitseride moodustatud Poliitilise Vabaduse Võitlusliit (*Sojuz Borbõ Za Polititšeskuju Svobodu*). Programmilises kirjutises "Avalik kiri N. Liidu kodanikele", mida levitati ka teistes Läänemere-äärsetes mereväebaasides, sõnastas PVV oma poliitilised seisukohad. Jäämata rahule A. Sahharovi mõtisklustega, kavatsesid ohvitserid asuda N. Liidu demokraatliku liikumise etteotsa ning asutada selle häälekandja "Demokrat", mis ühendaks ideoloogiliselt kommunistliku režiimi vastased kogu N. Liidus. Suvel 1969 tegi KGB lõpu PVV tegevusele<sup>3</sup> ning käivitas juurdluse, mille käigus kuulati teiste seas üle ka Tallinna režiimivastased S. Soldatov ja A. Juskevitš.<sup>4</sup>

<sup>3</sup>L. Aleksejeva (1984) märgib lisaks üldtuntud faktile Paldiski ohvitseride Gennadi Gavrilovi, Aleksei Kossõrevi ja Georgi Paramonovi vahistamise ja karistamise kohta seda, et Tallinnas, Leningradis ja Kaliningradis olevat arreteeritud umbes 30 inimest ning veel kaks ohvitseri Poolas, kelle kõigi saatus on teadmata. Tõnismäe hoidla toimikud ja PVV liidri G. Gavrilovi mälestusteraamat *Päästa ennast ise* (Gavrilov 1993) tema arvamust ei kinnita.

<sup>4</sup>S. Soldatovi 1969. a ülekuulamiste sisuga saab tutvuda artiklis Küng 1990: 76–79. A. Juskevitši ülekuulamisprotokollid asuvad ERAF, f 129, s 29 079, k 36, l 23–27.

Sügisel 1968 olid Tallinna režiimivastased koostanud artikli "Loota või tegutseda?", milles väljendasid sõltumatult PVVga sarnaseid seisukohti. Umbmäärase allkirja "intelligentsi esindajad" tahta varjunud autorid<sup>5</sup> väitsid, et A. Sahharov "paneב õigustamatult suuri lootusi teaduslik-tehnilistele vahenditele, majanduslikele meetmetele, juhtide heale taatele, inimeste tervele mõistusele, näeb maailma kriisi põhitegureid väljaspool meie ühiskonna piire. Ja siin eksib autor sügavalt." Vastuartikli autorite arvates ei ole kristluse asemele tulnud marksism suutnud seda kõlbliselt asendada ning ebameeldivad ilmingud, mida loetleb A. Sahharov, on niisuguses ühiskonnas vältimatud. Süüdistatakse küll Stalini deemonlikku isiksust ja "kaadreid", ent kinnitatakse, et ühiskond on isikukultuse ise oma inertsuse ja orjalikkusega provotseerinud ning kannab selle eest otsest vastutust.

Kiri jahutas inimõiguslaste lootusi sellele, et režiim ise asub teostama demokraatlikke reforme. Väideti, et stalinismi taastekkimist suudavad vältida ainult poliitilised vabadused ja kodanikuaktiivsus, ühiskonna isetoimivad jõud. Sellise olukorra teevad võimalikuks: laialdane demokratiseerimine; vähemuse opositsiooniõiguse seadustamine; võimuorganite tegevuse paigutamine ühiskonna kontrolli alla; Ülemnõukogu muutmine toimivaks forumiks; mitmeparteiline valimissüsteem; meelsusvangide vabastamine; rahvusküsimuse õiguslik reguleerimine, tagades rahvastele õiguse riiklikule sõltumatusele; kõigile klassidele võrdsete õiguste andmine. Lõpetuseks täiendati programmilisi teese kategoorilisuse suunas, näiteks kui A. Sahharov soovis poliitilist amnestiat, siis "intelligentsi esindajad" nõudsid meelsusvangide täielikku rehabiliteerimist, ning ähvardati uljalt, et "lõppude lõpuks hakkame tegutsema ja siis ei tule viia tankidiviisid enam Prahasse ja Bratislavasse, vaid Moskvasse ja Leningradi!"<sup>6</sup>

<sup>5</sup>Tekst esindab Tallinnas 1960. aastate keskel tekkinud religioosse kallakuga vene opositsioonilise ringkonna ehk "demokraatliku rühma" mõtteviisi. S. Soldatov (1984: 173) on selle kohta märkinud: "Proklamatsiooni teksti koostamine usaldati minule, sest mina ründasin brošüüri põhiseisukohti kõige teravamalt."

<sup>6</sup>Vt ERAF, f 129, s 29 079, k 34, l 28. Nii see kui ka järgmised artiklis refereeritud dokumendid on koostatud võitlusprogrammidenä. Ent kuna nad sisaldavad hulgaliselt kontsentreeritud teavet selle kohta, mismoodi tolle ajastu eesrindlikud mõtlejad tajusid ümbritsevat ja

PVV aktivistid võtsid Tallinna režiimivastastega ühendust just tänu sellele, et kuulsid nende kirja raadiojaama "Svoboda" vahendusel. Jäänud vahistamata, sõnastasid Tallinna režiimivastased juba PVV süüasja juurdluse ajal "Nõukogude Liidu Demokraatliku Liikumise Programmi" (dateeritud oktoobriga 1969), mis käsitles N. Liidu režiimivastase liikumise üldisi sihte. Programm koosnes kaheteistkümnest peatükist. Ees- ja järelsõna, samuti majanduse ja rahvusküsimuse kohta käivad osad koostas A. Juskevitsš (Soldatov 2000b: 45), kultuuripeatüki Oleg Tjutrumov, juriidilisi küsimusi vaatles J. Šapošnikov, ajaloolaseid V. Svintsov, ülejäänud osad kirjutas S. Soldatov (Soldatov 2001: 3).

Dokumendi A-osas "Maailma üldise olukorra hinnang", mis käsitles üldpoliitilisi põhimõtteid, anti kapitalismile selge eeliskritika sotsialismi ees, mis olevat üksnes suurendanud kapitalismi pahede ulatust, sellal kui kapitalism ise hakkas ajapikku neist üle saama. Nii näiteks väideti, et kapitalismi pahede seast tööpuudus väheneb, samal ajal kui sotsialism on muutunud tööpuuduse sunnitööks. Ka vaesus seoses elatustaseme kasvuga kahaneb, seevastu sotsialism muutis talutava vaesuse elu ähvardavaks viletsuseks. Ületootmiskriisid koos tööstuse paindlikkuse tõusuga harvenevad ja sotsialismile omased alatootmiskriisid puuduvad. Rassilise diskrimineerimise olevat sotsialism arendanud poliitiliseks diskrimineerimiseks, erakuritegevuse riiklikuks kuritegevuseks, majandusliku ekspansiooni sõjalis-poliitiliseks ekspansiooniks, riigi poolt piiratud monopolismi ühtseks riigikapitalistlikuks monopoliks. Sealhulgas olevat kapitalistlikud riigid loobunud kolonialismist, suurendades sellega enda moraalselt autoriteeti, suurim kaasaegne koloniaalriik olevat N. Liit.

B-osas "Ühiskonna seisund ja demokraatliku liikumise eesmärgid" kirjeldati N. Liitu kui antidemokraatlikku ja totalitaardiktaatorlikku ühiskondlikku organisatsiooni, kus enamuse õigused ja huvid on toodud ohvriks riigi omadele. Parteibürookraatlik eliit on ekspluateeriv klass, kogu võim kuulub Kommunistliku Partei Keskkomiteele. Riigis valitseb tootmismonopol ning vaimuelu on karmi riikliku kontrolli all. Välispoliitika on militaristlik ja suunatud mittekommunistliku maailma hõivamisele. Rahvuslikus

---

püüdsid parandada olukorda, siis leidub neil tagantjärele vaadates suur mentaliteediajalooline väärtus.

plaanis on N. Liit suurvene rahvustuuma ümber koondatud rahvaste vägivaldne ühendus. Dokumendis esitati ka demokraatide eesmärgid kuues valdkonnas, millest teen järgnevalt lühikokkuvõtte.

**Poliitikas:** Demokraatlike Vabariikide Liidu loomine; kodanikele kümne õiguse ja vabaduse garanteerimine (vabadsus vägivallaaktidest, südametunnistuse, tegevus-, õppimis-, loomingu-, kirjavahetus/liiklus-, kodakondsus/elukohavaliku-, sõna/trüki-, koosolekute/ühingute-, demonstratsioonide/valimistevabadus); vabad valimised; võimude lahusus; poliitvangide vabastamine.

Majanduses kolme samaväärse omandivormi — riiklik, kollektiivne ja eraomand — võrdsuse tagamine.

**Rahvuspoliitikas:** rahvaste poliitiline enesemääramine valimiste ja referendumi kaudu (ÜRO kaasabil); kultuuriline ja majanduslik autonoomia rahvastele, kes ei soovi lahkuda DVList; rahvastele põhjustatud kahjude hüvitamine; igale väikerahvale õiguse andmine piirata võõramaalaste arvu normiga, mis vastaks rahva etnilise eksistentsi nõuetele.

**Kultuurielus** parteilisuse printsiibi hülgamine.

**Välispoliitikas:** lahtiütlemine imperialistlikust doktriinist; N. Liidu muutmine rahuarmastavaks demokraatlikuks maaks; lähenemine kapitalistlikele maadele; desarmeerimine; Saksamaa ühendamine; sõjajärgsete piiride läbivaatamine ÜRO arbitraazikomisjonis; piiride avamine; N. Liidu sõjaväe väljaviimine sotsialismimaadest.

**Sisepoliitikas:** klassirahu, NLKPst vabatahtliku väljaastumise võimalus, paljuparteilisus ja kõigile poliitilistele jõududele võrdse valimisvõitluse võimaldamine.

Dokument lõppes loosungiga: “Nõukogude Liidu demokraadid! Ühinege, võideldge, võitke!” ning kandis allkirja “Venemaa, Ukraina ja Baltikumi demokraadid” (ERAF, f 129, s 29 079, k 29, l 92–99).

S. Soldatov on meenutanud, et “NLDL Programmi tekst edastati hiljem Vabadusraadio kaudu 18 rahvuskeeles, see kutsus esile dissidentide seas elevuse, mõnedel isegi rõõmujoovastuse. [...] Kuna silmapiirile hakkasid eoses tekkima NLDL Programmi pooldajate grupid mõnes “suure kodumaa” linnas ja kes teab veel kus, siis tekkis kiire vajadus võitlusreeglite koodeksi koostamiseks.” (Soldatov 2001: 4.) Suveks 1970 valminud koodeks kandis nimetust “Nõukogude Liidu Demokraatliku Liiku-

mise Taktikalised Alused” ning koosnes kümnest peatükist: ideoloogilised alused; organisatsioonilised alused; konspiratsiooni küsimused; informatsiooni ülesanded; suhtumine ühiskondlikesse jõududesse; poliitiline tagakiusamine; arreteerimine, ülekuulamine ja kohus; vangistus, asumisele saatmine ja vaimuhaigla; üksikute gruppide purustamine; demokraatliku liikumise ajalooline tähtsus. Tekstist on koostanud suurema osa A. Juskevitsš (Soldatov 2000b: 45), ent panuse andis ka S. Soldatov, kasutades eeskujuna Tsaari-Venemaa revolutsionääride mälestusi (Soldatov 2001: 4).

Autorid uskusid, et 1970. aastail toimub demokraatliku liikumise tugevnemine N. Liidus. Panus asetati aga teisale kui N. Liidu dissidentide enamik, kes piirdus avalike protestidega inimõiguste rikkumiste suhtes ja lootis analoogiliselt A. Sahharoviga, et režiim asub ise teostama demokraatlikke reforme. Et “vastaseid personaalselt teadev režiim likvideerib pidevalt ja metoodiliselt demokraatia eest võitlejaid”, olevat legaalsed vormid end ammandanud ning põhitähelepanu tulevat pöörata põrandaalusele tegevusele.

“NLDL Taktikalistes Alustes” anti küllaltki konkreetseid juhiseid põrandaaluseks võitluseks. Nagu näiteks: liikumisest osavõtja võib tunda vaid piiratud isikute ringi (kolme isikut) oma kitsa ülesande piires; juhtkeskusi jms ei tohi liikumisest osavõtjad teada; ei tohi üles kirjutada aadresse, nimesid, telefoninumbreid; süüliste materjalide vedu toimugu vaid julgeolekuameti kahtluse alt väljas olevate isikute kaudu; koosolekuid vältida või osalejaid minimaalselt; mitte koostada nimekirju, mitte anda välja liikmepileteid ega protokollida; vestlused toimugu isegi kindlas kohas šifreeritult, tingnimetustega, nime asemel hüüdnimi; mitte avaldada liikumise saladusi ka lähimatele inimestele (abikaasa, sõbrad jne). Informatsiooni käsitati relvana, oluliseks peeti põrandaaluse infolevitamise võrgu rajamist ja materjalide valmistamist täieliku konspiratsiooni tingimustes. Rõhutati, et igal demokraadil peab olema julgeolekuagentide, tsensuuriametnike ja pealekaebajate must nimekiri. Demokraatlikku liikumisse soovitati tõmmata ka ausalt meelestatud kommunistid.

Dokumendi autorid esitasid teesi, et “juhtiv ladvik on paisanud ja paiskab ka edaspidi kõik oma jõud Demokraatliku Liikumise mahasurumisele”, ning tõid välja kümme inimeste seas levinud teooriat, miks ei tuleks liikumist laiendada. “Saavutusteteooria” kiitleb tehniliste ja majanduslike näitajatega, viitab kultuurilistele

ja tervishoiualastele edusammudele, hariduse kättesaadavusele ja tasuta meditsiinibile, sotsiaalkindlustusele ja pensionisüsteemile, teadusliku ideoloogia olemasolule jne. "Masside antidemokratiismi teooria" arvab, et massid on huvitatud ainult materiaalsest heaolust, toonitab valitsuse võimet suurendada materiaalseid hüvesid, demokraatlike traditsioonide puudumist, püüet isikliku diktatuuri poole ning selle puudusel kalduvust anarhiale ja koosele. "Ümberkujundamise õiguse mitteomamise teooria" eitab vähemuse moraalset õigust muuta kujunenud arusaamasid ja poliitilise elu aluseid ning kukutada masside iidoleid. "Intellektuaalse eneseeituse teooria" arvab, et eelnevate põlvkondade kollektiivse mõistuse ja rahva ettekujutuste ees on kaasaja vähemuse loominguks otsingud ja mõtlejate selgeltnägemine lõpmatult väikese väärtusega. "Prestiižiteooria" järgi on igasugune protestiliikumine kasulik "meie vaenlastele" ja õõnestab "meie" autoriteeti. "Isevoluteooria" propageerib usku juhtide heasse tahtesse, õndsaid lootusi NLKP-le, konfliktide iseeneslikku lahendamist, režiimi humaniseerumist, stalinistide väljasuremist jne. "Kohanemisteooria" esineb väikekodanliku elunautimise, küünilise elus edasijõudmise ja passiivse mittevastupanu variatsioonides. "Kasutusteooria" kinnitab skeptiliselt, et inimene on oma loomult halb, kõrgeid ideaale moonutatakse, moraalset progressi ei ole, ohvrid ei tasu end ära, head kavatsused toovad ainult kahju ja sellepärast ei ole mõtet vastuvoolu ujuda, ei maksa ilmaasjata end vahele segada, tuleb juhinduda põhimõttest "kasutu on midagi teha, kasulik on mitte midagi teha". "Raskusteteooria" kurdab informatsiooni vahendite puudumist, ülearu suurt sõjaväge ja karistusaparaati, mis on varustatud moodsa hävitus- ja jälitustehnikaga, inimese tühisust valitseva riigivõimu ees. "Võimetusteooria" nutab taga rahva lõhestatust, inimeste eraldatust ja tööga ülekoormatust, ajapuudust, perekonna suurenevaid nõudeid, täielikku sõltuvust riigivõimust, isiklikku kaitsetust jne.

Väljapääsu nähti kolme teguri tugevdamises. Need olid vabadusidee levitamine kunstilises ja sotsiaalfilosoofilises vormis, ennastsalgavate märtrite kangelasteod ja demokraatlike jõudude koondumine üleliidulise organiseeritud Demokraatliku Liikumise ümber.



“NLDL Taktikaliste Aluste” allkirjaks oli “Venemaa, Ukraina, Armeenia, Baltikumi Demokraatide Koordinaatsiooninõukogu” (ERAF, f 129, s 29 079, k 29, l 100–104).

Selleks ajaks oli Moskva dissidentide seas hakanud levima skepsis NLDLi tegevuse suhtes. Tuginedes Ukraina vabadusvõitlejate avaldusele nende pörandaaluses ajakirjas “Ukrainski Visnik” (nr 3, 1970), et Ukraina demokraatlikud ringkonnad ei ole “Vene, Ukraina ja Baltikumi demokraatide programmi” koostamisel osalenud (ERAF, f 129, s 29 079, k 33, l 40–41), teatas “Hronika. . .” nr 14 (30. juuli 1970) “NLDL Taktikalisi Aluseid” napilt refereerides, et NLDLi dokumendid on koostanud isehakanud, kellel puuduvad volitused esineda demokraatliku liikumise nimel ja mingisugust demokraatlike jõudude koordinaatsiooninõukogu ei eksisteeri. Eraldi ironiseeris “Hronika. . .” konspiratiivsuse nõude üle, mis ei olevat üksnes mõttetu, vaid on koguni kahjulik. NLDLi dokumentide autoreid võrreldi eemaletõukavate tegelaskujudega Fjodor Dostojevski romaanist *Sortsid*. Moskvasse ei tekkinud ka režiimivastase võitluse keskust, nagu lootsid NLDLi rajajad.

S. Soldatov on olukorda iseloomustanud nii: “NLDL Programm võis paljudele näida liiga teoreetilisena ning NLDL Taktika eeldas juba praktilist võitlust, milleks ainult väga vähesed valmis olid. Seega tõusis päevakorda koostada üks massiline propagandamaterjal, mille õigsuses võiks veenduda iga kirjaoskaja NSVL elanik.” (Soldatov 2001: 4.) Olles NLKP keskastme funktsionäär — Ehituskeraamikatehase partorg ja Kopli valimisringkonna esimees —, hankis A. Juskevitš võrdlemisi suure hulga tõetruud informatsiooni nõukogude valimissüsteemi ja kommunistliku partei siseelu kohta ning koostas 1970. a sügisel (koos S. Soldatoviga) uurimuse “NLDL. Demokraatide memorandum NSV Liidu Ülemnõukogule NLKP juhtkonna ebaseadusliku võimuhaaramise ning konstitutsioonivastase tegevuse kohta”.<sup>7,\*</sup>

---

<sup>7</sup> Dokumendi nimetus oli sedavõrd ühemõtteline, et K. Mätiku väitel ei julgenud võimud seda kohtupidamise käigus isegi tervikuna ette lugeda, piirdudes vaid pealkirja aligusosaga “Demokraatide memorandum N. Liidu ülemnõukogule” (K. Mätiku märkmed, 6. III 2002, MKFA).

Memorandumis vaadeldi N. Liidu ühiskonda mitmekihilise püramiidina: valitsev ladvik (15–20 inimest); kõrgem valitsev kiht (NLKP Keskkomitee osakonnajuhatajad, tähtsamad ministrid, vabariikide keskkomiteede sekretärid ja Ministrite Nõukogude esimehed jne); keskmine valitsev kiht (oblasti-, linna- ja rajoonikomiteede liikmed, ministriumide osakonnajuhatajad, peavalitsuste juhid, julgeoleku ja miilitsa ametimehed, generaliteet jne); madalam valitsev kiht (ettevõtete direktorid, kolhoosiesimehed, linnade-rajoonide parteiapparaat, KGB ja miilitsa palgaline agentuur, partorgid jne). Neist allpool asusid tööliklass, mis jagunes töölisaristokraatiaks ja ekspluateeritavaks osaks, talurahvas ning intelligents.

Kui “NLDP Programmis” kirjutati A. Sahharovile viidates, et riikliku kuritegevuse käigus on N. Liidus hukkunud 14 miljonit inimest, siis nüüd väideti, et “nõukogude ühiskond on NLKP kuritegelikule juhtkonnale 53 aasta jooksul ohverdanud mitte alla 50 miljoni inimelu, kes hukkusid verise kodusõja, repressioonide, nälja, II maailmasõja jne tulemusena”.<sup>8</sup>

\* Kasutan juhust, et lisada uurimusele omagi meenutused neist dokumentidest. “NLDP Programmi” tõlkisin 1970. a (autor ei maini, et kõik nimetatud teosed olid venekeelsed), trükkisin 7 eksemplaris maisipaberile ja jagasin laiali. Kavatsesin asuda “Taktika aluste” kallale, aga enne jõudis minuni “Demokraatide memorandum”, mis tundus palju olulisemana. Tõlkisin selle 1970./1971. aasta talvel ja et mul parajasti polnud kirjutusmasinat kasutada, palusin seda paljundada usaldusväärsel sõbrataril Maret Rebasel (praegu Aronovich), kes töötas Tallinnas A. H. Tammsaare majamuuseumis. Aga seal kukkusime sisse. Majamuuseumi direktor Elem Treier oli käsikirja koos juba trükitud lehekülgedega leidnud Maretiga sahtlist ja sattunud paanikasse. Nad olid materjalid küll koos ära põletanud, aga Maretil tuli ikkagi töölt lahkuda. Julgeolekusse mu töö ilmselt ei jõudnud, kuigi olin sellekski valmis. “Taktika alused” jäigi tõlkimata ja levitamata. Hiljem toodi mulle ka Mazepa-Bakajivski kirjatöö ja paluti tõlkida, kuid ma polnud paljude autori väidetega nõus ning jätsin selle tegemata. Kui see teos eesti keeles olemas on, siis tõlkis ta keegi teine. [Ei ole eesti keeles olemas — oli vaid kumu, et “tartlased on asunud tõlkima”. *M. R.*] Uskusin tollal siiralt, et dokumendid pärinevadki kogu N. Liidu vastupanuliikumise katusorganisatsioonilt. *Jaan Isotamm.*

<sup>8</sup>1974. aastal koostatud “EDL Taktika ja Strateegia” sissejuhatuses kirjutati juba, et režiimil oli vähemalt 46 miljonit ohvrit (mahalastud,

Uurimuses kritiseeriti osalt konstitutsioonirikkumisi, osalt konstitutsiooni ennast ning tehti järeldus, et suur osa konstitutsiooni paragrahvidest on vastuolus esimese peatüki imperatiivsete põhiteesidega ning konstitutsioonivastaste tegude initsiaator on NLKP juhtkond. Demokraatide nimel esitati nõudmine kõrvaldada NLKP juhtkond riigi valitsemise juurest ja anda kogu võim N. Liidu Ülemnõukogu kätte. Memorandum oli selges konfrontatsioonis Moskva dissidentide ettekujutusega, et Stalini konstitutsioon on olemuselt hea ning võitlus tuleb keskendada nõudmisele, et režiim peab tagama senisest paremini selle sätete täitmise. Dokument dateeriti 5. detsembriga, mis oli dissidentide jaoks sümboolne kuupäev: konstitutsioonipäev (ERAF, f 129, s 29 079, k 23, l 42–48).

See oli NLDLi tegevuse kõrgaeg. 5. detsembriga 1970 on dateeritud ka NLDLi sümboolika kinnitamine. Demokraatide tunnuseks valiti ülespoole tipuga võrdkülgne kolmnurk, mis meenutas kreeka tähestiku tähte delta, millega algab kreeka keeles sõna *demos*. Kolmnurga külgedest ümbrusse paiskuvad kiired pidid sümboliseerima piiratud vabadust. Kokkuvõttes tähistas kujund vaba demokraatiat — liberaalset poliitilist voolu, mis oli eriti mõjuvõimas Lääne-Saksamaal (Soldatov 1984: 195). 1971. a alguses alustati venekeelse ajakirja “Demokrat” väljaandmist, millega tehti teoks PVV kunagine kavatsus. Seda märget “Demokraatlike jõudude organ” (ERAF, f 129, s 29 079, k 51, l 242) kandvat ajakirja, mida levitati peamiselt Moskvast ja Leningradis, ilmus 1971. a neli numbrit ja 1972. a alguses üks number.<sup>9</sup> Ajakirjas leidub muuhulgas teadaanne “Demokraatide hümn” sõnade ja muusika konkursist, teose tingimuseks oli isikuvabaduse, rahvaste enesemääramise ja diktatuurivastase püüdluse väljendamine (ERAF, f 129, s 29 079, k 1, l 209). Jaanuaris 1972 kinnitas NLDL demokraadi vande teksti (ERAF, f 129, s 29 079, k 29, l 1905–106).

---

surnud vanglates, koonduslaagrites, nälja ja külma läbi), lisaks veel 22 miljonit sõjaohvrit, seega kokku 68 miljonit. Seega jõuti järk-järgult aina lähemale esialgu uskumatuna näivale koletule tõele — just viimane suurusjärk on leidnud kinnitust tänapäevastes uurimustes.

<sup>9</sup>Nii selle kui ka teiste Tallinna demokraatide poolt välja antud ajakirjade kohta vt lähemalt Raun 2002.

1971. aasta alguses moodustati Leningradis NLDLiga seotud rühmitus, mis ajapikku püüdis formeeruda Venemaa Sotsiaaldemokraatlikuks Töölisliiduks (eesotsas Georgi Davõdov ja Vjatšeslav Petrov), levitades ka Eestist pärit programmilisi trükiseid ja ajakirju (ERAF, f 129, s 29 079, k 51, l 78). NLDLi mõttekaaslased Moskvast (Aleksandr Bolonkin, Valeri Balakirev jt) alustasid "NLDL Programmi ja Taktikaliste Aluste" paljundamist oma pörandaaluses trükikojas. 1971. a lõpul asutasid nad NLDLi ajakirja "Svobodnaja Mõsl", mille teine number ilmus 1972. a suvel (ERAF, f 129, s 29 079, k 25, l 41–63).

Omaette haruna rajas S. Soldatov religioosse kallakuga liikumise Moraalpoliitiline Taassünd (MPT), mis oli NLDLi peamiselt vaimsetele küsimustele keskenduv tütargrupp ning andis aastail 1971–1974 välja selle häälekandjat "Lutš Svobodõ". Liikumise peamisteks tegevusvormideks olid seminarid, ettekanded, arutelud ja kirjanduse vahetamine, aktiivi aga nimetas S. Soldatov "MPT ringkondadeks", mida olnud kokku viis: muusikateadlase Helju Taugi, teadlase Lembit Rannu, publitsisti Jüri Lina, joogaõpetaja Svetlana Tihhomovitši ja O. Tjutrumovi ringkond.<sup>10</sup>

MPT organiseerimisega samal ajal — suvel 1971 — koostas A. Juskevitš uurimuse "Vene kolonialism ja rahvuste probleemid" (allkiri Juri Mazepa-Bakajivski<sup>11</sup>), mis algas motoga "Langenutele, elavatele ja neile, kes veel hukuvad võitluses totalitarismiga ja vene kolonialismiga isikuvabaduse, Demokraatia ja suveräänsete Demokraatlike rahvusriikide loomise eest, pühendan selle raamatu." (ERAF, f 129, s 29 079, k 34, l 3.)

Raamatus anti põhjalik ülevaade Vene vallutustest läbi aegade ning toodi välja Vene kolonialismi põhitunnused: rassismi puudumine; suurriiklik šovinism; kolooniate rahvaste poliitiline õigusetus; metropoli rahva poliitiline õigusetus; sõltuvate rahvaste assimileerimine; metropoli elanike madal elutase võrreldes ko-

<sup>10</sup>S. Soldatovi (2001, lk 2) sõnusti: "Põhiline erinevus EDLi tegevusest seisnes selles, et esiplaanil pidid olema vaimsed ja eetilised küsimused, poliitilised probleemid aga lükati tahaplaanile, viimaseid sugugi mitte eirates."

<sup>11</sup>Seda pseudonüümi kasutas NLDL ka ajakirja "Ukrainski Visnik" vastuväiteid kummutada püüdvas artiklis "Printsiibitusest", mis lõppes järgnevalt: "Juri Mazepa-Bakajivski, Ukraina Ülestõusuarmee (UPA) veteran aastast 1943" (ERAF, f 129, s 29 079, k 33, l 41).

looniatega; sõltuvate rahvaste ühiskondliku struktuuri vägivaldne lõhkumine. Praegune imperialistlik Venemaa polevat mitte slaaviliku Kiievi, vaid mongoli-tatari abiga rajatud Moskoovia järglane.

Bolševikke iseloomustati kui rühmitust, mille siseelu toimub maffiaseaduste järgi: kui vahetub boss, siis vahetuvad ka bossi lähikondsed, aga üks jääb — banditism, reeturlikkus. Marksism olevat selle sekti relvastuses vaid seetõttu, et see võttis kodanikelt ära omandi ja võimaldas ärgitada tumedat massi igasuguse korra vastu. "Sobivaim vahend selleks oli vene rahvas — tume, emotsionaalne, laisk, heasüdamlik ja kergeusklik, harjunud elama rahus ja kergesti alluma jõule."

Raamatu viimane kolmandik erineb ülejäanust nii tonaalsuselt kui ka stiililt: seal esitas A. Juskevitš oma loomuliku õiguse filosoofia.

Lk 49:<sup>12</sup> Inimene on ainus olend, kes suudab mõjutada ümbritsevat loomulikku keskkonda. Hierarhilisus (ka religioosne) on atavism. Lk 50: Kõigil olendeil on võrdväärne õigus õhule, veele, päikesele, toidule. Inimindiviidide esmane ebavõrdsus tuleneb füüsiliste ja intellektuaalsete kvaliteetide erinevusest, sotsiaalsed, varanduslikud ja poliitilised ebavõrdsused on intellektuaalse kõrval teisesed. Poliitilise ebavõrdsuse põhjus on looduslik enesesäilitamise instinkt. Lk 51: Leidub ka teine, vabaduse instinkt, püüd kasutada loomulikke õigusi. Vabadusel on üks tingimus, seda ei tohi iial kasutada teise inimese vabaduse ja loomulike õiguste kitsendamiseks. Lk 55: Kui loomulikud seadused ja õigused on täiel määral hoitud, on puhas demokraatlik kord, kui nad on täiesti kitsendatud, on despootlik ühiskonnajuhtimise süsteem.

Loomuliku õiguse filosoofiat rahvusküsimusega seostades jõudis A. Juskevitš demokraatliku natsionalismi postuleerimiseni. Selle joontena tõi ta esile järgmised:

kodanikele loomulike õiguste tagamine; austav suhtumine maa rahvuslikesse traditsioonidesse; oma maa kaitse väliste sekkumiste vastu; rahvusvaheliste organite loomine sõltuvate rahvaste dekoloniseerimiseks; nii oma kui teiste rahvaste eripära tundmaõppimine. Ta märkis ka, et "tõeline demokraatlik natsionalism ei kaitse totalitarismi naabermaades, nagu teevad praegu USA, Kanada ja teised

<sup>12</sup>Tekstis esinevad viited teose lehekülgedele on antud käesoleva uurimuse autori valduses oleva fotokoopia numeratsioon.

lääneriigid, aidates nõukogude totalitarismi kriisilukorrast välja tooraine, varustuse jms tarnetega" (lk 60).

S. Soldatovi kirjutatud järelsõnas esitati NLDLi põhiseisukohad ja näpunäited illegaalsete gruppide moodustamiseks. Otsestelt Eestile ei viidanud selles raamatus miski. Jälgede segamiseks kirjutati lõppu märge "Ukraina, Kiiev, 1971. a." (ERAF, f 129, s 29 079, k 34, l 3–19).

NLDL tegutses aktiivselt kuni sügiseni 1972. Tagasitõmbumise põhjuseks oli 21. juunil 1972 toimunud "Hronika..." toimetaja Pjotr Jakiri vahistamise järellainetus. P. Jakirilt ülekuulamisel saadud teave, et NLDL on rajamas võrgustikku üle N. Liidu, ajendas KGB juhtkonda 24. juulil 1972 vastu võtma ametlikku seisukohta, et "NLDL Programmi", "NLDL Taktikalised Alused" ja "Demokraatide Memorandumi" on koostanud USA Luure Keskagentuur. Uurimistöö olevat kindlaks teinud, et NLDL Programmi algne nimetus oli "Narodnoje Trebovanija" (Rahva Nõudmised), see valmis aastal 1968 ja saadeti raadiojaama "Svoboda" töötaja Garanini poolt riigikorra õõnestamise eesmärgil N. Liitu; ülejäänud dokumentide saamislugu KGB ei valgustanud (ERAF, f 129, s 29 079, k 49, l 159–160). "Hronika..." põhijõude arreteeriti veelgi, neist 12. septembril 1972 vahistatud Viktor Krassin hakkas kinnitama P. Jakiri tunnistusi (ERAF, f 129, s 29 079, k 1, l 60–67). Dissidentide ladvikusse kuuluvate isikute paljastused andsid aluse süüasjade punumiseks. 21.–22. septembril 1972, vahetult pärast ajakirja "Svobodnaja Mõsl" teise numbriga tiraaži trükkimist, arreteeriti G. Davõdov ning viis NLDLiga seotud moskvalast (ERAF, f 129, s 29 079, k 51, l 1). See tähendas NLDLi Leningradi ja Moskva grupi tegevuse soikumist.

## MEMORANDUM ÜROLE

Esimese Eesti-keskse programmiga rühmitusena võrsus NLDLiga seotud ringkonnast Eesti Rahvusrinne. ERRi juhtis A. Varato, programmi (dateeritud 10. augustiga 1971) koostas peamiselt K. Mätik (1999: 59). Rahvusrinne määratles end Eesti demokraatlikult meelestatud organisatsioonide ja üksikisikute vabatahtliku ühendusena, millel on kaks eesmärki: rahvahääletuse läbiviimine Eesti riikliku seisundi määramiseks (ÜRO järelevalve all) ning omariikluse ja demokraatliku riigikorra taaskehtestamine Eesti

territooriumil. ERR andis välja kaks numbrit masinakirjas ajakirja "Eesti Rahvuslik Hääl".

1971. a lõpul lisandus A. Juskevitsi ja M. Kiirendi initsiatiivil Eesti Demokraatlik Liikumine, mis andis aasta jooksul välja kolm numbrit ajakirja "Eesti Demokraat". EDL kasutas sümbolina ülaltpoolist kolmnurka (erinevalt NLDList ilma kiirteta), ERR Eesti Vabariigi vappi kolme lövi kujutisega.

Eesti põrandaaluste organisatsioonide teke langes aega, mil toimus venestamise intensiivistumine Baltikumis. Eriti Eestis ja Lätis kangastus perspektiiv, et varem või hiljem jäävad need rahvad oma kodumaal vähemusse. 1971. a saatis seitseteist Läti veterankommunisti kirja sösarparteidele Läänes, juhtides nende tähelepanu ohtlikele tendentsidele, mis tekitavad kahju kommunistlikule liikumisele, marksismile-leninismile ja väikeriikidele. Ajaloolise ülevaate ja näidete varal kirjeldati olukorda Lätis ning esitati järeldus, et rahvuspoliitika eesmärgiks on Läti venestamine (ERAF, f 129, s 29 079, k 40, l 109–110). Kiri pälvis Lääne teabekanaalis ja N. Liidule suunatud raadiojaamades tähelepanu.

Arvatavasti sellest sündmusest ajendatuna kirjutas S. Soldatov (autorluse määratlus põhineb S. Soldatovi suulisel teatel siinkirjutajale, 5. II 2002) artiklis "Demokraatlik liikumine ja Nõukogude Liidu sõltuvate rahvaste rahvuslik vabadusliikumine", mis ilmus Moskva demokraadi Juri Sablini varjunime all 1971. a ajakirjas "Eesti Rahvuslik Hääl" (dateeritud 4. aprilliga 1971, ent daatumeid ei tarvitse täiel määral uskuda), et "rahvuslik vabadusliikumine koostöös Eesti Demokraatliku Liikumisega peab välja töötama spetsiaalse memorandumi Eesti koloniaalse sõltuvuse ja omariiklikuse puudumise kohta. Selline memorandum Eesti Rahvusliku Vabadusliikumise nimel tuleb saata ÜRO-sse. Tuleb koputada maailma avaliku arvamuse uksele. Selline memorandum oleks tähtsaks poliitiliseks ja ajalooliseks aktiks Eesti maa ja rahva jaoks." (ERAF, f 129, s 29 079, k 3, l 316–343.) Tasub märkida, et "NLDL Programm" fikseeris juba 1969. aastal seisukoha, et N. Liidu rahvaste enesemääramine peab saama teoks ÜRO järelevalve all toimuva referendumi kaudu.

Järgmiseks verstapostiks ÜROle saadetud memorandumi suunas oli K. Mätiku 1971. a lõpul kirjutatud artikkel Eesti lähimine-

vikust.<sup>13</sup> Kirjutis oli suunatud eelkõige Vene režiimivastastele, kes ei teinud vähimatki panust ikestatud rahvastele, sellal kui Eesti demokraatide arvates oleks just vabadusiha julgustamine kolooniates võinud tuua otsustava pöörde režiimivastasesse võitlusesse. Töö harmoneerus A. Juskevitši uurimusega Vene kolonialismist, olles justkui selle Eesti-aineline lisapeatükk. K. Mätiku meenutuse järgi oligi A. Juskevitš selle temalt tellinud, pidades sihtauditooriumina silmas Venemaad, ning K. Mätik kirjutas artikli algsest vene keeles. A. Juskevitš tegi tekstile omapoolseid täiendusi ja pani ka pealkirja "Vene kolonialism Eestis".<sup>14</sup>

Artikkel, millele oli antud ERRi ja EDLi ühisdokumendi staatus, algas Eesti lähiajaloo ülevaatega. Kirjeldades vabadusvõitlust aastatel 1917–1920 ja mõnevõrra idealiseerides Eesti Vabariiki, oli artikkel väga detailitäpne sündmuste suhtes aastatel 1939–1941 ning tsiteeris isegi Molotovi-Ribbentropi pakti lisaprotokollit, mis näiteks Tartu vastupanuliikumisele oli tollal kättesaamatu (Tarto 2001: 78). Järgnes ülevaade N. Liidu terroripoliitikast pärast Eesti allutamist, sisaldades niihästi konkreetseid näiteid kui ka statistilisi andmeid Eesti sihipärasest ümberrahvastamisest. Lõpposa esitas ERRi ja EDLi seisukohad rahvusküsimuses, mis tuginesid NLDLi ideoloogiale (sellele küll viitamata): N. Liidu poolt okupeeritud rahvaste vabanemine toimub pidevalt tugevneva rahvusliku vabadusliikumise tulemusena; vabaduse saavutamine on reaalne ainult kõigi nõukogude okupatsiooni all olevate rahvaste koostöö korral; totalitarismi likvideerimiseks Nõukogude Venemaal on vajalik nõukogude okupatsiooni all olevate rahvaste rahvuslike vabadusliikumiste ja vene demokraatliku liikumise vastastikune abi; vene demokraadid peavad tegema vene elanikkonna seas järjekindlalt selgitustööd, näidates selle okupatsiooni olemust, tema pahelisust ning kahjulikkust ka Venemaale endale; nii okupeeritud rahvaste kui ka vene rahva põhiliseks ideolo-

<sup>13</sup>Artikkel on dateeritud aastaga 1971, ent hakkas levima ilmselt 1972. a alguses, kuivõrd selles sisaldub passus: "Möödunud aastal algas äge nn. nõukogude rahvuse kampaania. Ajalehes "Rahva Hääl" 16. sept. 1971. a. ilmus artikkel, kus räägiti ühise keelega nõukogude rahvuse moodustamisest NSVL territooriumil."

<sup>14</sup>K. Mätiku märkmed, 26. X 2001, MKFA. Hiljem ilmus see artikkel ajakirjas "Eesti Rahvuslik Hääl" A. Varato poolt muudetud pealkirjaga "Nõukogude Vene invasioonist, okupatsioonist ja kolonialismist Eestis".



giaks peab saama demokraatlik natsionalism (jättes mõiste tekstis lahti seletamata); et vältida tehtud vigu, peab iga opositsiooniline liikumine tundma õppima rahvuslike vabadusliikumiste ja Vene demokraatia ajalugu; kõigi nõukogude võimu poolt okupeeritud ja koloniaalikkesse surutud rahvaste koostöö peab olema rajatud põhimõttele: "Teie ja meie vabaduse eest!" (loosung esines esmarkordselt J. Sablini artiklis; ERAF, f 129, s 29 079, k 34, l 21–22).

1971. a lõpul või järgmise aasta alguses algas ERRi ja EDLi suhteliselt kompaktses ringkonnas töö ÜROle saadetava memorandumi koostamiseks. Ilmselt olid arutelu aluseks NLDLi seisukohad ja K. Mätiku artikkel. Diskussioonist koorunud ideed süstematiseeriti konspektiks nimetusega "Visandvihjed" (ERAF, f 129, s 29 079, k 27, l 155). Konspekt kopeerib mõnevõrra dokumendi "Vene kolonialism Eestis" struktuuri. Teksti neli esimest alajaotust kajastavad Eesti ajalugu (eelajast kuni iseseisvuse kaotamiseni; allutamine N. Liidu poolt; koloniseerimise algus; Lääne toonane reetlik poliitika), viies välja hetkeolukorrani. Viimases peatükis esitati adressaadile, seekord ÜROle suunatud programm.

Programmilised seisukohad olid esitatud konkreetse nõudekirja (selle tähistamiseks pakuti välja kaks nimevarianti, kas petitsioon või memorandum) vormis: "Põhjustades ÜRO Põhikirja paragrahvile (loetleda, anda tekst), Eesti Demokraatlik Liikumine, Eesti Rahvusrinne, [---] esinedes kogu eesti rahva nimel ja pidades ÜRO kõrgeimaks vahekohtunikuks ja peamiseks vahendiks nende otsuste ja põhimõtete elluviimisel, mis on esitatud ÜRO Põhikirja ja Inimõiguste Deklaratsiooni paragrahvides, pöörduvad ÜRO esimehe UThanti ja kõigi liikmete poole, kes järgivad ÜRO Põhikirja (nõudega? palvega?) arutada ÜRO-s koloniaalrežiimi küsimust Eestis ja Eesti iseseisvuse taastamise võimalust ÜRO vahekohtuliku järelevalve all. Eesti Demokraatlik Liikumine, Eesti Rahvusrinne, [---] kuulutavad ametlikult kõikidele ÜRO liikmetele: Nõukogude Liit on agressor!!! ja nõuavad: 1) agressori vastutuselevõtmist; 2) üle-eestilise rahvaküsitluse läbiviimist Eesti olukorra kohta ÜRO vastava komisjoni järelevalve all; 3) kompensatsioonistme kindlaksmääramist kõigile Eesti okupeerimisega tekitanud kaotustele; 4) kõikide poliitvangide vabastamist; 5) erinevate poliitiliste veendumuste vabaduse kehtestamist; 6) kõikidele kodumaale tagasipöörduvate poliitiliste emigrantide tagakiusamiste lõpetamist ja nende julgeoleku kind-

lustamist; 7) venelaste väljasaatmist ÜRO komisjoni järelvalve all kuni teaduslikult põhjendatud tasemeni, mis ei ohusta eesti rahva etnilist olemasolu.” (ERAF, f 129, s 29 079, k 2, l 148–149.)

“Visandvihjed” jagati asjaosaliste vahel laiali edasimõtle-miseks. Tallinna põrandaaluste seast jätkas memorandumi koosta-mist peamiselt K. Mätik. Tema kinnitusel olevat sellega tegelenud neljaliikmeline grupp (Mätik 1999: 59) ning “viimasele koosole-kule tuli ka Tunne Kelam, kes pani kirja teiste asjaosaliste poolt väljaöeldud mõtted ja koostas lõpliku teksti. Kelam töötas sel ajal ENE toimetuses ja tänu sellele sai ta lisaks üldisele sõnastusele lisada ka mitmesuguste rahvusvaheliste lepingute jne. vastavaid punkte.” (K. Mätiku märkmed, 26. X 2001, MKFA.)

V. Niitsoo raamatus *Vastupanu* leidub teistsugune versioon. Selle järgi olevat jõutud 1972. a sügisel demokraatlikult mee-lestatud ringkondades veendumusele, et on ülim aeg tõstatada Eesti küsimus rahvusvahelisel tasandil. Memorandumi koos-tamise mõtte olevat öelnud välja S. Soldatov, teksti koostanud T. Kelam. “Väärib märkimist, et see algatus tuli isikult, kes oli ERR-i ja EDL-i tegevusest kõrvale tõmbunud. Võib-olla just eemalolek EDL-i praktilisest tegevusest võimaldaski Soldatovil välja pakkuda sellise tegevusliini, mis tundus ebaharilik põran-daaluse liikumise aktivistidele, kes olid kapseldunud programmi-liste dokumentide formuleerimisse. Sellest ideest haarasid kinni hoopis need isikud, kes ei kuulunud EDL-i ja ERR-i aktivistide hulka (Tunne Kelam).” (Niitsoo 1997: 91.)

T. Kelam ise esitab kahe eelmise seisukoha vahevormi: “ÜRO läkituse mõtte sisendas Soldatov kunagi 1972 kevadel. Ta pidas minu kutsel mulle lähedaste haritlaste ringides ettekandeid vene filosoofiast — Berdjajev, Solovjov ja teised. Vestlesime tema-ga mitmete pikkade jalutuskäikude ajal, kuna korteris sellistest teemadest ei tahtnud kõnelda. Idee tundus tõsine ja aktuaalne. Soldatov ise teksti koostamisest ega muust sisulisest tegevusest osa ei võtnud. Mõitlesin, keda läkituse autorite gruppi tõmma-ta. Saime kaks korda kokku augustis 1972 Mustamäel, Vilde tee ühiselamu toas, kus elas minu ENE kolleeg, ajaloolane Jüri Kivimäe. Lisaks olid seal Rein Einasto, Elmar Ernits (ajaloolane Tartust, minu kolleeg RAKA päevadest), Kalju Mätik.” Memo-randumi tekst olevat heaks kiidetud teisel koosolekul. (T. Kelami märkmed, 30. X 2001, MKFA.)

Memorandumi koostamise kajastus on seega vastuoluline ja vajab edasist täpsustamist. Kindlasti ei toimunud töö memorandumi tekstiga mitte sügisel 1972, nagu väidab V. Niitsoo, vaid sama aasta kevadel või suvel. Samas on V. Niitsool õigus selles, et iseseisvusteeside viimistlejate tuumiku moodustasid isikud, kes asusid ERRi ja EDLi aktiivist väljaspool. Eeskujuks olid niihästi Läti veterankommunistide kiri kui ka Leedust 7. II 1972 ÜRO Peaassambleele saadetud märgukiri, millel oli koguni seitseteist tuhat allkirja — alates preestrite omadest ja lõpetades kõige tavalisemate usklikke perenaiste allkirjadega. Kiri valgustas Leedu Katoliku Kiriku orjalikku seisundit ning palus ÜROlt abi leedu rahva kultuuri- ja religioonitegevuse õiguse realiseerimisel, nii nagu see oli formaalselt garanteeritud N. Liidu ja Leedu NSV konstitutsioonides. Kirja saatmise ajendiks oli kolme preestri vahistamine (*Lisandusi*. . . XVII: 521). Memorandumi poliitiliseks lähtekohaks võeti Atlandi harta, Suurbritannia ja USA ühisdeklaratsioon 1941. aastast, mis väitis, et tuleb taastada kõigi sõltumatuses vägivaldselt ilma jäetud rahvaste suveräänsus. Selle ning ÜRO Põhikirja, Inimõiguste Ülddeklaratsiooni, Majandus-, Sotsiaal- ja Kultuuriõiguste Pakti ning Kodaniku- ja Poliitiliste Õiguste Pakti uurimine viis järeldusele, et Eesti iseseisvuse taastamise õiguslikud argumendid on sedavõrd tugevad, et “Eestile tehtud ülekohtu heastamine on meie õigus ja rahvusvaheliste organisatsioonide kohus” (Kelam 1999b: 17–18).

Memorandum Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Peaassambleele koosnes kahest osast. Eesti ajalugu ja hetkeolukord koloniaalmaana oli esitatud väga lühidalt ja mõjuvalt üheteistkümne teesi abil. Teine osa “Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne nõuavad” järgis põhijoontes ERRi programmis esitatud võimuvahetuse skeemi. Tekst, eriti aga K. Mätiku koostatud “Kaaskiri EDL ja ERR Memorandumile (ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile)”, mis käsitles venestamist, sisaldab ka “Visandvihjete” ideid.

Peamine lahknevus “ERR-i Programmist” seisneb selles, et memorandum seadis ÜRO haldusperioodi ajal moodustatava Asutava Kogu valijate vanusepiiriks 18 aastat (ERRil 16 aastat) ning lisas hääleõigusega isikute hulka peale Eesti Vabariigi kodanike ja nende järglaste ka Eesti territooriumil sündinud inimesed. See asjaolu on andnud V. Niitsoole põhjust oletada, et rahvusrinde-

laste järeleandmine sellises põhimõttelises küsimuses oli tingitud EDLi kuulunud mitte-eestlaste tugevast survest (Niitsoo 1997: 93). Viimast aga eitab K. Mätik, kinnitades end mitte teadvat, kelle idee oli anda valimisõigus kõigile Eestis sündinud isikutele (K. Mätiku märkmed, 26. X 2001, MKFA). Ka T. Kelam väidab, et EDL ei mänginud teksti koostamise juures üldse mingit rolli: “Üks argument oli usutavasti EV rajamisel kehtinud põhimõte, teine — vältida liig teravat vastandamist Eesti sees koos instinktiga tömmata osa muulasi enda poole. Tingimustes, mis valitsesid ligi 30 aastat tagasi, tundus Eesti kodakondsuse taastamine puhtal kujul vist liiga julge või õigemini utoopilise taotlusena — selle väljapakumisel oli koostajail ilmselt mingi sisemine vajadus paindlikkuseks. Küsimus oli ju riigi taastamisest — s.o. õigusest valida Asutavat Kogu, mitte osalemisest regulaarsetel valimistel.” (T. Kelami märkmed, 30. X 2001, MKFA.)

Memorandumis esitasid EDL ja ERR kaks nõudmist: Eesti riikliku sõltumatus taastamine Tartu rahuga kindlaks määratud piirides ning Eesti kui endise Rahvasteliidu liikme vastuvõtmine ÜRO liikmeks. Samuti nõuti ÜROlt “efektiivsete abinõude tarvituselevõttu, et likvideerida Eestis kõlbetu, ebainimlik ja ebaseaduslik Nõukogude koloniaalvõim ja sundida Nõukogude Liitu mitte tegema takistusi eesti rahva seaduslike õiguste ja rahvusliku suveräänsuse taastamisele” ning kinnitati, et eestlased ei nõustu kunagi oma isamaa koloniaalse staatusega. Memorandumi tekst oli paralleelselt kolmes (eesti, vene ja inglise) keeles.

Memorandum kujutab nii sisu kui ka ülesehituse poolest äärmiselt lihvitud ja elegantset tervikut. 17. oktoobril 1974 väitis Inglismaa ajakiri *Soviet Analysis*, et isegi kui tegu on emigrantide võltsinguga, on tekst ometi tähelepanuväärne: “Kõige olulisem aga on, et siin esitatud argumentide loogika ja kasutatud faktid on vaieldamatud, kes ka nende autor ei peaks olema.” Refereerides 31. oktoobril 1974 memorandumit, tunnistas raadiojaam “Svoboda”, et tegu on poliitilise samizdati ühe kõige muljetavaldavama tekstiga üldse, sisaldades hämmastavat eesmärgi ja mõtte selgust ning hiilates keele täpsuse ja lakoonilisusega (ERAF, f 129, s 29 079, k 1, l 154–213).

Kuigi memorandum ja selle kaaskiri valmisid sügisel 1972, jõudsid nad Lääne avalikkuse ette alles kaks aastat hiljem. Viivituse põhjus on siiani ebaselge. K. Mätiku andmetel vastutas

memorandumi adressaadini toimetamise eest S. Soldatov, püüdes edutult kasutada Moskva dissidentide kanaleid (Mätik 1999: 59). Ka T. Kelami arvates üritas S. Soldatov saata memorandumit Läände Moskva kaudu, ent “eestlaste nõudmised olid vene demokraatide jaoks liiga käremeelsed [---] Nii täitsid Moskva inimõiguslased KGB eest tsensori rolli, mis meie läkituse sihtkohta jõudmist tunduvalt viivitas.” (Kelam 1999a: 87.)

Seevastu S. Soldatov kinnitab, et ta andis memorandumi “Tallinnas üle ühele tublile toetusgrupile ning dokument saabus 1972. a Stockholmi”, kus see tekitas EELK kantseleis šokiseisundi ning pandi kalevi alla. Tema andmeil tõi murrangu alles noore usumehe Thomas Vaga sekkumine, kes toimetas memorandumi New Yorki ja andis üle baltlaste organisatsioonile BATUN (Baltic Appeal to the United Nations), mis läkitas selle edasi ÜRO kantseleisse (Soldatov 2001: 8). Konkreetsemaks minnes on S. Soldatov teisel maininud, et memorandumi saatis Lääne poole teele baptist Ants Tomson (Soldatov 2000a: 56). Samas kinnitab A. Tomson, et “saadetise andis Sergei Soldatov üle 1974. a. sügisel Hiiul” (A. Tomsoni märkmed, 17. IV 2002, MKFA).

Selgust ei anna memorandumi teekonna suhtes ka tol ajal Kanadas ajakirja *Baltic Events* toimetanud Rein Taagepera mälestuskild: “Memod ilmusid *Baltic Events*’i sept.-oktoobri numbris 1974, mis tegelikult sai välja saadetud juba augusti lõpus. Natuke ebameeldiv oli mulle, et üks teine bülletään, võibolla see *Soviet Analysis*, avaldas tekstid oma vist augustiga dateeritud numbris, mis tegelikult ilmus alles oktoobris ja näivalt kasutas BE-s ilmunud teksti. (Konfidentsiaalsuse mõttes oli see küll hea, sest KGB hakkanuks rada otsima tolle teise bülletääni, mitte BE otsast!). Minu toonane mulje ajastusest oli, et kõik teised eesti pagulasallikad kasutasid BE teksti, mis neile ka Rootsi pidi õhupostiga enne *Soviet Analysis*’t kohale jõudma — *Teataja*, Eesti Rahvusfondi *Sõnumid*, Balti Komitee, BATUN-i infobülletään ning Eesti Rahvusfondi *Two Memoranda to UNO from Estonia*. Aga see ei tarvitsenud nii olla.” (R. Taagepera märkmed, 1. V 2002, MKFA.)

(Järgneb)



JOHANNES SAAL  
Elu metamorfoosid. 1953

---

# EBALIBERAALSE DEMOKRAATIA TÕUS

*Fareed Zakaria*

*Tõlkinud Meeme Allmann*

Bosnia 1996. a. septembrivalimiste eelõhtul, mis pidid selle laastatud maa tsiviilellu tagasi tooma, mõtiskles Ameerika diplomaat Richard Holbrooke ühe probleemi üle. "Oletame, et valimised kuulutatakse vabaks ja õiglaseks," ütles ta, "kuid valituks osutuvad rassistid, fašistid ja separatistid, kes on [rahu ja reintegratsiooni] avalikud vastased. See on kahe otsaga küsimus." See ongi kahe otsaga küsimus ja mitte üksnes endises Jugoslaavias, vaid üha enam kogu maailmas. Demokraatlikult valitud valitsused — sageli veel tagasi valitud või referendumid kaudu taaskinnitust leidnud valitsused — eiravad järjekindlalt oma konstitutsioonilisi võimupiire ja riisuvad kodanikelt nende põhiõigusi ning -vabadusi. Peruust Palestiina omavalitsuseni, Sierra Leonest Slovakkiani, Pakistanist Filipiinideni näeme rahvusvahelises elus esile kerkimas rahutuks tegevast nähtusest: ebaliberaalset demokraatiat.

Seda probleemi on olnud raske tunnistada, sest Läänes on demokraatia ligemale sajandi vältel tähendanud **liberaalset** demokraatiat: poliitilist süsteemi, mida iseloomustavad peale vabade ja õiglase valimiste ka seaduste maksvus, võimude lahusus ning põhivabadused, nagu sõna-, koosolekute-, usu- ja omandivabadus. Tegelikult on vastloetletud vabadustekogum — mida võiks tituleerida konstitutsiooniliseks liberalismiks — demokraatiast teoreetiliselt erinev ja ajalooliselt eristuv. Nagu politoloog Philippe

---

"The Rise of Illiberal Democracy." — *Foreign Affairs*, Vol. 76, 1997, No. 6.

Schmitter on märkinud: "Nii poliitiliste vabaduste kontseptsioonina kui ka majanduspoliitilise doktriinina võis liberalism langeda kokku demokraatia tõusuga. Kuid ta pole kunagi olnud muutmatult ega ühemõtteliselt seotud demokraatia teostamisega." Tänapäeval hakkavad liberaalse demokraatia kaks lõime, mille Lääne poliitikakangas on ühte põiminud, ülejäänud maailmas lahti hargnema. Demokraatia õilmitseb, konstitutsiooniline liberalism aga mitte.

Tänapäeval on maailma 193 riigist 118 demokraatlikud, hõlmates enamiku rahvastikust (täpsemalt 54,8%), mis isegi kümne aasta taguse ajaga võrreldes tähistab tohutut kasvu. Niisugusel võidukal ajajärgul võiks eeldada, et Lääne riigimehed ja intellektuaalid astuvad sammukese edasi E. M. Forsterist ning tervitavad demokraatiat kolmekordse hurraaga. Kummatigi ollakse järjest enam mures mitmeparteiliste valimiste kiire leviku pärast Kesk-Euroopa lõunaosas, Aasias, Aafrikas ja Ladina-Ameerikas — vahest ehk selle tõttu, mis valimistele **järgneb**. Sellised rahvajuhid nagu Boriss Jeltsin Venemaal ja Carlos Menem Argentinas valitsevad parlamendist mööda minnes presidendidekreetidega, murendades sel moel häid konstitutsioonilisi tavasid. Iraani parlament, mis on Lähis-Ida riikidest üks vabamini valitud, kärbib veelgi selle maa niigi nappe vabadusi, kehtestades karme piiranguid sõna-, koosolekute- ja isegi riietusvabadusele. Etioopia valitud valitsus kasutab oma julgeolekujõude ajakirjanike ja poliitiliste oponentide vastu, tekitades püsivat kahju inimõigustele (ja inimolenditele).

Ebaliberaalse demokraatia spekter on loomulikult avar, ulatudes Argentina-sugustest mõõdukatest patustajatest Kasahstani ja Valgevene-taoliste peaaegu türanlike režiimideni, mille vahele jäävad Rumeenia ja Bangladeshi laadi maad. Valimised on spektri põhiosas harva nii vabad ja õiglased kui tänapäeva lääneriikides, kuid väljendavad ometi rahva tegelikku osalemist poliitikas ning toetust rahvaesindajatele. Ja tegemist ei ole üksikute ega erandlike näidetega. *Freedom House*'i 1996.–1997. aasta ülevaade "Vabadus maailmas" (*Freedom. . . 1996–1997*) järjestab eraldi hindamisastmestikel poliitilisi vabadusi ja kodanikuvabadusi, mis üldjoontes vastavad demokraatiale ühelt ja konstitutsioonilisele liberalismile teiselt poolt, eraldi hindamisastmestikud. 50 pro-



tsendil maadest, mis paiknevad kinnistunud diktatuuride ja kindlustunud demokraatiate vahel, on olukord parem poliitiliste, mitte aga kodanikuvabaduste osas. Teisisõnu: pooled tänapäeva maailma “demokratiseeruvatest” maadest on ebaliberaalsed demokraatiad.<sup>1</sup>

Ebaliberaalne demokraatia on jõudsalt edenev nähtus. Seitse aastat tagasi langes sellesse kategooriasse üksnes 22% demokratiseeruvatest riikidest, viis aastat tagasi oli näitaja kasvanud 35%-le (*Freedom... 1989–1990: 312–319; Freedom... 1992–1993: 620–626*). Käesolevaks ajaks on vaid vähesed ebaliberaalsed demokraatiad küpsenud liberaalseteks. Pigem liiguvad nad just suureneva ebaliberalismi suunas. Kaugel sellest, et tegemist oleks ajutise või siirdeolukorraga — ilmneb, et paljud maad seavad sisse valitsusvormi, mis segab märkimisväärse annuse demokraatiat kokku märkimisväärse annuse ebaliberaalsusega. Mitmel pool maailmas on rahvad õppinud mugavalt ära elama kapitalismi mitmesuguste vormide rüpes; sama hästi võivad nad võtta omaks ja alal hoida demokraatia eri vorme. Lääne liberaalne demokraatia ei pruugi osutada demokraatliku reisi lõppjaamaks, vaid ainult üheks paljudest võimalikest väljapääsudest.

---

<sup>1</sup>Vt *Freedom around... 1997: 21–22*. Ülevaade hindab poliitilisi õigusi ja kodanikuvabadusi riikides kahel seitsmepalliskaalal (mida madalam tulemus, seda parem). Ma käsitan demokratiseeruvate riikidena kõiki neid, mille kombineeritud tulemus jääb 5 ja 10 vahele. Protsendid tuginevad *Freedom House*'i andmetele, ehkki üksikriikide puhul ei arvesta ma neid hinnanguid kuigi rangelt. Oma haarde ja arukuse poolest on see ülevaade küll tähelepanu vääriv saavutus, kuid selles rakendatud metodoloogia, mis paneb teatud konstitutsioonilised õigused ühte patta demokraatlike protseduuridega, ajab asjad segaseks. Lisaks kasutan ma näidetena (kuigi mitte osana andmehulgast) sääraseid riike nagu Iraan, Kasahstan ja Valgevene, mis isegi protseduuride poolest on parimal juhul vaid pooleldi demokraatlikud. Küll aga väärivad nad esile tõstmist huvitavate probleemjuhtumitena, sest enamik nende juhtidest on valitud, tagasi valitud ja jätkuvalt populaarsed.

## DEMOKRAATIA JA VABADUS

Herodotose aegadest alates on demokraatia tähendanud eeskätt ja eelkõige rahva võimu. Seesugune käsitlus demokraatiast kui valitsuste valimise protsessist, mida rõhutab Alexis de Tocqueville'ist kuni Joseph Schumpeteri ja Robert Dahlini ulatuv uurijate ring, on nüüdseks ühiskonnateadlaste hulgas laialdaselt kasutusel. Oma "Kolmandas laines" (*The Third Wave*) selgitab Samuel Huntington, miks

avatud, vabad ja õiglasel valimised on demokraatia tuum ja vältimatu eeltingimus. Valimiste tulemusel moodustatud valitsused võivad olla saamatud, korrumppeerunud, lühinägelikud, vastutustundetud, erihuvide juhitud ja võimetud võtma vastu rahva hüvanguks tarvilikke poliitilisi otsuseid. Need omadused teevad seesugused valitsused küll ebasoovitavaks, kuid mitte ebademokraatlikuks. Demokraatia on üks, ent mitte ainus üldine hüve ja tema suhet teiste üldiste hüvede ning puudustega saab mõista ainult siis, kui teda selgesti eristatakse poliitilise süsteemi teistest tunnusoontest.

Toodud määratlus on kooskõlas ka tavamõistusliku arusaamaga sellest mõistest. Kui riik korraldab mitmeparteilisi konkurentspõhiseid valimisi, siis nimetame teda demokraatlikuks. Kui kasvab üldsuse osalus poliitikas, näiteks naistele valimisõiguse andmisega, peetakse riiki veel demokraatlikumaks. Muidugi peavad valimised olema avatud ja õiglasel, mis nõuab sõna- ja koosolekutevabaduse teatavat kaitsmist. Kuid minna säärasest minimalistlikust määratlusest kaugemale ja kuulutada mingi maa demokraatlikuks ainult juhul, kui ta tagab sotsiaalsete, poliitiliste, majanduslike ja usuliste õiguste kõikehõlmava loendi kehtivuse, tähendaks sõna "demokraatia" muutmist pigem aumärgiks kui deskriptiivseks kategooriaks. Lõpuks on Rootsis majandussüsteem, mis paljude arvates kärbib üksikisikute omandiõigusi, Prantsusmaal oli veel hiljuti televisiooni riigimonopol ja Inglismaal on riigiusk. Ometi on nad kõik selgelt ja äratuntavalt demokraatlikud riigid. Pidada "demokraatia" all subjektiivselt silmas "head valitsust" tähendab muuta see mõiste analüütiliselt kasutuks.

Konstitutsiooniline liberalism teiselt poolt ei käi mitte valitsuse valimise protseduuride, vaid pigem valitsuse eesmärkide kohta. See osutab Lääne ajaloos sügavuti kүүndivale traditsioonile, mis pūūab üksikisiku autonoomiat ja vāārikust kaitsta mis iganes allikast — riigist, kirikust vōi ũhiskonnast — lähtuva vāgivalla eest. Mōiste “konstitutsiooniline liberalism” paneb paari kaks tihedalt seotud ideed. Ta on **liberaalne**, sest on lähedane kreeklastest alguse saanud filosoofilisele voolule, mis rõhutab üksikisiku vabadust.<sup>2</sup> Ta on **konstitutsiooniline**, sest pōhineb roomlastest pōlvneval traditsioonil, milleks on seaduse maksvus. Lāāne-Euroopas ja Ameerika ũhendriikides arenes konstitutsiooniline liberalism ũksikisiku elu- ja omandiōiguse ning usu- ja sōnavabaduse kaitsmise kaudu. Nende ũiguste kindlustamiseks rõhutas see kontrolli kōigi valitsusharude vōimu ũle, vōrdsust seaduse ees, erapooletuid kohtuid ja tribunale ning kiriku ja riigi lahusust. Selle kanooniliste figuuride hulka kuuluvad poeet John Milton, jurist William Blackstone, riigimehed Thomas Jefferson ja James Madison ning filosoofid Thomas Hobbes, John Locke, Adam Smith, parun de Montesquieu, John Stuart Mill ja Isaiah Berlin. Peaaegu kōigis oma esinemisvormides vāidab konstitutsiooniline liberalism, et inimolenditel on teatavad loomulikud (vōi “vōōrandamatud”) ũigused ja et valitsused peavad vastu vōtma mingi omaenda vōimu piirava pōhiseaduse, mis neid ũigusi kaitseks. Nii sundisid Inglismaa parunid 1215. aastal Runnymede’is kuningat kinni pidama maa kindlaks kujunenud tavaōigusest. Ameerika kolooniates arendati need seadused ũksikasjalikult vālja ning 1638. aastal vōttis Hartfordi linn vastu moodsa ajaloo esimese kirjapandud konstitutsiooni. 1970. aastatel kodifitseerisid lāāneriigid kāitumisstandardid riigikordadele kogu maailmas. Magna Charta, Connecticuti Pōhikorraldused, Ameerika Konstitutsioon ja Helsingi Lōppakt on kōik konstitutsioonilise liberalismi vāljen-  
dused.

---

<sup>2</sup>Mōistet “liberaalne” kasutatakse siinkohal tema vanemas, euroopalikus tēhenduses, mida nūūdisajal kutsutakse sageli klassikaliseks liberalismiks. Tānapāeva Ameerikas on see sōna hakanud tēhendama midagi sootuks muud: nimelt moodsa healuriigi pūsimiseks vajalikku poliitilist tegevust.

## TEE LIBERAALSESSE DEMOKRAATIASSE

Alates 1945. aastast on Lääne valitsused enamasti järginud nii demokraatia kui ka konstitutsioonilise liberalismi printsiipe. Seega on raske kujutada ette neid kahte lahus: olgu siis ebaliberaalse demokraatia või liberaalse autokraatiana. Tegelikult on mõlemad eksisteerinud varem ja püsivad praegugi. Kuni XX sajandini oli suurem osa Lääne-Euroopa maid liberaalsed autokraatiad või parimal juhul pooldemokraatiad. Valimisõigus oli rangelt piiratud ja valitud seadusandjate võim väike. 1830. aastal võimaldas Euroopa mõnes mõttes kõige demokraatlikum riik Suurbritannia vaevalt kahel protsendil oma elanikkonnast osaleda parlamendi ühe koja valimistel. Pärast 1867. aastat tõusis see arv 7%-ni ning 1880. aastatel ligikaudu 40%-ni. Alles 1940. aastate lõpul muutus enamik Lääne riikidest täiskasvanute üleüldise hääleõigusega täisküpses demokraatiaks. Kuid juba sada aastat varem — 1840. aastate lõpuks — oli suurem osa neist omaks võtnud konstitutsioonilise liberalismi olulised põhimõtted: seaduse maksvuse, õiguse eraomandile ja üha enam ka võimude lahususe ning sõnaja koosolekutevabaduse. Kogu uuema ajaloo vältel on Euroopa ja Põhja-Ameerika valitsusi iseloomustanud ja ülejäänud maailma valitsustest eristanud just konstitutsiooniline liberalism, mitte demokraatia. “Lääne mudeli” parimaks sümboliks pole mitte masside otsene hääletusõigus, vaid erapooletu kohtunik.

Ida-Asia lähiajalugu on kõnдинud Lääne jälgedes. Pärast põgusaid tiivaripisutusi demokraatiaga Teisele maailmasõjale järgnenud aastatel muutus suurem osa Ida-Asia riigikordadest autoritaarseks. Aja jooksul liikusid nad autokraatilt liberaliseeruvale autokraatiale ja mõningatel juhtudel edasi liberaliseeruvale pooldemokraatiale.<sup>3</sup> Enamik Ida-Asia riigikordadest on oma patriarhaalsete juhtide või üheparteiliste süsteemide juures, mis muudavad valimised pigem võimu ametlikuks ratifitseerimiseks

<sup>3</sup>Indoneesia, Singapur ja Malaisia on näited liberaliseeruvast autokraatiast, samas kui Lõuna-Korea, Taiwan ja Tai on liberaalsed pooldemokraatiad. Mõlema grupi riigid on siiski pigem liberaalsed kui demokraatlikud, mis kehtib ka piirkonna ainsa liberaaldemokraatliku riigi Jaapani kohta. Ida-Asia ainukesed ebaliberaalsed demokraatia näited on Paapua Uus-Guinea ja vähemal määral Filipiinid.

kui tõeliseks võistluseks, jäänud vaid pooleldi demokraatlikuks. Aga need riigikorrad on oma kodanikele võimaldanud majanduslikke, kodaniku-, usulisi ja ka piiratud poliitilisi õigusi, mille ring üha laieneb. Ida-Aasias nagu Lääneski hõlmab liberaliseerumine majanduslikku liberaliseerumist, mis on otsustava tähtsusega nii majanduskasvu kui ka liberaalse demokraatia arendamise seisukohalt. Ajalooliselt on täisküpsete liberaalsete demokraatiatega lähimalt seotud tegurid olnud kapitalism, kodanlus ja kõrge sisetajanduslik kogutoodang elaniku kohta. Tänapäeva Ida-Aasia valitsused on sarnaselt ca 1900. aasta lääneriikide valitsustega segu demokraatiast, liberalismist, kapitalismist, oligarhiast ja korruptsioonist.

Konstitutsiooniline liberalism on viinud demokraatiani, kuid demokraatia ei paista kaasa toovat konstitutsioonilist liberalismi. Vastupidiselt läänemaailma ja Ida-Aasia teele on konstitutsioonilise liberalismi poolest ahta tagapõhjaga Ladina-Ameerika, Aafrika ja osa Aasia diktatuure viimase kahe aastakümne jooksul andnud maad demokraatiale. Tulemused ei ole just julgustavad. Larry Diamondi 1993. a uurimus näitas läänepoolkera kohta, kus valimisi on peetud kõigis riikides peale Kuuba, et kahekümne kahest tähtsamast Ladina-Ameerika riigist kümnes "rikutakse inimõigusi niisugusel määral, et see ei ole ühitatav [liberaalse] demokraatia kindlustumisega" (Diamond 1996: 73). Äärmiselt kiire on demokratsiseerumine olnud Aafrikas. 1990. a kuue kuu jooksul tühistas suurem osa prantsuskeelsest Aafrikast mitmeparteilise poliitika keelu. Kuid vaatamata sellele, et enamik 45 Saharast lõuna pool asuvast riigist korraldab alates 1991. aastast valimisi (ainuüksi 1996. a oli neid seal 18), on seal paljudes maades toimunud vabaduse osas tagasilangus. Üks hoolikamatest Aafrika-vaatlejatest — Michael Chege — on seda demokratsiseerumislainet uurides jõudnud järeldusele, et antud mandril on "liigset rõhku pandud mitmeparteilistele valimistele [---] ja nii jäetud unarusse liberaalse valitsemise põhitõed". Kesk-Aasia valimised — isegi kui need on suhteliselt vabad nagu Kõrgõzstanis ja Kasahstanis — on andnud tulemuseks tugeva täidesaatva võimu, nõrga seadusandliku võimu ja kohtusüsteemi ning vähe majanduslikke ja kodanikuvabadusi. Islamimaades Palestiina omavalitsusest kuni Iraani ja Pakistanini on demokratsiseerumine toonud kaasa teokraatliku poliitika rolli

tõusu, mis murendab sekularismi ja tolerantsuse pikaajalisi traditsioone. Kui valimised selles maailmaosas toimuksid homme, siis sünniksid nende tulemusena mitmel pool — näiteks Tuneesias, Marokos, Egiptuses ja mõnedes Pärsia lahe maades — peaaegu kindlasti olemasolevast riigikorrast ebaliberaalsemad režiimid.

Seevastu on paljud Kesk-Euroopa maad edukalt üle läinud kommunismilt liberaalsele demokraatiale, olles ilma demokraatiata läbinud samasuguse liberaliseerumisaasi nagu teised Euroopa riigid läbisid XIX sajandil. Eks olnud ju Austria-Ungari impeerium, kuhu enamik neist kuulus, klassikaline liberaalne autokraatia. Politoloog Myron Weiner täheldas rabavat seost konstitutsioonilise mineviku ja liberaaldemokraatliku oleviku vahel isegi väljaspool Euroopat. Ta tõi esile, et 1983. a seisuga “on eranditult kõik pärast Teist maailmasõda koloniaalvalitsuse alt väljunud vähemalt ühemiljonilise elanikkonnaga Kolmanda Maailma maad (ja ka peaaegu kõik väiksemad kolooniad), millel on järjepidev demokraatiakogemus, endised Briti kolooniad” (Weiner 1987: 20).<sup>4</sup> Briti valitsus ei tähendanud demokraatiat — kolonialism on juba definitsiooni järgi ebademokraatlik —, vaid konstitutsioonilist liberalismi. Britannia seadus- ja halduspärand on osutunud soodsamaks poliitikast, mida viis ellu Prantsusmaa mõnede oma koloniseeritud rahvaste vabastamisel.

Ent kui minevikus võisid eksisteerida liberaalsed autokraatiad, kas siis on võimalik neid ette kujutada ka tänapäeval? Veel hilja-aegu õitses Aasia mannermaa äärel tilluke, aga võimas sellekohane näide: Hongkong. 156 aasta vältel, kuni 1. juulini 1997, valitses Hongkongi ametisse määratud kindralkuberneri vahendusel Briti Kroon. 1991. aastani ei peetud seal kordagi tõelisi valimisi, kuid valitsus kehtestas eeskujuliku konstitutsioonilise liberalismi, mis kaitses kodanike põhiõigusi ning haldas õiglast kohtusüsteemi ja asjaajamist. *The Washington Post*'i 1997. a 8. septembri juhtkiri saare tuleviku kohta kandis pahaendelist pealkirja “Hongkongi demokraatia häving”. Tegelikult on Hongkongis kaunis vähe demokraatiat, mida hävitada, küll aga on ohus õigus- ja seadusraa-

---

<sup>4</sup>Praeguseks on Kolmandas Maailmas tekkinud toimivaid demokraatiad, mis ei ole endised Briti kolooniad — kuid enamik neist on seda.

mistik. Väikesaartel ei pruugi tänapäevases maailmas olla kuigi palju praktilist tähtsust, kuid neist on abi demokraatia ja konstitutsioonilise liberalismi suhtelise väärtuse võrdlemisel. Mõtelge näiteks ja vastake küsimusele, kas te sooviksite elada pigem Haitil, kus valitseb ebaliberaalne demokraatia, või Antiguual, mis on liberaalne pooldemokraatia. Tõenäoliselt ei sõltu teie otsus ilmastikust, mis on mõlemal pool meeldiv, vaid poliitilisest kliimast, mis seda ei ole.

## ABSOLUUTNE ÜLEMVÕIM

John Stuart Mill alustas oma klassikalist teost *Vabadusest* tähelepanekuga, et riikide demokratiseerudes kaldus rahvas arvama, et "võimu piiramisele enesele pööratakse üleliia tähelepanu. Selles [---] väljendus rahva vastureaktsioon valitsejatele, kelle huvid rahva omadega pörkusid." Kui juba rahvas ise võimul on, pole ettevaatuseks enam põhjust. "Rahvas ei vaja kaitset omaenese tahte eest." Justkui leidmaks kinnitust Milli kartustele, tuletage nüüd meelde 1994. a vabadel valimistel ülekaaluka häälteenamusega Valgevene presidendiks saanud Aleksandr Lukašenko sõnu pärast valitaks osutumist, kui temalt küsiti oma võimu kärpimise kohta: "Mingit diktatuuri ei tule. Ma olen rahva seast ja hakkan seisma rahva eest."

Konstitutsioonilise liberalismi ja demokraatia vaheline pinge keskendub küsimusele valitsuse võimupiiridest. Konstitutsiooniline liberalism tegeleb võimu piiramise, demokraatia aga selle kogumise ja kasutamisega. Sellepärast nägid paljud XVIII ja XIX sajandi liberaalid demokraatias jõudu, mis võib õõnestada vabadust. James Madison selgitas oma "Föderalistis", et demokraatia puhul tuleneb "rõhumisoht" "ühiskonna enamusest". Tocqueville hoiatas "enamuse türannia" eest, kirjutades: "Demokraatliku valitsuse põhiolemus seisneb enamuse absoluutses ülemvõimus."

Demokraatlike valitsuste kalduvus uskuda oma absoluutsesse ülemvõimu (s.t võimutäiusesse) võib lõppeda võimu tsentraliseerimisega, mida tihti teostatakse mittekonstitutsiooniliste vahendite ja masendavate tagajärgedega. Kogu läinud aastakümne jooksul on valimistega võimule pääsenud valitsused, kes väida-

vad end esindavat rahvast, pidevalt sekkunud ühiskonna teiste osade võimupiiridesse ja õigustesse, mis on usurpatsioon nii horisontaalsel (riigivalitsuse teistelt osadelt) kui ka vertikaalsel tasandil (piirkondlikelt ja kohalikelt omavalitsustelt ning eraettevõtluselt ja muudelt valitsusvälistelt gruppidele). Lukašenko ja Peruu Alberto Fujimori on ainult kõige hullemad säärase tegutsemise näited. (Ehkki Fujimori teod — muu hulgas seadusandliku kogu laialisaatmine ja konstitutsiooni kehtivuse peatamine — ei luba hästi nimetada tema režiimi demokraatlikuks, väärrib märkimist, et ta võitis kahed valimised ja oli veel hiljuti äärmiselt populaarne.) Isegi Carlos Menemi sugune heauskne reformaator on oma kaheksa ametisoleku aasta jooksul andnud välja ligemale 300 presidendidekreeti, mida on peaaegu kolm korda rohkem, kui kõik Argentina presidendid andsid 1853. aastast peale kokku. Kõrgõzstani president, 60% häältega valitud Askar Akajev tegi 1996. a referendumil ettepaneku oma võimupiiride laiendamiseks, mis hõlpsasti läbi läks. Muuhulgas määrab ta oma uute volituste kohaselt ametisse kõik tippametnikud peale peaministri, ehkki tal on õigus saata laiali parlament, kui see lükkab tagasi kolm tema esitatud kandidaati viimati nimetatud ametikohale.

Tavaliselt presidentide poolt kasutatav horisontaalne võimuanastus on silmatorkavam, vertikaalne võimuanastus aga üldisem. Viimase kolmekümne aasta vältel on India valitsus viletsaid põhjendusi ettekäändeks tuues saatnud regulaarselt laiali osariikide seadusandlikke kogusid ja allutanud piirkonnad New Delhi otsevalitsemisele. Küll vähem dramaatilise, ent iseloomuliku käiguga kaotas Kesk-Aafrika Vabariik hiljuti oma ülikoolide süsteemi pikaajalise iseseisvuse ja muutis selle osaks kesksest riigiparaadist.

Võimuanastus on eriti levinud Ladina-Ameerikas ja endise Nõukogude Liidu maades — võib-olla seetõttu, et mõlemas piirkonnas on valdavalt presidentaalne riigikord. Sellised süsteemid kalduvad tõstma esile tugevaid juhte, kes arvavad end kõnelevat rahva nimel — isegi kui nad on valitud vaid suhtelise häälteenamusega. (Nagu Juan Linz osutab, valiti Salvador Allende 1970. aastal Tšiili presidendiks ainult 36% häältega. Peaminister oleks samasuguses olukorras pidanud võimu jagama koalitsioonivalitsuses.) Presidendid määravad kabineti koosseisu "oma



poisse”, mitte parteide juhtfigure, suutmata säilitada erilist sisemist kontrolli nende võimu üle. Ning kui presidentide vaated lähevad vastuollu seadusandliku võimu või isegi kohtutega, kipuvad nad kokkulepete saavutamise ja koalitsiooni loomise hirmast ülesandest mööda minnes “pöörduma rahva poole”. Sel ajal kui teadlased vaidlevad presidentaalsete ja parlamentaarsete valitsusvormide vooruste üle, võib usurpatsioon leida aset mõlema puhul, kui puuduvad niisugused hästi arenenud alternatiivsed võimukeskused nagu tugevad seadusandlikud organid, poliitilised parteid, piirkondlikud omavalitsused ning sõltumatud ülikoolid ja ajakirjandus. Tegelikult ühitatakse Ladina-Ameerikas presidentaalsete süsteeme proportsionaalse esindatusega, millest sünnib ebastabiilne kombinatsioon: populistlikud juhid kõrva mitme-parteilisusega.

Paljud Lääne valitsused ja teadlased on tagant õhutanud tugevate ja tsentraliseeritud riikide loomist Kolmandas Maailmas. Nende maade juhid on väitnud, et vajavad volitusi feodalismi murdmiseks, kinnistunud koalitsioonide lõhkumiseks, riigi majandust kontrollivate huvigruppide kõrvaletõrjumiseks ja kaootilises ühiskonnas korra loomiseks. Siinkohal aetakse aga vajadus legitiimse valitsuse järele segamini vajadusega tugeva võimuga valitsuse järele. Kuigi aeglaselt ja koalitsioonide loomise kaudu, suudavad valitsused, mida saab pidada legitiimseks, tavaliselt tagada korda ja ajada sitket poliitikat. Lõpuks väidavad vähesed, et arenevate maade valitsustel ei peaks olema küllaldasi politseijõude: häda tõuseb kogu ülejäänud poliitilisest, sotsiaalsest ja majanduslikust võimust, mida nad kuhjavad. Kodusõja-laadsete kriiside korral ei pruugi konstitutsioonilised valitsused olla suutelised efektiivseks juhtimiseks, kuid alternatiivne võimalus — tohtu julgeolekuaparaadiga riik, mis eirab konstitutsioonilisi õigusi — pole harilikult iialgi toonud korda ega head valitsust. Sagedamini on sääraseid riigid muutunud röövellikuks: nad säilitavad küll mõnesugust korda, kuid arreteerivad samas poliitilisi opponente, sunnivad vaikima dissidente, natsionaliseerivad tööstusettevõtteid ja konfiskeerivad varasid. Anarhiaal on küll omad hädad, aga suurimat ohtu inimvabadusele ja inimeste õnnele pole käesoleval sajandil põhjustanud mitte korra puudumine, vaid jõhkardlikult tugevad, tsentraliseeritud riigid, nagu natsistlik Saksamaa, Nõu-

kogude Venemaa ja maoistlik Hiina. Kolmandasse Maailma on pillutatud tugevate riikide veriseid tegusid.

Kontrollimatu tsentraliseerimine on ajalooliselt olnud liberaalse demokraatia vaenlane. Kui poliitikas osalemine Euroopas XIX sajandil laienes, tulid sellega sujuvalt toime Inglismaa ja Rootsi-taolised maad, kus keskaegsed rahvakogud, kohalikud omavalitsused ja piirkondlikud nõukogud olid säilinud tugevana. Teiselt poolt on niisugused riigid nagu Prantsusmaa ja Preisimaa, kus monarhia oli (nii horisontaal- kui ka vertikaaltasandil) võimu edukalt tsentraliseerinud, sageli lõpetanud ebaliberaalse ja ebademokraatlikuna. Pole juhus, et XX sajandi Hispaanias oli liberalismi sillapeaks Kataloonia — sajandite vältel jonnakalt iseseisev ja autonoomne piirkond. Tänu arvukate ja mitmekesiste osariiklike, kohalike ja erainstituutioonide olemasolule talus Ameerika XIX sajandi algusaastatel hääletusõiguse kiiret ja ulatuslikku laienemist palju valutumalt. Arthur Schlesinger *sen.* on dokumenteerinud, kuidas esimese 50 aasta vältel üritas peaaegu iga Ameerika osariik, huvigrupp ja fraktsioon föderaalvalitsust nõrgestada või sellel isegi jalgu alt lüüa (Schlesinger 1922: 220–240). Lähemas ajaloos pole India poolliberaalne demokraatia jäänud püsima mitte tugevatele piirkondadele ning erinevatele keeltele, kultuuridele ja isegi kastidele vaatamata, vaid just nende tõttu. Asjade selline käik on loogiline, isegi tautoloogiline: pluralistlik minevik aitab kindlustada poliitilist pluralismi olevikus.

Viiskümmend aastat tagasi vajasid areneva maailma poliitikutud erakorralisi volitusi, et viia ellu tollaseid majanduslikke moedoktriine, näiteks tööstusettevõtete natsionaliseerimist. Nüüd tahavad nende järeltulijad samasuguseid volitusi samade ettevõtete erastamiseks. Menem õigustab oma meetodeid meeletult vajadusega suruda läbi rasked majandusreformid. Ligilähedasi argumente kasutavad Fujimori ning Ecuadori president Abdalá Bacarem. Laenuinstituutioonid, nagu Rahvusvaheline Valuutafond ja Maailmapank, on nende vabandustesse suhtunud mõistvalt ja võlakirjaturul toimub vilgas kauplemine. Ent kui eriolukorrad nagu sõda välja arvata, ei sobi ebaliberaalsed vahendid kaugemas perspektiivis kokku liberaalsete lõpptulemustega. Ikkagi on eduka majandusliku reformipoliitika võtmeks konstitutsiooniline valitsus. Ida-Aasia ja Kesk-Euroopa kogemus viitab, et kui riigi-

korraldused — olgu siis Ida-Aasia moodi autoritaarsed või Poola, Ungari ja Tšehhi Vabariigi moodi liberaaldemokraatlikud — kaitsevad üksikisiku õigusi, sh omandi- ja lepinguõigust, ja rajavad seadus- ning haldusraamistiku, siis järgneb sellele kapitalism ja majandustõus. Woodrow Wilsoni Rahvusvahelises Keskuses Washingtonis hiljaaegu peetud kõnes selgitas Föderaalreservi esimees Alan Greenspan, mida on kapitalismi õitsenguks tarvis, ning jõudis järeldusele: “Vaba turumajanduse juhtmekanismiks [---] on teatav õiguste deklaratsioon, mille täitmist tagab erapooletu kohtusüsteem.”

Ja lõpuks on vahest kõige olulisem, et headel eesmärkidel kuhjatud võimu võib hiljem ära kasutada kurjasti. Kui Fujimori saatis parlamendi laiali, kerkisid tema populaarsusnäitajad järsult kõrgemale kui kunagi varem. Kuid värsked arvamusküsitlused näitavad, et enamik omal ajal tema teguviisi heaks kiitnutest soovib nüüd, et ta oleks käitunud vaoshoitumalt. 1993. a sooritas Boriss Jeltsin oma kuulsa, sõna otseses mõttes rünnaku Venemaa parlamendile, olles ajendatud parlamendi enda mittekonstitutsioonilistest tegudest. Seejärel saatis ta laiali Konstitutsioonikohtu, lammutas kohalike omavalitsuste süsteemi ja vallandas mitme oblasti kubernerid. Alustades Tšetšeenia sõjast ja lõpetades oma majandusprogrammidega on Jeltsin näidanud üles regulaarset hoolimatust konstitutsiooniliste protseduuride ja piirangute suhtes. Südames võib ta ju olla liberaaldemokraat, kuid tema käitumine on Venemaast teinud ülipresidentaalse riigi. Jääb ainult loota, et tema järglane seda ei kuritarvita.

Sajandeid on Lääne intellektuaalid kaldunud konstitutsioonilisse liberalismi suhtuma kui mingisse veidraste reeglite koostamise harjutusse, kui tühipaljasse formaalsusse, mis võitluses ühiskonna suuremate pahedega peaks jääma tagaplaanile. Nii-suguse seisukoha väljendusrikkaimaks kontrapunktiks jääb ikkagi mõttevahetus Robert Bolti näitemängus “Inimene igaks elujuhtumiks” (*A Man for All Seasons*). Tulipäine nooruk William Roper, kes ihkab võidelda kurjaga, on ärritunud *sir* Thomas More’i truudusest seadusele. More kaitseb end leebelt.

MORE: Mis sa siis teeksid? Murrad endale laia tee läbi seaduste, et Kuri kinni püüda?

ROPER: Selle nimel olen ma valmis murdma kõiki Inglismaa seadusi!

MORE: Ja kui viimnegi seadus on murtud ja Kuri su enda vastu pöördub, siis kuhu sa ennast peidad, Roper, kui seadused on maatasta?

## ETNILINE KONFLIKT JA SÕDA

8. detsembril 1996 tegi Jack Lang dramaatilise sөөstvisiidi Belgradi. Seda Prantsuse poliitikakorüfeed, endist kultuuriministrit, tiivustas kümnete tuhandete üliõpilaste demonstratsioon Slobodan Miloševići vastu, keda Lang ja paljud Lääne intellektuaalid pidasid Balkani sõja eest vastutavaks. Lang tahtis avaldada moraalset toetust Jugoslaavia opositsioonile. Liikumise juhid võtsid ta oma ametiruumides — filosoofia osakonnas — vastu üksnes selleks, et ta välja visata, “serblaste vaenlaseks” kuulutada ja tal maalt lahkuda käskida. Tuli välja, et üliõpilased ei protesteerinud Miloševići vastu mitte seetõttu, et ta sõda alustas, vaid et ta ei suutnud seda võita.

Langi piinlik olukord tõstab esile kaks üldist — ja sageli ekslikku — eelarvamust, et demokraatlikud jõud on rahvastevahelise üksmeele ja rahu kandjad. Kumbki oletus pole tingimata õige. Küpsed liberaaldemokraatiad suudavad tavaliselt etnilisi lahkavusi tasandada vägivalda ja terrorita ning elavad rahus teiste liberaalsete demokraatiatega. Kuid demokraatia kehtestamine ilma mingi konstitutsioonilise liberalismi tagapõhjata lõhestatud ühiskondades on hoopis õhutanud natsionalismi, etnilisi konflikte ja isegi sõdu. Kommunismi kokkuvarisemisele vahetult järgnenud valimistetulv viis Nõukogude Liidus ning Jugoslaavia võimule rahvuslikud separatistid ja tõi kaasa nende maade lagunemise. Iseendas ja iseenesest ei olnud see halb, sest need maad olid kokku liidetud jõuga. Kuid kiired lahkulöömised ilma uutest riikidest elavatele arvukatele vähemusrahvustele garantiide, institutsioonide ja poliitilise võimu kindlustamiseta on põhjustanud vastuhakupuhanguid, repressioone ja — niisugustes kohtades nagu Bosnia, Aserbaidžaan ning Georgia — ka sõdu.

Valimised nõuavad, et poliitikud rahva häälte pärast võistleksid. Tugeva assimilatsiooni või paljurahvuseliste gruppide tradit-

sioonita ühiskondades on hõlpsaim saavutada toetust rassilistel, etnilistel ja religioossetel alustel. Kord võimule pääsenud, püüab üks rahvusrühm teisi võimult kõrvale tõrjuda. Kompromiss näib võimatu: kokku saab leppida materiaalsetes küsimustes, nagu elamispiind, haiglad ja sotsiaaltoetused, ent kuidas lepitada erimeelsusi riigiusu osas? Poliitiline võistlus, mis on niivõrd lõhestav, võib kiiresti väärduda vägivallaks. Aafrikas on opositsiooniliikumised, relvastatud ülestõusud ja riigipöörded sageli suunatud etnilise põhjaga režiimide vastu, millest paljud on võimule tulnud valimiste kaudu. Vaadeldes Aafrika ja Aasia demokraatiate kokkuvarisemist 1960. aastatel, on kaks uurijat jõudnud järeldusele, et demokraatia "lihtsalt ei ole tugevate etniliste eelistustega keskkonnas elujõuline" (Rabushka, Shepsle *s.a.*: 62–92). Viimase aja uuringud on eriti Aafrika ja Kesk-Aasia osas seda pessimismi kinnitanud. Etniliste konfliktide väljapaistev ekspert Donald Horowitz järeldeb, et "seistes silmitsi sellise küllaltki masendava aruandega [...] demokraatia konkreetsete nurjumiste kohta lõhestatud ühiskondades [...] tekib kiusatus käed üles tõsta. Mis mõtet on pidada valimisi, kui ainus, mida nad lõppude lõpuks teevad, on bembade režiimi asendamine Sambias njandžade režiimiga, mis on mõlemad sama kitsapinnalised — või lõunarežiimi asendamine põhjarežiimiga Beninis, mis kumbki ei kaasa riigi teist poolt?" (Horowitz 1994: 35–55.)

Viimase kümne aasta jooksul on üks elavamaid vaidlusi rahvusvaheliste suhete uurijate vahel puudutanud "demokraatlikku rahu" — väidet, et kordagi ei ole kaks kaasaegset demokraatlikku riiki sõdinud omavahel. Vaidlus tõstatab huvitavaid põhimõttelisi küsimusi (Kas Ameerika kodusõda läheb arvesse? Ehk seletavad rahu paremini tuumarelvad?) ning isegi statistilised tulemused on kutsunud esile huvitavaid lahkarvamusi. (Nagu teadlane David Spiro toonitab: et nii demokraatiate kui ka sõdade arv viimase kaheksa aasta jooksul on olnud väike, võib demokraatiate vahelise sõja puudumist seletada ka pelk juhuse. Ükski tema perekonnaliige pole kunagi loteriil peavõitu saanud, ent ometi üritavad ainult vähesed neist seda tähelepanuväärset kokkusattumust ära seletada.) Ja kui statistilised andmed ongi õiged, mis siis neid seletab? Demokraatliku rahu idee esmaesitaja Immanuel Kant väidab, et demokraatiates on need, kes sõja eest maksavad — s.t rahvas —

üksiti ka otsuste tegijad ning seega arusaadavalt ettevaatlikud. See väide vihjab, et demokraatiad on teistest riikidest rahulembelised. Tegelikult on nad aga sõjakamad, astudes sõtta sagedamini ja jõulisemalt kui enamik riike. Rahujalal on nad ainult teiste demokraatiatega.

Selle korrelatsiooni taga peituvat põhjust mõistatades saab selgeks üks asi: demokraatlik rahu on tegelikult liberaalne rahu. XVIII sajandil kirjutades arvas Kant, et demokraatiad on türanlikud, ja jättis nad selgelt välja oma kontseptsioonist rahupiirkonnas elavate "vabariiklike" valitsuste kohta. Vabariiklus tähendas Kanti jaoks võimude lahusust, piiravaid ja tasakaalustavaid mehhanisme, seaduste maksvust, üksikisiku õiguste kaitset ja mõningast esindatust valitsuses (mis aga on kaugel üleüldisest hääleõigusest). Kanti teised märkused vabariikide vahelise "püsiva rahu" kohta on kõik tihedalt seotud vabariikide konstitutsioonilise ja liberaalse iseloomuga, millele on omane: vastastikune austus üksteise kodanike õiguste suhtes; piiravad ja tasakaalustavad süsteemid kindlustamiseks, et keegi üksikjuhtidest ei saaks oma riiki sõtta tõugata; ning klassikaline liberaalne majanduspoliitika — eriti vabakaubandus —, millest johtuv riikidevaheline sõltuvus muudab sõja kulukaks ja koostöö tulusaks. Antud küsimuse juhtiv uurija Michael Doyle kinnitab oma 1997. a ilmunud raamatus *Sõja ja rahu teed*, et konstitutsioonilise liberalismiga pole demokraatial endal mingeid rahuloovaid omadusi:

Kant umbusaldas lõa otsast valla päästetud demokraatlikku majoritarismi ja tema argument ei paku mingit toetust väitele, et rahvaosalusega riigikorrad — demokraatiad — on kas üldse või siis omavahel rahulembesed. Paljud rahvaosalusega riigikorrad on olnud mitteliberaalsed. Kaks tuhat aastat enne nüüdisaega seostati rahvavõimu laialdaselt agressiivsusega (Thukydidese) või imperialistlike edusammudega (Machiavelli). [---] Keskmise hääletaja otsustav eelistus võib suurepäraselt kätkeada etnilist puhastust teiste demokraatlike riigikordade suhtes.

Liberaalsete ja ebaliberaalsete demokraatiate eristamine heidab valgust ühele teisele rabavale statistilisele korrelatsioonile. Politoloogid Jack Snyder ja Edward Mansfield väidavad muljet avaldavale andmehulgale tuginedes, et viimase 200 aasta jooksul

on demokratiseeruvad riigid sõdinud oluliselt sagedamini kui stabiilsed autokraatiad või liberaalsed demokraatiad. Konstitutsioonilise liberalismi kogemuseta maades toob demokraatia kasv tihti kaasa marurahvuseluse ja sõjakuse. Kui poliitiline süsteem muutub avatuks, saavutavad ühitamatute huvidega vastandlikud rühmitused ligipääsu võimule ja hakkavad peale suruma oma nõudmisi. Poliitilised ja sõjaväelised juhid, kes on sageli vana autoritaarse korra lahinguvõimelised relikvid, mõistavad, et edu saavutamiseks peavad nad koondama massi rahvusliku ajendi taha. Tulemuseks on eranditult agressiivne retoorika ja tegevus, mis kisub sageli konfrontatsioonidesse ja sõtta. Märkimisväärsed näited ulatuvad Napoleon III Prantsusmaast, Wilhelm II Saksamaast ja Taisho Jaapanist nende riikideni, millest kirjutavad ajalehed tänapäeval: Armeenia, Aserbaidžaan ja Miloševići Serbia. Tuleb välja, et demokraatlikul rahul on vähe pistmist demokraatiaga.

### AMEERIKA TEE

Hiljuti reisis üks ameerika teadlane USA valitsuse spondeeritud lähetusse Kasahstani, et abistada uut parlamenti valimisseaduste ettevalmistamisel. Tema partner, Kasahstani parlamendi ülemkoja liige, lükkas paljud ameerika eksperdi ettepanekud tagasi, sõnades kindlalt: "Me tahame, et meie parlament oleks täpisealt niisugune nagu teie Kongress." Kohkumust tundnud ameeriklane meenutab: "Ma püüdsin öelda midagi muud kui need sõnad, mis mul otsemaid mõttes vasardama hakkasid: "Ei, te ei taha!" Sel line vaatenurk pole ebaharilik. Demokraatia-asjanduses kipuvad ameeriklased omaenda süsteemi pidama mingiks raskesti käsitletavaks kaadervärgiks, millega ükski teine maa ei peaks jändama. Tegelikult võiks Ameerika konstitutsioonilise raamistiku mõningate aspektide omaksvõtmine leevendada paljusid ebaliberaalse demokraatiaga seotud probleeme. USA konstitutsiooni taga olev filosoofia — kartus kuhjuva võimu ees — on tänapäeval sama asjakohane, nagu ta oli 1789. aastal. Näiteks Kasahstani puhul oleks Ameerika Kongressi sarnane tugev parlament presidendi täitmatu isu vaoshoidmiseks vägagi teretulnud.

On kummaline, et Ameerika Ühendriigid esinevad niivõrd tihti piiritaguste valimiste ja otsehääletusega demokraatiade eest-

kostjana. Valijaskonna enamusele arvukaid piiranguid kehtestava Ameerika süsteemi puhul ei ole eriomaseks tunnuseks mitte tema demokraatlikkus, vaid pigem ebademokraatlikkus. Tema valituse kolmest harust juhivad ühte, väidetavalt kõrgeimat, üheksa eluaegse ametikohaga meest ja naist. Tema Senat on kõige vähem esindav ülemkoda maailmas — ainsaks erandiks on võimutu Lordide Koda. (Iga osariik sõltumata rahvaarvust saadab Washingtoni kaks senaatorit — California 30 miljonil elanikul on Senatis sama palju hääli kui Arizona 3,7 miljonil —, mis tähendab, et umbes 16% maast esindavad senaatorid võivad blokeerida iga seaduseelnõu.) Niisamuti on kõigi Ameerika Ühendriikide seadusandlike organite puhul silmatorkav mitte enamuse, vaid vähemuse võim. Riigivõimu edasiseks kontrollimiseks on osariikide valitsused ja kohalikud omavalitsused tugevad ja võitlevad raevukalt föderaalvalitsuse iga sissetungiga nende mängumaale. Eraettevõtlus ja muud valitsusvälised grupid, mida Tocqueville nimetas “vahendavateks ühinguteks” (*intermediate associations*), moodustavad veel ühe ühiskonnakihi.

Ameerika süsteem põhineb varjamatult pessimistlikul käsitusel inimloomusest, mis eeldab, et võimu juures olevaid inimesi ei tohi usaldada. “Kui inimesed oleksid inglid,” nagu Madison suupäraselt kirjutas, “poleks mingit valitsust tarvis.” Lääne ajaloo teine demokraatliku valitsemise mudel rajaneb Prantsuse revolutsioonil. Prantsuse mudel paneb lootuse inimolendite headusele. Kui rahvas kord juba on võimu allikas, peab see võim olema piiramatu, et oleks võimalik luua õiglane ühiskond. (Prantsuse revolutsiooni eesmärgiks, nagu Lord Acton märgib, ei ole mitte suveräänse võimu piiramine, vaid kõigi sellele jalgu jäävate vahepealsete võimude kehtetuks kuulutamine.) Enamik mitte-Lääne maid on omaks võtnud Prantsuse mudeli — teatud määral kahtlemata ka sellepärast, et poliitilisele eliidile meeldib väljavaade anda kogu võim riigile, sest see tähendab kogu võimu andmist neile endile — ja enamik on langenud kaosepuhangutesse, türanniasse või mõlemasse. See ei tohiks tulla üllatusena. Lõpuks on ju Prantsusmaa ise pärast revolutsiooni elanud üle kaks monarhiat, kaks keisririiki, ühe protofašistliku diktatuuri ja viis vabariiki (Lewis 1994: 47–48).



Kultuurid muidugi varieeruvad ja erisugused ühiskonnad vajavad erinevaid valitsusvorme. See ei ole argument hulgikaupa ameerikalikule teele asumiseks, vaid hoopis liberaalse demokraatia mingi paljutahulise kontseptsiooni kaitseks, mis pööraks tähelepanu selle väljendi mõlemale poolele. Enne asumist uut tüüpi poliitilise tegevuse juurde seisab ees intellektuaalne ülesanne võita taas kätte Lääne kogemuses ja kogu maailma heade valitsuste arengus kesksel kohal paiknev konstitutsiooniline liberaalne traditsioon. Lääne ajaloos on poliitiline progress tulenenud sajandite pikku süvenenud arusaamisest, et — nagu Ameerika Iseseisvusdeklaratsioon seda esitab — inimestel on “teatud võõrandamatud õigused” ja et “valitsused on loodud nende õiguste tagamiseks.” Kui mingi demokraatia ei kaitse vabadusi ega seadust, on vähe tröösti tõigast, et ta on demokraatia.

## VÄLISPOLIITIKAT LIBERALISEERIDES

Konstitutsioonilise liberalismi tõeline väärtustamine kannab endas mitmeid sisevihjeid Ameerika välispoliitika jaoks. Esiteks osutab ta vajadusele teatava tagasihoidlikkuse järele. Lihtne on mingile maale peale sundida valimisi, kuid palju keerulisem on juurutada konstitutsioonilist liberalismi. Tegelik liberaliseerumise ja demokratiseerumisprotsess on järkjärguline ja pikaajaline ning valimised moodustavad sellest vaid ühe sammu. Asjakohase ettevalmistuseta võib see olla isegi väärsamm. Seda silmas pidades tegelevad valitsused ja valitsusvälised organisatsioonid üha tõsisemalt laialdase meetmetekogumiga, mis toetab konstitutsioonilist liberalismi arenevates maades. Eraorganisatsioon *The National Endowment for Democracy* toetab vaba turumajandust, sõltumatuid ametiühinguliikumisi ja poliitilisi parteisid. USA Rahvusvahelise Arengu Agentuur finantseerib sõltumatuid kohtusüsteeme. Kuid ikkagi trumpavad valimised üle kõik muu. Kui riigis korraldatakse valimisi, sallivad Washington ja muu maailm — nagu see on ka Jeltsini, Akajevi ja Menemi puhul — enamikku nende tulemusel moodustatud valitsustest. Kujundite ja sümbolite ajastul on lihtne jäädvustada filmilindile valimisi. (Kuidas näidata televisiooni vahendusel seaduste maksvust?) Aga elu läheb pärast valimisi edasi — eriti kohaliku rahva jaoks.

Ümberpöördult: vabade ja õiglaste valimiste puudumist tuleks pidada lihtsalt üheks vajakajäägiks, mitte türannia nimekaardiks. Valimised on valitsemise oluline, ent mitte ainus väärtomadus. Valitsusi tuleks mõõta ka konstitutsioonilise liberalismi mõõdupuuga. Inimese autonoomia ja väärikuse tuumaks on majandus-, kodaniku- ja usuvabadused. Kui piiratud demokraatiaga valitsus neid vabadusi pidevalt laiendab, ei tohiks teda häbimärgistada kui diktatuuri. Vaatamata piiratud poliitilistele valikuvõimalustele tagavad Singapur, Malaisia ja Tai oma kodanikele paremad tingimused elu, vabaduse ja õnne nautimiseks kui Iraagi- ja Liibüa-taolised diktatuurid või Slovakkia- ja Ghana-sarnased ebaliberaalsed demokraatiad. Ning ülemaailmse kapitalismi surve saab liberaliseerumisprotsessi tagant tõugata. Turg ja moraal saavad töötada käsikäes. Isegi Hiina, kus püsib sügavalt repressiivne režiim, on andnud oma kodanikele rohkem autonoomsust ja majandusvabadusi, kui neil on olnud inimpõlvede vältel. Paljudi peab veel muutuma, enne kui Hiinat kasvõi liberaliseeruvaks demokraatiaks võiks nimetada, kuid see ei tohiks varjutada tõsiasja, et palju on juba muutunud.

Lõpuks: meil tuleb taas elustada konstitutsionalism. Puhta demokraatia ülerõhutamise üks tagajärgi on see, et unarusse on jäetud loominguiliste põhiseaduste väljatöötamine üleminekumaa-dele. Konstitutsionalism, nii nagu seda mõistsid tema XVIII sajandi suurimad tõlgendajad Montesquieu ja Madison, on kontrollivate ja tasakaalustavate mehhanismide keerukas süsteem, mis on ette nähtud võimu kuhjumise ja ametipositsiooni kuritarvitamiste ärahoidmiseks. Seda ei saavutata pelgalt õiguste loetelu paberile panemisega, vaid niisuguse süsteemi rajamisega, milles valitsus neid õigusi ei riku. Kaasata ja volitada tuleb erinevaid grupe, sest — nagu Madison selgitas — “ambitsioonile peab seadma vastu teise ambitsiooni”. Konstitutsioonid olid mõeldud ka rahva kirgede ohjeldamiseks, luues mitte üksnes demokraatliku, vaid ka aruteludele avatud valitsuse. Kahjuks suhtutakse tänapäeval umbusklikult nii paljude Euroopa riikide formaalsetele ja mitteformaalsetele konstitutsioonidele iseloomulikesse joontesse, nagu erisuguste mittevalitavate organite ohtrus, kaudne hääletamine, föderalism ning kontrollivad ja tasakaalustavad mehhanismid. Nähtus, mida võiks nimetada Weimari sündroo-

miks — sõdadevahelise Saksamaa järgi, mille kaunilt koostatud konstitutsioon ometi ei suutnud väärata fašismi esilekerkimist,\* on pannud rahva suhtuma konstitutsioonidesse kui tühja kirjatähte, millel puudub suurem mõju. (Justkui oleks mis tahes poliitiline süsteem Saksamaal suutnud hõlpsasti üle saada sõjalisest lüüasaamisest, sotsiaalsest revolutsioonist, Suurest Depressioonist ja hüperinflatsioonist.) Otsest demokraatiat pärssivaid protseduure peetakse mitteautentseks, rahva häält summutavaks. Tänapäeval oleme kogu maailmas sellesama majoritaarse teema variatsioonide tunnistajaks. Kuid säärase võitja-võtab-kõik-süsteemide häda on selles, et enamikus demokratiseeruvates maades võitja tõepoolest võtabki kõik.

## DEMOKRAATIA VAEVUSED

Me elame demokraatlikul ajastul. Kogu inimkonna ajaloo jooksul on oht üksikisiku elule, vabadusele ja õnnele enamjaolt lähtunud monarhiate absolutismist, kirikute dogmadest, diktatuuride terrorist ja totalitarismi raudsest haardest. Diktaatorid ja üksikud aja sabas sõrkivad totalitaarsed režiimid püsivad tänini, kuid globaalurgude, informatsiooni ja meedia maailmas on nad üha enam anakronismiks muutumas. Demokraatiale pole enam väarikaid alternatiive: ta on osa kaasaegsest moerõivastusest. Niisiis hakkavad XXI sajandi valitsemisprobleemid tõenäoliselt olema demokraatiasisesed probleemid. See muudab nendega toimetulemise keerulisemaks — legitiimsuse katte alla varjunud, nagu nad on.

Ebaliberaalsed demokraatiad omandavad legitiimsuse — ja järelikult ka tugevuse — asjaolust, et nad on mõõdukalt demokraatlikud. Ümberpöördult aga peitub ebaliberaalse demokraatia suurim oht — omaenda rahvale, mitte teistele — selles, et ta

---

\* Autor on ilmselt tahtmatult korranud kommunistlikku propagandastampi, mille järgi kõik Kremlile mingil hetkel ebaseadlik oli "fašism". Saksamaal 1933. aastal kehtestatud režiim oli rahvussotsialistlik ja seda fašistliku Itaaliaga ühendavaks nimetajaks oli totalitarism — kuid viimase alla mahuvad ka kõik kümned ja kümned marksistlikud režiimid, mida Läänes millegipärast ei taheta fašistlikuks tembeldada. *Toim.*

hakkab demokraatlikule valitsemisele halba valgust heites diskrediteerima liberaalset demokraatiat ennast. See ei tohiks olla ootamatu. Igale demokraatialainele on järgnenud mõõnad, mille kestel süsteemi peetakse puudulikuks, ja ambitsioonikad juhid ning kärsitud massid otsivad uusi alternatiive. Viimase seesuguse rahulolematuseperioodi, mis Euroopas langes kahe maailmasõja vahelistele aastatele, kasutasid ära demagoogid, kellest paljud olid alguses populaarsed ja isegi valitud. Tänapäeval leviva ebaliberalismi viirusega vastamisi seistes pole tulusaimaks rolliks, mida rahvusvaheline üldsus ja eriti USA mängida saavad, mitte uute maade otsimine demokratiseerimiseks ega uute kohtade otsimine valimiste korraldamiseks, vaid demokraatia toetamine seal, kus ta juurduma on hakanud, ja konstitutsioonilise liberalismi järkjärgulise arengu ergutamine üle kogu maailma. Demokraatia ilma konstitutsioonilise liberalismita pole mitte lihtsalt puudulik, vaid ohtlik, tuues kaasa vabaduste murenemise, võimu kuritarvitamise, etnilised lõhenemised ja isegi sõja. Kaheksakümmend aastat tagasi viis Woodrow Wilson Ameerika XX sajandisse üleskutsega muuta maailm turvaliseks demokraatialle. Uuele sajandile liginedes on meie ülesanne muuta demokraatia turvaliseks maailmale.

### **Kirjandus**

- Diamond, Larry 1996. *Democracy in Latin America. — Beyond Sovereignty: Collectively Defending Democracy in a World of Sovereign States.* Ed. Tom Farer. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Freedom around the World.* 1997. Ed. Roger Kaplan. New York: Freedom House
- Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties.* 1989–1990
- Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties.* 1992–1993
- Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties.* 1996–1997
- Horowitz, Donald 1994. *Democracy in Divided Societies. — Nationalism, Ethnic Conflict and Democracy.* Eds. Larry Diamond, Mark F. Plattner. Baltimore: The Johns Hopkins University Press
- Lewis, Bernard 1994. *Why Turkey Is the Only Muslim Democracy. — Middle East Quarterly,* March

- Rabushka, Alvin, Kenneth Shepsle s.a. *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability*. Columbus: Charles E. Merrill
- Schlesinger, Arthur sen. 1922. *New Viewpoints in American History*. New York: Macmillan
- Weiner, Myron 1987. *Empirical Democratic Theory. — Competitive Elections in Developing Countries*. Eds. Myron Weiner, Ergun Ozbudun. Durham: Duke University Press

FAREED ZAKARIA (sünd. 1964) on Indias moslemi perekonnas sündinud Ameerika ajakirjanik ja rahvusvaheliste suhete ekspert. Kaitses B.A. (ajalugu) Yale'i ülikoolis ja 1993. a. Ph.D. (politoloogia) Harvardi ülikoolis. On õpetanud Harvardi ülikoolis rahvusvahelisi suhteid ja poliitikafilosoofiat. Asus 1993. a (kõigi aegade noorima) tegevtoimetajana tööle ajakirjas *Foreign Affairs*. 2001. aastast ajakirja *Newsweek International* toimetaja.

---

# MIKS ON TÜHJAD TÄHISTAJAD POLIITIKAS OLULISED?

*Ernesto Laclau*

*Tõlkinud Jüri Lipping*

## “TÜHJADE TÄHISTAJATE” ÜHISKONDLIK TOOTMINE

Tühi tähistaja on rangelt öeldes tähistaja ilma tähistatavata. See määratlus on aga ühtlasi ka probleemi sõnastus. Sest kuidas saab olla võimalik, et tähistaja pole seotud ühegi tähistatavaga, jääb aga sellest hoolimata tähistamissüsteemi lahutamatuks osaks? Tühi tähistaja oleks häälikute jada, ning kui viimastel puudub igasugune tähistamisfunktsioon, muutuks termin “tähistaja” ise liigseks. Ainus võimalus häälikute voolu jaoks, kuidas olla eraldatud igasugusest konkreetsest tähistatavast ja jääda seejuures ikkagi tähistajaks, oleks juhul, kui märgi õonestamise kaudu, mida tühja tähistaja võimalikkus endas sisaldab, saavutatakse midagi, mis on tähistamisele kui sellisele seesmiselt omane. Mis on see võimalikkus?

Teatud pseudovastused võib üsna kiiresti kõrvale heita. Üheks selliseks oleks väita, et ühte ja sama tähistajat võib eri kontekstides seostada eri tähistatavatega (märgi suvalisuse tõttu). Kuid on selge, et sellisel juhul poleks tähistaja mitte *tühi*, vaid *mitmetähenduslik* [*equivocal*]: tähistamise funktsioon oleks igas kontekstis täielikult realiseeritud. Teine võimalus on, et tähistaja pole

---

**Why Do Empty Signifiers Matter in Politics? — Ernesto Laclau.**  
*Emancipation(s)*. London: Verso, 1996, pp. 36–46.

mitte *mitmetähenduslik*, vaid *ebamäärane* [*ambiguous*] — s.t, et tema täielikku kinnistumist takistab kas tähistatavate üle- või alamääratus. Ometi ei muuda selline tähistaja hõljuvus teda veel tühjaks. Kuigi hõljuvus viib meid ühe sammu võrra lähemale meie probleemi tõelisele vastusele, on probleemi sõnakasutust ikka veel välditud. Meil ei tule tegelda mitte tähistamise liigsuse või puudulikkusega, vaid millegi sellise täpse teoreetilise võimalikkusega, mis osutab — tähistamisprotsessi enese seest — omaenda piiride diskursiivsele kohalolule.

Tühi tähistaja saab järelikult esile kerkida üksnes siis, kui tähistamises kui sellises eksisteerib struktuuriline võimatus, ning üksnes siis, kui see võimatus saab ennast tähistada märgi struktuuri katkestusena (õonestusena, moonutusena jne). Teisisõnu, tähistamise piirid saavad ennast kuulutada üksnes selle teostamise võimatusena, mis nendes piirides asub — kui piire saaks tähistada otseselt, siis oleksid nad tähistamisele seesmiselt omased ega oleks järelikult üldse mingid piirid.

Esmane ja puhtformaalne kaalutlus võib aidata asja olemust selgitada. Me teame Saussure'i kaudu, et keel (ja laiemalt kõik tähistamissüsteemid) on erinevuste süsteem, et keelelised ident-sused — väärtused — on puhtalt suhtel põhinevad [*relational*] ning et kõige selle tagajärjel on keeleteervik haaratud igasse üksikusse tähistamisakti. Sel juhul on aga selge, et see totaalsus on olemuslikult vajalik — kui erinevused ei moodustaks süsteemi, poleks mingi tähistamine üldse võimalik. Probleem on nüüd selles, et tähistamise võimalikkus seisneb süsteemis, süsteemi enda võimalikkus seisneb aga tema piiride võimalikkuses. Me võime koos Hegeliga öelda, et mõelda millegi piiridest on sama mis mõelda sellest, mis asub nende piiride taga. Kuid kui jutt käib *tähistamissüsteemi* piiridest, siis on selge, et neid piire endid ei saa tähistada, vaid nad peavad ennast *näitama* tähistamisprotsessi *katkestuse* või *kokkuvarisemisena*. Seega oleme silmitsi paradoksaalse olukorraga: see, mis moodustab tähistamissüsteemi võimalikkuse tingimuse — tema piirid —, on ühtaegu see, mis moodustab tema võimatuse tingimuse — tähistamisprotsessi pideva laienemise tõkestus.

Selle esimeseks ja peamiseks tagajärjeks on, et tõelised piirid ei saa kunagi olla neutraalsed, vaid eeldavad alati välistust [*ex-*

*clusion*]. Neutraalne piir oleks selline, mis on olemuslikult pidev temast mõlemale poole jäävaga, ning kaks poolt on lihtsalt üksteisest erinevad. Kuna aga tähistamistervik on just nimelt erinevuste süsteem, siis tähendab see, et mõlemad on osa samast süsteemist ning et piirid nende kahe vahel ei saa olla süsteemi piirid. Välis- tuse puhul on meil seevastu tegemist autentsete piiridega, kuna selle aktualiseerimine, mis on sealpool välistuse piiri, sisaldaks siinpool piiri oleva võimatust. Tõelised piirid on alati antagonist- likud. Kuid välistavate piiride loogika toimimisel on rida parata- matuid tagajärgi, mis levivad mõlemale poole piiri ning juhivad meid otsejoones tühjade tähistajate väljailumumisele:

1. Välistava piiri esimeseks tagajärjeks on see, et ta toob nen- de piiridega moodustatud erinevuste süsteemi sisse olemusliku ambivalentsi. Ühest küljest on süsteemi igal elemendil identsus üksnes sel määral, mil ta teistest erineb: erinevus=identsus. Tei- sest küljest on aga kõik need erinevused üksteisega samaväärsed, kuivõrd nad kõik kuuluvad siia poole välistuse piirjoont. Kuid sel- lisel juhul on iga elemendi identsus määravalt lõhestunud: ühelt poolt avaldab iga erinevus ennast *kui* erinevus; teiselt poolt *tü- histab* iga erinevus ennast sellisena, astudes samaväärsussuhtesse süsteemi kõigi teiste erinevustega. Ning eeldades, et süsteem ek- sisteerib üksnes niikaua, kui eksisteerib radikaalne välistus, on see lõhe või ambivalents kogu süsteemse identsuse jaoks määrav. Üksnes sel määral, kui eksisteerib süsteemi kui puhta kohalolu (väljaspool igasugust välistust) radikaalne võimatus, saavad te- gelikud *süsteemid* (mitmuses) eksisteerida. Nüüd aga, kui süs- teemi süstemaatilisus on välistava piiri otsene tagajärg, siis just see välistus panebki aluse süsteemile kui sellisele. See asjaolu on olemuslik, sest siit tuleneb, et süsteemil ei saa olla positiiv- set alust ning et selle tulemusel ei saa ta ennast tähistada ühegi positiivse tähistatava kaudu. Oletagem hetkeks, et süstemaatiline tervik on selle tagajärg, et kõik tema elemendid jagavad mingit positiivset tunnust (näiteks, et nad kõik kuuluvad regionaalsesse kategooriasse). Sel juhul erineks see positiivne tunnus teistest eri- nevusel põhinevatest [*differential*] positiivsetest tunnustest, ning nad kõik viitaksid sügavamale süstemaatilisele tervikule, milles nende erinevusi vaadeldaks kui erinevusi. Kuid radikaalse vä- listuse kaudu määratletud süsteem katkestab selle eristusloogika



mängu: see, mis on süsteemist välistatud, kaugel sellest, et olla midagi positiivset, on lihtne positiivsusprintsip — puhas olemine. See juba kuulutab tühja tähistaja — see tähendab, igasuguse erinevuse puhta tühistamise tähistaja — võimalikkust.

2. Sellise operatsiooni võimalikkuse tingimuseks on muidugi see, et sealpool välistuse piirjoont asuv on taandatud puhtale negatiivsusele — see tähendab, puhtale ähvardusele, mida sealpoolsus süsteemile esitab (teda sel viisil määratledes). Kui välistav mõõde oleks kõrvaldatud või isegi nõrgestatud, siis juhtuks see, et “sealpoolsuse” eristav iseloom sunnib ennast peale ja selle tulemusena süsteemi piirid ähmastuvad. Ainult siis, kui sealpoolsus muutub puhta ähvarduse, puhta negatiivsuse, lihtsalt välistatu tähistajaks, saavad piirid ja süsteem (see tähendab, objektiivne kord) eksisteerida. Kuid selleks, et olla välistatu (või lihtsalt välistuse) tähistajad, peavad mitmesugused välistatud kategooriad tühistama oma erinevused samaväärsuste ahela moodustamise kaudu sellele, mida süsteem enese tühistamise eesmärgil demoniseerib. Siin näeme jälle tühja tähistaja võimalikkust, mis kuulutab ennast selle loogika kaudu, kus erinevused varisevad kokku samaväärsusahelateks.

3. Kuid me võiksime endalt küsida: miks see süsteemi puhas olemine ehk süstemaatilisus — või selle vastand, välistatu puhas negatiivsus — nõuab tühjade tähistajate tootmist sel eesmärgil, et ennast tühistada? Vastus on, et me püüame tühistada tühistamise piire — reaalselt, kui soovite, lacanlikus tähenduses — ning pole olemas otsest viisi selle tegemiseks, välja arvatud tühistamisprotsessi enese õõnestamise kaudu. Me teame psühhoanalüüsi kaudu, kuidas see, mis pole otseselt representeeritav ehk esitav — mitteteadvus —, saab leida vahendid enese esitamiseks üksnes tühistava protsessi õõnestamisega. Iga tähistaja moodustab märgi sellega, et seob ennast konkreetse tühistatavaga, sisestades ennast tühistavasse protsessi kui erinevus. Ent kui see, mida me üritame tühistada, pole mitte erinevus, vaid vastupidi, radikaalne välistus, mis on kõikide erinevuste aluseks ja tingimuseks, siis ei aita mitte mingi *veel ühe* erinevuse tootmine seda eesmärki saavutada. Kuna aga kõik representeerimisvahendid põhinevad juba loomu poolest erinevusel, on selline tühistamine võimalik ainult siis, kui õõnestatakse tühistavate ühikute eristavat loomust, s.t ainult siis, kui tähistajad tühjendavad ennast oma seotusest konkreetsete tühistaja-

tavatega ja võtavad enesele süsteemi puhta olemise — või pigem, süsteemi kui puhta Olemise — esindamise rolli. Mis on sellise õonestamise ontoloogiline alus, mis teeb ta võimalikuks? Vastus on: iga tähistamisühiku lõhestatus, mille süsteem peab konstrueerima otsustamatu asukohana, kus toimivad mõlemad, nii erinevus kui ka samaväärsusloogika. Ainult samaväärsusmõõtmel privilegerimisega punktini, kus tema eristav loomus kustub pea täielikult — see tähendab, tühjendades ta oma erinevusel põhinevast loomusest —, saab süsteem tähistada ennast totaalsusena.

Siin tuleb rõhutada kahte asjaolu. Kõigepealt see, et süsteemi olemine ehk süstemaatilisus, mida esitatakse tühjade tähistajate kaudu, ei ole mitte olemine, mis pole *tegelikult* teostunud, vaid olemine, mis on määravalt kättesaamatu, sest mis iganes süstemaatilised avaldused ka ei eksisteeriks, on nad alati, nagu nägime, samaväärsuse ja erinevuse vahelise ebastabiilse kompromissi tulemus. See tähendab, me oleme vastamisi määrava puudusega [*constitutive lack*], võimatu objektiga, mis, nagu Kanti puhul, näitab ennast oma adekvaatse esitamise võimatuse kaudu. Siinkohal saame anda täieliku vastuse oma algsele küsimusele: tühjad tähistajad saavad tähistamisväljas eksisteerida tänu sellele, et igasugune tähistamissüsteem liigendub tühja koha ümber, mis tuleneb võimatusest produtseerida objekt, mida süsteemi süstemaatilisus sellest hoolimata nõuab. Seega pole meil tegemist mitte võimatusega, millel puudub asukoht, nagu loogilise vasturääkivuse puhul, vaid *positiivse* võimatusega, *reaalse* võimatusega, millele tühja tähistaja  $x$  osutab.

Siiski, kui sel võimatal objektil puuduvad vahendid enda adekvaatseks või otseseks esitamiseks, saab see tähendada ainult seda, et tähistaja, mis on tühjendatud selleks, et ta omandaks representeeriva funktsiooni, jääb alati määravalt ebaadekvaatseks. Mis määrab sel juhul, et pigem üks, mitte aga teine tähistaja omandab erinevates tingimustes selle tähistava funktsiooni? Siinkohal tuleb meil liikuda käesoleva essee põhiteema juurde, milleks on tühjade tähistajate ja poliitika vahekord.

## HEGEMOONIA

Mingem tagasi näite juurde, mida arutasime üksikasjalikult raamat *Hegemoonia ja sotsialistlik strateegia*<sup>1</sup>: töölisklassi ühtsuse kujunemine, nagu seda näeb Rosa Luxemburg, osaliste võitluste ülemääratuse [*overdetermination*] kaudu pika ajaperioodi vältel. Tema põhiargumendiks on, et klassi ühtsust ei määra mingi *a priori* kaalutus poliitilise või majandusliku võitluse prioriteedist, vaid kõigi osaliselt toimunud mobiliseerumiste seesmise lõhestatuse kuhjunud tagajärjed. Meie teema seisukohast tähendab tema argument umbes järgmist: äärmusliku repressiooni õhkkonnas ei tajuta igasugust mobiliseerumist osalise eesmärgi nimel mitte üksnes seoses selle võitluse konkreetsete nõudmistega või eesmärkidega, vaid ka süsteemivastase opositsiooniaktina. See viimane tõsiasi moodustabki lüli mitmesuguste konkreetsete või osaliste võitluste ja mobiliseerumiste vahel — neid kõiki ei nähta üksteisega seotuna mitte sellepärast, et nende konkreetsete eesmärgid oleksid omavahel seesmiselt seotud, vaid seetõttu, et kõiki neid nähakse samaväärsena nende vastasseisus repressiivsele režiimile. Järelikult pole see miski positiivne, mida nad kõik jagavad, mis kehtestab nende ühtsuse, vaid miski negatiivne: nende vastandumine ühisele vaenlasele. Luxemburgi väide on, et revolutsiooniline massi-identiteet kehtestatakse paljude eraldiseisvate võitluste ülemääratuse tulemusel kogu ajalooajalooperioodi vältel. Revolutsioonilisel hetkel sulanduvad need traditsioonid rebestavaks punktiks.

Püüdkem nüüd rakendada sellele jadale oma eelnevaid kategooriaid. Kõikide konkreetsete võitluste tähendus (tähistatav) ilmneb, ja seda kohe algusest peale, seesmiselt jagunenuna. Võitluse konkreetne siht pole mitte ainult see siht oma konkreetuses; ta tähistab ka vastandumist süsteemile. Esimene tähistatav kehtestab antud nõudmise või mobiliseerumise eristava iseloomu kõikide teiste nõudmistega või mobiliseerumistega suhtes. Teine tähistatav kehtestab kõikide nende nõudmistega samaväärsuse nende ühises vastandumises süsteemile. Nagu näeme, valitseb igasugust konkreetset võitlust see vasturääkiv liikumine, mis oma singulaar-

<sup>1</sup>Ernesto Laclau, Chantal Mouffe. *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso, 1985.

sust üheaegselt jaatab ja tühistab. Süsteemi kui terviku esitamise funktsioon sõltub järelikult võimalikkusest, et samaväärsusfunktsioon on erinevusfunktsiooni suhtes kenas ülekaalus; kuid see võimalikkus on kõigest selle tagajärg, et iga üksik võitlus on alati juba algselt selle otsustava ebamäärasuse poolt läbistatud.

Nagu oleme juba selgitanud, on oluline tähele panna, et kui eristavate tähistajate funktsiooniks on öelda lahti oma erinevusel põhinevast identsusest selle nimel, et esindada kogukondliku ruumi kui sellise puhtalt samaväärset identsust, siis ei saa nad seda samaväärset identsust konstrueerida millegi sellisena, mis kuulub eristava korra juurde. Me saame näiteks esitada tsaarirežiimi repressiivse korrana selliselt, et loetleme eristavaid rõhumise liike, mida režiim elanikkonna mitmesugustele kihtidele peale on sundinud, nii palju kui tahame; kuid selline loetlemine ei anna meile repressiivse momendi spetsiifikat, s.o seda, mis moodustab — oma eituses — entiteetide vahelise repressiivse suhte eripära. Sest sellises suhtes läheb iga repressiivse võimu avaldus arvesse kui represseeritud kihi identsuse eitamise puhas kandja. Nüüd aga, kui repressiivse akti erinevusel põhinev identsus “distantseerub” iseendast sel viisil, et muutub ise kõigest teise entiteedi olemise eituse kehastuseks, siis on selge, et selle eituse ja seda eitust väljendava keha vahel puudub paratamatu seos — mitte miski ei otsusta ette, et mingi konkreetne keha peaks olema see, mis on määratud kehastama eitust kui sellist.

Just see teebki samaväärsussuhte võimalikuks: erinevad üksikud võitlused kujutavad kõik endast kehasid, mis suudavad ühetaoliselt kehastada nende kõigi vastandumist repressiivsele võimule. See hõlmab kahekordset liikumist. Ühelt poolt: mida rohkem samaväärsuste ahelat laiendatakse, seda vähem on igal konkreetset võitlusel võimalik jääda suletuks oma eristavasse minasse [*differential self*] — millessegi, mis eraldab teda kõigist teistest erinevusel põhinevatest identsustest selle erinevuse kaudu, mis kuulub ainuüksi talle endale. Vastupidi, kuna samaväärsussuhe näitab, et need eristavad identsused on lihtsalt ühetaolised kehad, mis kehastavad midagi, mis on kõigis neis võrdselt kohalolev, siis mida pikem on samaväärsuste ahel, seda vähem konkreetne see “miski võrdselt kohalolev” saab olema. Piirjuhul on selleks puhas kogukondlik olemine, mis on sõltumatu kõikidest konkreetsetest

ilmingutest. Ning teisalt see, mis asub sealpool kogukondliku ruumi piiritlevat välistust — repressiivne võim —, ei muutu mitte niivõrd konkreetsete eristavate repressioonide tööriistaks, vaid hakkab väljendama puhast anti-kogukonda, puhast kurjust ja eitust. Sellise samaväärsusliku laienemisega loodud kogukond muutub seega kogukondliku täidetuse [*communitarian fullness*] puhtaks ideeks, mis on äraolev — repressiivse võimu kohalolu tõttu.

Ent siinkohal algab teine liikumine. Äraolevat täidetust esindav puhas samaväärsusfunktsioon, mis näitab ennast kõikide eristavate identsuste kokkuvarisemise kaudu, on miski, millel ei saa olla omaenese tähistajat — sest sel juhul oleks “sealpool kõiki erinevusi” veel üks erinevus, mitte aga kõikide eristavate identsuste samaväärse kokkuvarisemise tulemus. Just seetõttu, et kogukond kui selline ei ole objektiivse identsuse puhtalt erinevusel põhinev ruum, vaid äraolev täidetuse, ei saa tal olla mingit omaenese representatsioonivormi ning ta peab viimase laenama mõnelt samaväärsusruumi sees moodustunud entiteedilt — samuti nagu kuld on konkreetne kasutusväärtus, mis omandab lisaks ka väärtuse kui sellise esindamise funktsiooni. See konkreetse tähistaja tühjenemine oma konkreetsest, eristavast tähistatavast teebki võimalikuks, nagu nägime, “tühjade” tähistajate esilekerkimise — puuduse, äraoleva totaalsuse tähistajatena. Kuid see juhib meid otse küsimuse juurde, millega lõpetasime eelneva alajaotuse: kui kõik eristavad võitlused (meie näites) on võrdselt võimelised väljendama, sealpool oma eristavat identsust, kogukonna äraolevat täidetust; kui samaväärsusfunktsioon muudab kõik eristavad positsioonid sellise samaväärse representatsiooni jaoks võrdselt ühtaoliseks; kui ükski neist pole iseenesest ettemääratud seda rolli täitma — mis määrab sel juhul, milline neist kehastab konkreetsetel ajaperioodidel seda universaalset funktsiooni?

Vastus on: ühiskondlikkuse ebauhtlus. Sest kui samaväärsusloogika kaldub kaotama igasuguse eristava asukoha relevantsust, siis kujutab see endast ainult tendentslikku liikumist, millele oma olemuselt mittevõrdsustav [*non-equalitarian*] erinevusloogika alati vastu paneb. (Pole üllatav, et Hobbese loomuseisundi mudel, mis üritab kujutada valda, kus samaväärsusloogika täielik toimimine teeb kogukonna võimatuks, peab eeldama inimeste-

vahelist algset ja olemuslikku võrdsust.) Mitte iga positsioon ühiskonnas, mitte iga võitlus pole võrdsel määral võimeline teisendama oma sisu selles sõlmpunktis, millest saab tühi tähistaja. Kas see ei tähenda aga tagasipöördumist ühiskondlike jõudude ajaloolise efektiivsuse üsna traditsioonilise arusaama juurde, mis kinnitab, et struktuuriliste asukohtade ebaühtlus määrab, milline neist saab olema totaliseerivate toimete allikas? Ei, see pole nii, sest need ebaühtlased struktuurilised asukohad, millest mõned esindavad võimu kõrgkontsentratsiooni punkte, on ise nende protsesside tagajärg, kus erinevusloogika ja samaväärsusloogika teineteist vastastikku üle määravad. Küsimus pole mitte eristavate struktuuriliste asukohtade loogika ajaloolise efektiivsuse eitamises, vaid pigem selles, et eitatakse nende kui terviku infrastruktuurilist iseloomu, mis iseendast määraks ühiskonna liikumisseadused.

Kui see on õige, siis on võimatu määrata puhtalt erinevuse/samaväärsuse vormi analüüsi tasandil, milline konkreetne erinevus muutub samaväärsete toimete asukohaks — see nõuab konkreetsete asjaolude uurimist just seetõttu, et samaväärsete toimete kohalolu on alati vajalik, seevastu samaväärsuse/erinevuse suhe ise pole seesmiselt seotud ühegi konkreetse eristava sisuga. See suhe, mille kaudu konkreetne sisu muutub äraoleva kogukondliku täidetuse tähistajaks, ongi see, mida me nimetame *hegemoonseks suhteks*. Tühjade tähistajate kohalolu — nagu meie seda defineerisime — on hegemoonia enese tingimus. Seda on lihtne näha, kui vaadelda vägagi tuntud raskust, mis kujutab endast ikka ja jälle esilekerkivat komistuskivi enamikule hegemooniateooriatele, Gramsci oma kaasa arvatud. Klassi või gruppi peetakse hegemoonseks, kui ta pole suletud kitsasse korporatistlikku perspektiivi, vaid esitab ennast avaramate, emantsipeerivat või kindlustavat järku eesmärkide teostajana elanikkonna laiemate masside huvides. Aga me oleme raskuse ees, kui me ei määratle täpselt, millele need terminid “*avaramad eesmärgid*” ja “*laiemad massid*” viitavad. On kaks võimalust: esiteks, et ühiskond on eraldiseisvate gruppide summa, kus igaüks kaldub oma eriomaste eesmärkide poole ning kõik on üksteisega pidevas kokkupõrkes. Sellisel juhul võiksid “*avaram*” ja “*laiem*” tähendada üksnes gruppidevahelise läbiräägitud kokkuleppe ebakind-

lat tasakaalu, kus kõik säilitavad oma vastandlikud eesmärgid ja identsuse. Kuid “hegemoonia” viitab selgelt tugevamat tüüpi kogukondlikule ühtsusele, kui selline kokkulepe esile kutsuda saab. Teiseks, et ühiskonnal on mingi ettemääratud olemus, nii et “avaramal” ja “laiemal” on oma sisu, mis ei sõltu konkreetsete gruppide tahtest, ning et “hegemoonia” tähendab sellise olemuse realiseerimist. Kuid viimane mitte ainult ei kõrvaldaks juhuslikkuse mõõdet, mida on alati seostatud hegemoonse toimimisega, vaid oleks ühitamatu ka “hegemoonia” konsensusliku iseloomuga: hegemoonne kord oleks siis etteantud organisatoorse printsiibi *pealesurumine*, mitte aga miski, mis tuleb ilmsiks gruppidevahelise poliitilise läbikäimise tagajärjel. Nüüd aga, kui me kaalume seda asja tühjade tähistajate ühiskondliku tootmise vaatepunktist, see probleem haihtub. Sest sel juhul tähendaksid hegemoonsed toimingud seda, et grupi eripära esitatakse sellise tühja tähistaja kehatusena, mis osutab kogukondlikule korrale kui äraolule, kui täitumata reaalsusele.

Kuidas see mehhanism toimib? Vaadeldagem äärmuslikku olukorda, kus ühiskondlik kude on radikaalselt desorganiseerunud. Sellistes tingimustes — mis pole kaugel Hobbesi loomuseisundist — vajab rahvas *mingit* korda, ning selle korra tegelik sisu muutub teisejärguliseks kaalutluseks. “Korral” kui sellisel pole mingit sisu, sest ta eksisteerib ainult nendes mitmesugustes vormides, milles ta on tegelikult teostunud — kuid radikaalse korratuse seisundis on “kord” kohal kui miski, mis on äraolev; ta muutub tühjaks tähistajaks, tähistades seda äraolu. Selles mõttes võivad mitmesugused poliitilised jõud võistelda oma pingutustes esitada oma konkreetseid eesmarke sellistena, mis teostavad selle puuduse täitmist. Midagi hegemoniseerida tähendabki just teostada seda täitvat funktsiooni. (Oleme rääkinud “korrast”, kuid loomulikult kuuluvad “ühtsus”, “vabastus”, “revolutsioon” jne sama asjade korra juurde. Iga termin, mis teatud poliitilises kontekstis muutub puuduse tähistajaks, mängib sama rolli. Poliitika on võimalik seetõttu, et ühiskonna määrav võimatus [*constitutive impossibility*] saab ennast esitada üksnes tühjade tähistajate tootmise kaudu.)

See seletab ka, miks igasugune hegemoonia on alati ebastabiilne ja olemusliku ebamäärasuse poolt läbistatud. Oletagem, et

tööliste mobiliseerumisel õnnestub esitada oma eesmärgid “vabastuse” [*liberation*] kui sellise tähistajana. (Nagu nägime, on see võimalik seetõttu, et repressiivse režiimi all toimuvast tööliste mobiliseerumisest nähakse ka süsteemivastast võitlust.) Ühes mõttes on see hegemoonne võit, sest ühe konkreetse grupi eesmärgid samastatakse ühiskonnaga üldiselt. Kuid teises mõttes on see ohtlik võit. Kui “tööliste võitlus” muutub vabastuse enda tähistajaks, muutub ta samas ka inskriptsioonipinnaks, mille kaudu hakatakse väljendama *kõiki* vabastavaid võitlusi, nii et selle tähistaja ümber koondunud samaväärsuste ahel hakkab kalduma seda tähistajat tühjendama, ähmastades ühendust selle tegeliku sisuga, millega tähistaja algselt seotud oli. Seega kaldub hegemoonne toimimine iseenele edukuse tagajärjel katkestama oma sidemeid selle jõuga, mis oli tema algseks käivitajaks ja tulusaajaks.

## HEGEMOONIA JA DEMOKRAATIA

Lõpetagem mõningate mõtetega tühjade tähistajate, hegemoonia ja demokraatia vahekorra.

Kaalugem hetkeks ühiskondlike tähistajate rolli moodsa poliitilise mõtte esilekerkimisel — ma mõtlen peamiselt Hobbesi tööle. Hobbes, nagu nägime, kujutas loomuseisundit korrastatud ühiskonna radikaalse vastandina, olukorrana, mis on defineeritud ainuüksi negatiivselt. Kuid selle kirjelduse tagajärjel tuleb valitseja kord omaks võtta mitte mingi seesmise väärtuse tõttu, mis sel olla võib, vaid nimelt seetõttu, et see on *kord*, mille ainsaks alternatiiviks on radikaalne korratus. Selle skeemi koherentsuse tingimus on aga siiski indiviidide võimuvõrdsuse postulaat loomuseisundis — kui indiviidid oleksid võimu mõttes ebaühtlased, saaks kord garanteeritud palja domineerimise kaudu. Võim on seega elimineeritud kahekordselt: loomuseisundis, kuna kõik indiviidid seda võrdselt jagavad, ning riiklikus ühenduses, kuna see on täielikult koondunud valitseja kätte. (Ei totaalne võim ega kogukonna kõigi liikmete vahel võrdselt jagunenud võim pole üldse mingi võim.) Seega, kui Hobbes kaudselt tajubki lõhet tühja tähistaja “kord kui selline” ja valitseja poolt kehtestatud tegeliku korra vahel, kui ta taandab — lepingu kaudu — esimese teisele,



ei tule tal pähegi mõelda mingist dialektilisest või hegemoonsest mängust nende kahe vahel.

Mis aga juhtub siis, kui me just vastupidi, toome võimu tagasi pildile — see tähendab, kui me nõustume võimu ebaühtlusega ühiskondlikes suhetes? Sel juhul oleks tsiviilühiskond osaliselt struktureeritud ja osaliselt struktureerimata, ning tulemusena lakaks võimu totaalne koondumine valitseja kätte olemast loogiline nõue. Kuid sel juhul pole valitseja volitused totaalset võimu nõudmisel enam sugugi nii endastmõistetavad. Kui ühiskonnas kehtib osaline kord, tekib korra tühja tähistaja ja valitseja tahte samastamise legitiimsuse jaoks lisatingimus, et selle tahte sisu ei tohi olla vastuolus millegagi, mida ühiskond *juba* on. Kuna ühiskond aja jooksul muutub, on see samastumisprotsess alati ebakindel ja pööratav, ning kuna samastumine pole enam automaatne, üritavad äraoleva kogukonna tühje tähistajaid hegemoniseerida nii mitmedki erinevad projektid või tahted. Selle tühiku määrava loomuse äratundmine ja tema poliitiline institutsionaliseerimine ongi moodsa demokraatia lähtepunkt.

Postmodernse ja postmarksistliku poliitilise mõtlemise üks juhtfigure, Buenos Aireses 1935. aastal sündinud ja Inglismaal Essexi ülikoolis poliitilise teooria ja filosoofia professorina tegutsev ning seal "Ideoloogia ja diskursuseanalüüsi" uurimisprogrammi juhataja ERNESTO LACLAU sai laiemalt tuntuks oma naise, Chantal Mouffe'iga kahasse kirjutatud raamatu *Hegemony and Socialist Strategy* ilmumise järel aastal 1985. Tõsi, poliitilise ideoloogia vallas osutus väga mõjukaks juba Laclau varasem tekst, *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism* (1977), mis polemiseeris marksismi aksiomaatilise arusaamaga, et ideoloogia roll ja funktsioon on määratletav ühiskonnaklassi kaudu. Kuid just *Hegemoonia ja sotsialistlik strateegia* osutus teoseks, millega Laclau ja Mouffe tõmbasid marksismil sõna otseses mõttes pinna jalge alt — nad mitte ainult ei eitanud marksistlikku dogmat majanduse määravast rollist ühiskonnakorralduses; nad vaidlustasid radikaalselt üldse igasuguse võimaluse, et ühiskond ja poliitika võiksid põhineda mingil lõplikul, determineerival aluspõhjal ehk olemusel. Sellega panid Laclau ja Mouffe suures osas aluse *postmarksismi* kui eriomase ja iseseisva teoreetilise positsiooni arengule, mis ütleb küll lahti marksistlikust ortodoksiast (majanduslik reduktsionism,

eshatoloogilised motiivid jne), säilitab aga marksismile tervikuna omase "sotsiaalse vastuvõtlikkuse". Lähtudes arusaamast, et 20. sajandi vältel on kultuurikliima teisenenud sedavõrd drastiliselt, et enamik klassikalise marksismi "ilmsetest tõdedest" — nt usk homogeensesse ühiskonnaklassi või siis sotsialismi ajaloolise vältimatu tees — ei pea lähemal vaatlemisel paika, üritavadki Laclau ja Mouffe esitada oma raamatus marksismi ajalugu Teisest Internatsionaalist kuni Antonio Gramscini kui ühiskondlike suhete ja seoste (mida arvati rajanevat paratamatutel ajalooseadustel) sattumusliku iseloomu järkjärgulist äratundmist. Gramsci on siin tähelepanuväärne seetõttu, et esindab teatud mõttes kaugeimat punkti, milleni marksismi piires on üldse võimalik küündida (nt loobumine deterministlikust *baasi-pealisehituse* mudelist), pakkudes samas ka võimalikku väljundit marksismi radikaalseks ümbermõtestamiseks. Nii on Laclau 1980. aastate alguse tegemisi iseloomustanud Gramscist inspireeritud kriitika struktuuralse marksismi (Althusser, Balibar, Poulantzas) ja eriti selle klassi-reduktsionistliku skeemi aadressil, kus näiteks majanduslik eelarvamus kaldub riiki määratlema funktsionaalselt ja instrumentaalselt seisukohalt, jättes *poliitilise* ilma tema spetsiifikast. Just Soreli-Gramsci (marksistliku) suunitluse avardamine ja radikaliseerimine ning dekonstruktiivne opereerimine Marxi tekstides pakub Laclau arvates tänapäeval ehk kõige jõulisemat ja viimistletumat võimalust *strateegiliseks* mõtlemiseks — mõtlemiseks, mida poliitilise teooria valdav traditsioon on püüdnud neutraliseerida (Machiavelli asendit, kes esimesena allutas olemuslikud väärtused strateegilisele kalkulasioonile, peab Laclau moodsas poliitilises mõtlemises üsna marginaalseks).

Lihtsustatult võib Laclau ja Mouffe'i teose võtta kokku kahte väitesse: filosoofilises plaanis on selleks *ühiskonna võimatuse* tees, teoreetilis-poliitilises plaanis aga üleskutte "Radikaalse demokraatliku poliitika poole" (mis on ka *Hegemoonia*-raamatu alapealkirjaks). Ühiskonna võimatuse tees — mitte segi ajada Margaret Thatcheri vulgaarsotsioloogilise loosungiga, et ühiskonda pole olemas! — peegeldab Derrida kuulsat ütlust *il n'y a pas de hors-texte* (tekstivälist pole olemas): ei leidu ainuvõimalikku ega ühtainsat alusprintsipi, mis kinnistaks — ja sellega konstitueeriks — erinevuste tervikvälja. Juba Saussure'i struktuuralse lingvistika printsipi sedastas, et keeleliste identsuste iseloom on puhtalt suhtel ehk erinevusel põhinev, see tähendab, struktuurisene — pole olemas "positiivseid" (eneseküllaseid) termineid, on üksnes erinevused ja erinevustel põhinev süsteem. Aga just Derridast lähtuv struktuuri mõiste dekonstrueerimine paljastab kõikide ühiskondlike identsuste diskursiivse ja seega sattumusliku iseloomu. Tähenduste lõpmatul edasilükkumisel teistele tähistajatele viidatavuse mõttes (*différance*) on üks tagajärg, mida Derrida ikka ja jälle rõhutab, nimelt et diskursuse võimalikkuse tingimus — selle lukustamatus — on samas ka tema

võimatuse tingimus; võimatus ennast lõpliku suletud diskursusena kehtestada. Diskursus ei saa ennast sulgeda, peab aga alati nii tegema, nagu oleks ta suletud, mistõttu ka Laclau siin "positiivsest võimatusest" räägib. Suletud oleks diskursus hetkel, kus tähenduste pidev edasilükumine põrkaks diskursuse piiride vastu. Seega peaks diskursus olema ikkagi olukorras, kus ta suudab oma piire väljastpoolt tähistada — ta peaks seega olema võimeline tähistama tähistamatut, seda, mis teda välisest eristab. Järelikult on just väline diskursuse jaoks konstitutiivne, kuna just välise kättesaamatus teeb diskursiivse konstruktsiooni tähenduslikult vajalikuks. Dekonstruktsioon näitab ka, et mitmesugused võimalikud seosed struktuurielementide vahel on (omaenda seisukohalt) otsustamatud — ühe seosteterviku aktualiseerumine on olemuslikult juhuslik ehk sattumuslik, mida ei saa seletada struktuuri enesega, vaid *jõuga*, mis peab olema struktuuri suhtes osalt väline.

Selle arusaama "diskursusest" kui tähenduslikust totaalsusest, mis ületab eristuse keelelise ja keelevälise vahel, võtavadki Laclau ja Mouffe oma lähtepunktiks: diskursus on suhtel põhinev tähistavate jadade totaalsus, mis ületab eristuse mõtlemise ja tegelikkuse vahel ning hõlmab nii semantilisi kui pragmaatilisi aspekte, nii struktuuri kui ka tegutsemist — olles seega midagi sarnast Wittgensteini keelemängude mõistega. Derrida jaoks iseloomustabki seda välja loomupäraselt *mäng*: "See on tegelikult *vabamängu* ala, lõputute asenduste ala just seetõttu, et ta on lõplik [---] selle asemel et olla liiga suur, miski hoopis puudub seal: puudub teadmine keskmest, mis kütkestaks ja põhjendaks asenduste vabamängu" ("Struktuur, märk ja mäng humanitaarteaduste diskursuses." — *Akadeemia*, nr 7, 1991). Selle keelelise välja sulgemine ehk tervikustamine (*totalisation*) pole võimatu mitte niivõrd seetõttu, et välja lõpmatust pole võimalik mingi lõpliku pilguga haarata, vaid pigem sellepärast, et välja enese loomus välistab igasuguse totalisatsiooni. Ühesõnaga, diskursus ei märgista üksnes keelelist regiooni sotsiaalse keskel, vaid on sellega pigem samaulatuslik. Pole võimalik pääseda ligi punktile (täispositiivsusele), millelt reaalsus n-ö kõneleks vahetult, ilma diskursiivse vahendusega. Siinkohal oleks kasulik tuua mängu võrdlus Michel Foucault'ga.

Foucault teeb teatavasti vahet diskursiivsel ja mittediskursiivsel. Diskursused moodustuvad teatud *epistēmē* alusel, mis kujutab endast nn diskursiivse formatsiooni ühtsus- ja sidususprintsipi ehk seda, mis ühendab mingi ajastu (nt renessanss, klassikaline ajajärk, modernsus) intellektuaalset produktsiooni. Teda ei huvita mitte niivõrd lausungite tõesus ega tähendus, vaid pigem need formatsioonireeglid, mis määravad konkreetse diskursuse objektid, mõisted, operatsioonid ja võimalused — mis määravad piirid ja vormid sellele, millest on võimalik mõelda ja rääkida, mida on võimalik öelda, mäletada, omastada jne.

Need reeglid, mis kujutavad endast diskursiivsete sündmuste olemasolu tingimusi, on omakorda liigendatud teatud tingimustega, mis pole ise diskursiivsed — mitmesugused võimupraktikad, poliitilised sündmused, majanduslikud nähtused, institutsionaalsed muutused jne, mis teevad mingi diskursuse kehtestamise võimalikuks. Laclau ja Mouffe'i diskursusekäsituse aluseks on seevastu arusaam, et kõik objektid, sündmused, tegevused on tähenduslikud (diskursiivsed), ning et see tähendus omistatakse tähenduslike erinevuste konkreetse süsteemi poolt. See ei tähenda sugugi, et objektidel jne puuduks "tegelik olemasolu" väljaspool diskursust; küll aga ei ole objektidel "diskursusevälist" tähendust, ning just see on oluline. Millegi tähendus ehk "olemine" — see, mis ta *meie jaoks* on — sõltub konkreetsest erinevuste süsteemist ehk diskursusest, mis konstitueerib tema identseuse. Mets võib olla nt majandusliku ettevõtluse objekt, regionaalse arengu takistus, säilitamist vajav loodusvara, teadusliku uurimise valdkond, kaitsestrateegiline väärtus, esteetilise elamuse allikas, rahvusliku olemise sümbol jne. Iga selline diskursiivne struktuur on ühiskondlik ja poliitiline konstruktsioon, mis kehtestab suhete süsteemi erinevate objektide ja praktikate vahel, ning pakub samas ka "subjektipositsioone", millega ühiskondlikud toimijad võivad samastuda (metsalangetajad, loodusesõbrad, keskkonnakaitsjad, ökoloogid, marjulised, partisanid jt). Laclau pakub järgnevat arutlust diskursuse teemal:

Kui ma virutan sfäärilisele objektile tänaval ja kui ma virutan pallile jalgpallimängus, siis on füüsiline fakt sama, kuid selle tähendus on erinev. Objekt on jalgpall üksnes niivõrd, kui ta kehtestab suhete süsteemi teiste objektidega, kusjuures need suhted pole antud mitte objektide puhtreferentsiaalse materiaalsusega, vaid on pigem ühiskondlikult konstrueeritud. Seda suhete süstemaatilist hulka me nimetamegi diskursuseks. [---] See on diskursus, mis määrab ühiskondliku toimija subjektipositsiooni. [---] Sama reeglite süsteem, mis teeb selle sfäärilise objekti jalgpalliks, teeb mind mängijaks ("Post-Marxism without Apologies." — *New Left Review*, 1987).

Selline arusaam eitab niisiis mudelit ühiskonnast kui totaalsusest, mida on võimalik lõplikult "sulgeda" (s.t määratleda selle olemus ja fikseerida identsus). Selle asemel on iga ühiskond "üle ujutatud" tähenduse üleküllasusest, mis moodustab *ühiskondlikkuse*: kui tahes edukas mingi poliitiline projekt ka poleks diskursiivse välja domineerimisel, ei saa ta põhimõtteliselt mitte kunagi täielikult artikuleerida kõiki elemente, kuna alati leidub jõudusid, mille vastu ta on defineeritud. Laclau ja Mouffe'i keskne väide, et "ühiskond on analüüsi võimatu objekt", püüab niisiis välistada essentsialistlikke, objektivistlikke ja topograafilisi arusaamu ühiskondlikest suhetest (positivistid, materialistid, realistid), pakkudes

aselele sellised mõisted nagu antagonism ja dislokatsioon, mis määravad ühiskonna määratlemisel kesksed rolli.

Kuid kõike seda arvesse võttes satume esmapilgul paradoksi ette: kui kogu identsus on suhteline ja põhineb erinevusel ning ühtki diskursust ei saa põhimõtteliselt sulgeda, kuidas on siis üleüldse mingi identsus või ühiskond võimalik? Laclau ja Mouffe lahendavad selle olukorra, jaatades poliitika primaarsust oma sotsiaalses ontoloogias. Erinevalt Jürgen Habermasist, kes piiritleb poliitilisust moodsa ühiskonna allsüsteemina, näevad nemad just *poliitilises* ühiskondlikkuse kesksed võimalikkuse tingimust — poliitiline tähistab seda ühiskondlikule eelnevat välja, mida diskursuse antagonismid avavad. Eesmärgiks on tuua esile ühiskondlikes suhetes peituv antagonistlik mõõde selleks, et kujutleda, kuidas oleks nendel tingimustel võimalik demokraatlike poliitiliste identsuste moodustamine. Vastandudes ratsionalistlikule lähenemisele, mis postuleerib ratsionaalse konsensuse kättesaadavuse, pakub just Gramsci *hegemoonia*-kategooria Laclau ja Mouffe'i arvates võtme mõistmaks võimu konstitutiivset rolli ühiskondlikes suhetes ja antagonismide väljajuurimatust sotsiaalsest pinnasest. Erinevalt näiteks Vladimir Leninist, ei viita see mõiste Gramsci puhul lihtsalt tööliklassi ajutisele, taktikalistel kaalutlustel sõlmitud alliansile teiste klassijõudude ja -huvidega (tuletagem meelde klassikat: "tööliklassi hegemoonia kõrgeimaks vormiks on proletariaadi diktatuur"), vaid pigem poliitiliste toimijate partikulaarsete (ehk siis "erakondlike") huvide ületamisele ja mitmesuguste progressiivsete jõudude artikuleerimisele uude ajaloolis-revolutsioonilisse blokki. (*Artikulatsioon* ehk liigendamine tähendabki praktikat, mis ühendab ja kehtestab suhte mingite elementide vahel nii, et nende varasem identsus selle tagajärjel teiseneb — näiteks kui etniline identsus liigendatakse kahasse klassi identsusega, siis teisendab kehtestatud uus suhe suuresti nii esimest kui teist.) Kuid enamgi, Laclau ja Mouffe'i neo-gramscilisk diskursuseteooria ei mõista hegemooniat enam poliitiliste jõudude ühendamise kaudu kusagil mujal moodustatud paradigmaatiliste huvide ümber (Gramsci siiski veel rõhutab alusklasside privilegeeritud positsiooni hegemoonsetes võitlustes: just tööliklassi ülesanne on teostada Itaalia rahva ühendamise, *risorgimento* ajalooline projekt); see hõlmab nüüd pigem sotsiaalsete identsuste artikuleerimist ühiskondliku antagonismi enese kontekstis, s.o spetsiifiliselt poliitilises olukorras.

Põhimõtteliselt on meil hegemooniaga tegemist siis ja sel juhul, kui üks poliitiline projekt või jõud määrab reeglid ja tähendused mingis konkreetses ühiskondlikus formatsioonis. Seda arusaama väljendab otsesõnu Humpty Dumpty *alias* Muna Muna teada-tuntud peeglitagusest maalt:

## Miks on tühjad tähistajad poliitikas olulised?

“Kui ma ütlen mõne sõna,” teatas Muna Muna üsna põlglikul toonil, “siis tähendab see ka täpselt seda, mida *mina* soovin — ei rohkem ega vähem.”

“Minu arust on peamine küsimus selles,” lausus Alice kahtlevalt, “kas te saate sõnale nii palju erinevaid tähendusi anda.”

“Minu arust on peamine küsimus,” ütles Muna Muna, “kes on peremees — ja kogu moos.”

Hegemoonia mõiste keskendub niisiis küsimusele, kes on peremees ehk milline poliitiline jõud otsustab anda tähenduse sellele, mis toimub antud sotsiaalses kontekstis. Kuid mis teeb hegemoonse praktika (kui poliitiliste protsesside keskse käivitaja) võimalikuks — ja ühtlasi vältimatuks? Eeskätt on selleks just ühiskonna (diskursuse) *avatus* ehk selle täieliku ja positiivse sulgemise võimatus — diskursused ei ammenda kunagi kõiki võimalikke ühiskonnale kättesaadavaid tähendusi ja identsusi. Selle tõttu on ühiskondlikud suhted alati üksnes “*osaliselt* suletud”, identsused üksnes “*osaliselt* fikseeritud”. Kuna struktuur on otsustamatu, sest puudub võimalus algoritmiliseks (kalkuleeritud) suluks, siis eksisteerib ühiskondlikkus üksnes kui püüd konstrueerida seda võimatut objekti — ühiskonda. Siit nähtub, et dekonstruktsioon ja hegemoonia täiendavad teineteist loomu poolest — nad on ühe ja sama teoreetilise-praktilise operatsiooni kaks külge: esimene laiendab struktuurilise otsustamatuse horisonti ühiskondlikul väljal, avades sellega perspektiivi poliitilise otsustusvälja suurendamiseks ehk siis just nimelt hegemoonseks sekkumiseks. Kui mõista *poliitilist* laiema, mitte lihtsalt mingi allsüsteemi või pealisehitusena, vaid nagu Laclau seda teeb, ühiskonna institutsionaliseerimise ehk kehtestamise protsessina, siis ilmutab dekonstruktsioon ennast eelkõige *poliitilise* loogikana, mille peamiseks teemaks on ühiskonna poliitilis-diskursiivne tootmine. Sest dekonstrueerida struktuuri tähendab sedasama mis näidata selle *otsustamatust* — vahemaad struktuuris sisalduvate võimaluste paljususe ja tolle ühe vahel, mis lõpuks on peale jäänud (ehk võimust võtnud). Dekonstruktiiivse vaheleastumisetänu tunduksid paljud ühiskondlikud suhtetervikud (õigussüsteem, moraalkodeks, perekondlikud rollid jne) järgivat olemuslikult paratamatut loogikat, ning sel juhul polekski midagi hegemoniseerida, sest “hegemoonia on teooria otsustest, mis võetakse vastu otsustamatuse väljal” (Laclau). Kui Derrida püüab seda *aporiat* struktuurilise otsustamatuse ja “otsuse hullumeelse hetke” (Kierkegaard) vahel läbida tuleva demokraatia (*démocratie à venir*) lubaduse najal, siis Laclau võtab muuhulgas abiks Jacques Lacani teoreetilise pagasi, eeskätt *puuduse* mõiste (*manque*, inglise keeles *lack*; võrdluseks olgu mainitud, et Hasso Krull tõlgib selle sõna “tühikuks”, millega ma ei tahaks päris nõustuda — vt *Keel ja kirjandus*, nr 10, 1998. Kahjuks pole siin võimalik sellel puuduse loogika toimimisel põhjalikumalt peatuda).

Iseenesest on hegemoonia ideoloogiline, võimatu üritus “õmmelda kokku” diskursiivse ühiskondliku välja rebestusi. Need rebendid tekitab struktuuri (diskursuse) dislokatsiooni tagajärjel, mille kutsuvad esile sündmused, mida pole võimalik antud diskursuse piires sümboliseerida, neutraliseerida ega kodustada. (Näiteks inflatsiooni ja tööpuuduse samaaegne esinemine 1970. aastate alguses nihestas paigast Keynes'i majandusteooria, mille põhiväiteks oli, et “stagflatsioon” ei saa kunagi esineda.) Täielikult küllastunud ühiskond oleks selline, kus õmblus ja täidis on kõrvaldanud kõik struktuurilised rebendid, lõhed, mõrad ja praod — ühesõnaga, puuduse — ning muutnud ühiskonna suletud sümboolseks korraks. Muidugi osutub selline õmblusoperatsioon alati ebatäielikuks, ning seda ideoloogilisest iluravist hoolimata, sest suutur ühiskondlikul kehal jääb paratamatult markeerima toda erinevust, mis “terve keha terve vaimu” nimel vaikimisi sisse/välja õmmeldi. (See eksortsistlik operatsioon on iseenesest naiivne, kuigi vältimatu; välis-tatu jääb viirastusena ikka ja alati “kummitama” igasugust kohalolu, igasugust poliitilist olemust — selles puudumise kohalolus on midagi “tontlikku”, kui kasutada Derrida metafoori, vt *Spectres de Marx*.) Just ühiskondlik antagonism ja struktuuriline dislokatsioon kannavad hoolt selle eest, et aeg oleks lakkamatult “liigestest lahti” ning ühiskondlik kude alatasa rebenenud; võiks lausa öelda, et hegemooniakirurgide operatsiooniruumis vilgub pidevalt punane tuli — justkui markeerides ohu märgina, sümboli tasandil seda Lacani reaalselt, mis on kohal “toore ja nahatu punase liha tükslemisena” (sellele määratlusele viitab nt Slavoj Žižek; vt “David Lynchi lamella.” — *Teater. Muusika. Kino*, nr 2, 1996).

Laclau ja Mouffe'i järgi kujutab iga diskursus endast katset domineerida diskursiivset välja sellega, et laiendab tähistavaid ahelaid, mis osaliselt fikseerivad hõljuvate tähistajate tähendust. Kuid iga katse laiendada hegemoonset diskursust hõlmab paratamatult tähenduse lõpmatu manguvälja totaliseerivat taandamist. Postmodernse diskursusteooria jaoks on see sulgemisoperatsioon ühtaegu võimatu ja paratamatu — võimatu selle konstitutiivse dislokatsiooni tõttu, mis olemuslikult kaasneb igasuguse struktuurse korrastamisega, paratamatu aga seetõttu, et ilma selle tähenduse fiktiivse kinnistamiseta ei saaks üldse mingit tähendust eksisteerida. Fikseeritud keskme puudumisel muutub täielik totaliseerumine ja seega ka täielik sulg võimatuks. Tähenduse osaline (s.t mittetäielik) fikseerimine tekitab aga tähenduse taandamatu ülejäägi, mis jääb diskursuse diferentsiaalsele loogikale tabamatuks. Seda taandamatu ülejäägi välja kutsutaksegi diskursiivseks väljaks — kui konkreetset diskursused on ühiskondliku tähenduse osalised fikseeringud, siis diskursiivseid välju iseloomustab “tähenduse üleküllasus”, mida ükski spetsiifiline diskursus pole iialgi võimeline ammendama. Teisisõnu, kui diskursused üritavadki kehtestada tähendusväljal korda ja seaduspära, välistab tä-

henduse ülim sattumuslikkus selle võimaluse teostumise. Diskursiivsus on seega partikulaarsete tähenduste osalise fikseerimise võimalikkuse ja võimatuse tingimus ühtaegu. Nii on just diskursiivsuse väli see, mis teeb võimalikuks võistlevate diskursuste paljususe. Diskursiivsus ise ei ole objekt teiste objektide hulgas (nagu seda on muidugi konkreetsed diskursused), vaid pigem "iga objekti olemise konstitueerimise teoreetiline horisont"; selle võimalikkuse tingimuste uurimine oleks tähendusetu — tõesti, see oleks sama mis küsida materialistilt materia võimalikkuse või teistilt jumala võimalikkuse kohta.

Kuna (nagu öeldud) kõik ühiskondlikud suhted on diskursiivsed, sümboolsed suhted, siis tuleb ka puuduse ehk äraoleva täidetuse (*absent fullness*) kohaolu struktuuris kuidagi tähistada; identiteedi taastamise seisukohalt on see koguni hädavajalik. Kas selle äraoleva täidetuse üldise kuju markeerimiseks on olemas spetsiifilised diskursiivsed vormid? Laclau arvates küll: puuduse tähistamine on võimalik (sest vajalik) *tühjade tähistajate* olemasolu tõttu. Tühjadeks tähistajateks nimetatakse neid privilegeeritud diskursiivseid punkte, mis on võimelised osaliselt fikseerima tähendust tähistavas ahelas (ja looma korda tähistamise mängus). Nad kinnitavad ja hoiavad ülal diskursuse identsust, ning seetõttu kutsutaksegi neid sõlmpunktideks (*nodal points*) — Lacani terminoloogias vastavalt *points de capiton* ehk siis polsterpunktid (Krulli tõlge, *op. cit.*). Nagu Žižek selgitab, ei viita see sugugi kõige "rikka-male" sõnale, kuhu koondub kogu selle välja tähendusrikkus, mida ta "polsterdab"; *point de capiton* on pigem sõna, mis *kui sõna*, tähistaja enese tasandil, ühendab antud diskursiivset välja ja kehtestab selle identiteedi (*The Sublime Object of Ideology*, 1989). Selliseid sõlmpunkte nagu jumal, rahvus, partei või klass ei iseloomusta niisiis mitte äärmine tähendustihedus, vaid vastupidi — nende sisu tühjenemine, nende algse või traditsioonilise tähenduse kadumine: tähistajad tühjenevad igasugusest täpsest sisust "tähistatavate libisemise tõttu tähistaja all" (*glissement*; Lacan nimetab seda tendentsi "tähistaja loogikaks"). Erinevusteoreetilises perspektiivis on tähistaja lihtsalt tühi, kui ta ei suuda enam avada mingit erinevust teiste tähistajate suhtes. Näiteks on sõna *demokraatia* tühi tähistaja, sest "demokraatia" tähistaja on niivõrd üle kodeeritud, et ta tähendab kõike ja mitte midagi. Polsterpunktina on ta aga võimeline peatama tähistamise lõpmatut libisemist — ankurdades tähenduse (mitte objekti külge, sest just objekt ongi puudu, küll aga markeerides seda puudust sümboolse funktsioneerimise tasandil; nii näiteks tähistab fallos Lacani järgi objekti puudust, mis on n-ö toodud olemisse, *manque à être*). Žižekil on selline näide: kui me "polsterdame" hõljuvad tähistajad sõnaga *kommunism*, siis omistab "klassivõitlus" täpse ja fikseeritud tähenduse kõigile teistele elementidele: demokraatiale (n-ö "tõeline demokraatia", mis vastandub "koodanlikule



formaalsele demokraatiale” kui ekspuuteerimise legaalsele vormile), feminismile (naiste ekspuuteerimine kui klassiliselt tingitud tööjaotuse tulemus), ökologismile (loodusvarade hävitamine kui kasumile suunatud kapitalistliku tootmise loogiline tagajärg), rahuliikumisele (peamised ulatusega antud diskursiivses formatsioonis); ühel hetkel sekkub mingi tühi tähistaja ehk *master signifier*, ning tagasiulatava jõuga konstitueerib hõljuvate tähistajate identsuse sellega, et fikseerib nad nn “ekvivalentsuse paradigmaatilisse ahelasse”. Sellise samaväärsusahela kaudu saavutatud universaalsuse mõõtmel puudub omaenese positiivne sisu — ta kehastab pigem positiivsusprintsipi ennast. Kuna me ei püüa siin tähistada mingit positiivset, erinevusel põhinevat identsust, vaid just tühja universaalsust (Laclau: “universaalsus on tühi koht”), siis on tõesti selge, et mitte mingi *veel ühe* erinevuse tootmine siin ei aita. Vastupidi: ainult siis, kui tähistavate ühikute (märkide) erinevusel põhinevat loomust õonestatakse ja tähistaja tühjeneb, saab ta esindada süsteemi puhast olemist — ehk pigem süsteemi kui puhast Olemist. See olemine osutab kommunitarisele ruumile, mis on kohalolev üksnes oma äraoluga; kogukonnale, mis on läinud kaduma teda eitava antagonismi tõttu, mis teda süsteemiväliselt määrab.

Ekvivalentsuse mõistet ja selle võimalikkuse tingimust võib illustreerida järgmise tuntud näite varal (vt Laclau artiklit “Power and Representation” kogumikust *Emancipation(s)*, 1996). Veejoa naabruses elavad inimesed kuulevad terve oma elu vee langemise mühinat, ning see müra on nende elu püsiv taust, millest nad pole normaaljuhul teadlikud. Kui nüüd aga vee langemine ühel päeval lakkab, hakkavad nad äkki kuulma midagi, mida rangelt võttes pole võimalik kuulda — vaikust. See on millegi puudumine, mis on selliselt omandanud täieliku kohalolu. Seda vaikust hakkavad nüüd vaheldumisi katkestama mitmesugused mürad, mida vee langemine enne oli summutanud. Kõikidel nendel häälteil saab olema lõhestunud identsus: ühelt poolt on nad *spetsiifilised* helid, teisalt aga on neil samaväärne identsus, mis seisneb vaikuse *murdmises*. Helid on samaväärsed üksnes seetõttu, et vaikus on olemas; vaikus aga on kuuldav üksnes eelneva täidetuse (vee langemise) puudumisena. Sel näitel endal aga puudub üks oluline mõõde: kui veemüra olemasolu või puudumise suhtes võib jääda täiesti ükskõikseks, siis kogukondlikku puudust (*communitarian lack*) kogetakse ilmaolekuna,

kaostusena — ühiskondlikku puudust elatakse läbi korratusena (identiteedikriisina), mida siis püütakse asendada, välja tõrjuda identifitseerimise kaudu. Kuna iga identsus on ebamäärane sel määral, mil ta pole võimeline määratlema ennast täpse erinevusena suletud totaalsuses, siis on tühja tähistaja suhe oma diskursuse teiste tähistajatega alati hegemoonne — kogukonna identsuse diskursiivne (taas)konstitueerimine on poliitiline akt, mitte aga mingi diskursusevälise olemise “loomulik” representatsioon. Tühje tähistajaid, nagu rahvas, kord, ühtsus, vabadus, revolutsioon jne, on mitmetel puhkudel rakendatud tähistamiseks täielikult saavutatud identsuste kogukonna puudumist — puuduvat kogukondlikku täidetust. See aga, milline konkreetne tähistaja võtab endale puuduva kommunitaarse täidetuse tähistamise funktsiooni, määratakse hegemoonia eest peetavate poliitiliste võitlustega. Eelneva arutluse põhjal on ka selge, et mingil konkreetsel poliitilisel jõul ei õnnestu *hegemoniseerida* universaalse tühja kohta mitte oma vahetut eripära peale surudes ja omaenese erahuve edendades, vaid esitades ennast laiemate, tervet ühiskonda puudutavate eesmärkide eest võitlejana. Et mingi klass, grupp või partei saaks hegemoonseks, peab ta suutma esitada oma partikulaarsust (erakondlikkust) selle tühja tähistaja inkarnatsioonina, mis tähistab puuduvat kogukondlikku täidetust, see tähendab, ta peab olema võimeline kõnelema ühiskonna võimatu objekti nimel, ning selleks peab ta pöörama oma nõudmiste eripärase sisu tühja universaalsuse tähistaja kehatuseks. Näiteks kui ühiskonna valupunktiks on kord ja ühtsus, siis peab ta näitama, et just tema poliitiline projekt võimaldab kehtestada korra ja koondada ühiskonna tervikuks; kui küsimuse all on vabastus ja revolutsioon, siis peab ta näitama, et just tema käes on selle võti. Laiemas tähenduses üritavad “hegemoonsed projektid” põimida kokku diskursuse eri löömi stabiilseks ühiskondlikuks koeks ning fikseerida objektide ja praktikate identsusi mingil konkreetsel viisil — eesmärgil domineerida või liigendada antud tähendusvälja. (Nii näiteks ilmneb *thatcherism* millegi palju enama kui ühe konkreetse majanduspoliitika läbisurumisena: *thatcherismi* hegemoonne projekt seisnes Briti ühiskonnaelu täielikus ümberkorraldamises, kus mõisted (uusliberaalne) *vabamajandus* ja (konservatiivne) *tugev riik* seostati oluliste tähistajatega “rahvus”, “vabadus” ja “individualism”, mis hakkasid hõljuma sotsiaaldemokraatia kriisi ajal 1970. aastatel, samas kui “kollektivismi” alla koondati (ja demoniseeriti) sellised tähistajad nagu sotsialism, kollektivism, ülekoormatud heaoluriik, tagajärjetu konsensuspoliitika, liigvõimukad ametiühingud jne.)

1996. aastal ilmunud kogumikus *Emancipation(s)*, mis kujutab endast märkimisväärset verstaposti radikaalse poliitilise mõtlemise ümberkujundamisel (ja kust pärineb ka käesolev tõlge), tegeleb Laclau peamiselt küsimusega: kuidas on viimase kümnendi ajaloolised muutu-

sed (külma sõja lõpp, uute etniliste ja rahvuslike identsuste plahvatuslik esiletõus, ühiskondlik killustumine hiliskapitalismi tingimustes, üldkehtivate arusaamade kokkuvarisemine filosoofias ja ühiskondlik-ajaloolises mõtlemises) koos tänapäeva mõtte uute arengusuundadega mõjutatud "emantsipatsioon" klassikalist arusaama — ehk teisisõnu: kuidas teha poliitikat kaasaegses postmodernses maailmas ja fragmenteerunud ühiskondlike võitluste kontekstis. Ta uurib poliitiliste identsuste tootmist ja selliste poliitilise teooria kesksete mõistete staatust nagu "representatsioon" ja "võim", keskendudes iseäranis Derrida tööde kommenteerimisele ja Rorty liberalismi-arusaama kriitilisele hindamisele. Dekonstruksiooni puhul tajub Laclau ohtu eetilises sekkumises (Levinas) ja demokraatia ainuõigustamises (Derrida) ning väidab, et eetilisi väärtusi ei saa esitada "esimese filosoofiana" (sest nad on ühiskondlik-diskursiivselt konstrueeritud) ega demokraatiat põhjendada filosoofiliselt aluselt. Nõustudes Rorty pragmatismi tulemustega ("ümberkirjel-dav" liigendamise), heidab ta Rortyle samas ette nende liialt ühekülgselt taandamist ameerikaliku liberalismi diskursiivsesse konteksti, mis ei tunnista antagonistlikke vastasseise — nii nagu Derrida, tunnistab ka Laclau, et tema teooria pole mitte "ainult" (nagu Rorty omaks võtab) filosoofiline, vaid juba alati ka poliitiline praktika. Filosoofilis-poliitilises plaanis avab ta sellega positsiooni, mis asetub kusagile dekonstruksiooni ja pragmatismi vahele; tema hegemooniateooriat võib seetõttu pidada panuseks ettevõtmisse, mis üritab poliitilises plaanis aidata tühjal tähistajal demokraatia saavutada hegemoonset positsiooni moodsa poliitilise võimukorralduse diskursiivses konstruksioonis.

Sellega seoses peab Laclau oluliseks *klassivõitluse* privileeeritud arusaama tühistamist, et sillutada teed uuele poliitilise radikalismile ja avada võimalusi uutele ühiskondlikele liikumistele. Konfliktide mängumaad tuleb laiendada: mitte ainult "töökoht", vaid ka tarbimine, teenindus, elukeskkond, vähemused jne peavad muutuma antagonistlike mõõduvõtmiste väljadeks, mille pinnal on võimalik moodustada uusi poliitilisi subjekte ja kultuuri-identiteete. Niisiis, et mitte maanduda ajaloo prügikastis, tuleb marksismil ümber orienteeruda: öelda lahti klassikalise marksismi dogmatismist ja minna kaasa poliitilise pluralismiga. Kutsudes üles "demokraatlikule revolutsioonile", ärgitavad Laclau ja Mouffe vasakpoolsust looma võimalikult palju sidemeid uute ühiskondlike liikumistega, mitte aga (nagu oli tavaline praktika) üritama autoritaarselt suruda kõik poliitilised võitlused oma ideoloogilisse raamistikku. Eesmärgiks on sotsialistliku projekti ümberkujundamine nii, et see muutuks vastuvõtlikumaks uutele ideedele (vt *New Reflections on the Revolution of Our Time*, 1990). Kuna poliitilise keele võtmetähistajate ebatäpsus võimaldab neil funktsioneerida inskriptsioonipinnana igasuguste ühiskondlike nõudmiste jaoks, siis just selliste ebamääras-

te tähistajate nagu heaolu, kord ja progress vohamine teeb võimalikuks suurel arvul poliitilistel jõududel osaleda demokraatliku poliitika kujundamisel. Peaaegu igaüks tunneb, et võib end samastada sellise avara ja abstraktse poliitilise päevakorraga, mille tulemusena edendatakse edu-meelset demokraatlikku opositsiooni, läbirääkimisi ja kompromissi.

Poliitika valdkonnas on diskursusetooria olnud siiani seotud eeskätt võimu kontseptualiseerimisega. Selles seoses on aktuaalne modernsusele iseloomulik “demokraatlik revolutsioon”, mis teeb võimust tühja koha. Demokraatlikes ühiskondades on suveräänsuse kandjaks rahvas. Kuid rahvas ei eksisteeri kunagi homogeense ühtsusena, mis oleks võimeline ennast ise valitsema, vaid jääb alati ühiskondlike vastuolude poolt lõhestatuks — ta on “tegelik-võimatu suverään”, kui kasutada Žižeki väljendit (*The Sublime Object of Ideology*). Seega pole ühelgi indiviidil ega inimgrupil võimalik hõivata seda võimukeset, mis võimaldab ühiskonna imaginaarse ehk kujuteldava ühendamise. Poliitilised parteid demokraatlikes ühiskondades on kõik teadlikud sellest tühikust rahva universaalsuse ja nende eneste partikulaarsuse vahel, sest ükski partei ei suuda kehatada rahva kui terviku tahet ning kõiki sellesuunalisi katseid tuleb paratamatult võtta ajutistena. Nagu Laclau mõõnab, on just selle tühiku määrava loomuse äratundmine moodsa demokraatia võimalikkuse tingimus. Määramatus pole siin mitte üksnes demokraatia eeldus, vaid hoopis: “Mida enam on poliitiline imaginaarsus korraldatud tühjade tähistajate ümber, seda demokraatlikum see ühiskond saab olema.” Teisalt aga, täielik määramatus ja totaalne sallivus tähendaksid ka ühiskondliku koe täielikku lagunemist; seega “poliitilise tähistatava libisemine demokraatlike tähistajate all tuleb teatud hetkel peatada” (nt sallimatus antidemokraatliku natsipropaganda vastu on tegelikult teiste poliitiliste jõudude demokraatliku sallivuse võimalikkuse tingimus). Siit järgneb, et kõik demokraatlikud ühiskonnad peavad paratamatult osaliselt põhinema jõul ja välistusel, ehk nagu väidab Chantal Mouffe: “Valitsemise poliitiline vorm nõuab väärtuste spetsiifilist järjestust, mis välistab totaalset pluralismi.” Kui see aga on tõsi, siis ei saa ükski poliitiline võimukorraldus olla lõpuni demokraatlik; nii tuleb välja, et moodsa demokraatia võimalikkuse tingimus — tema põhimõtteline lõpetamatus — on ühtaegu ka tema võimatuse tingimus. Demokraatia on olemas kui miski, mis on kohal üksnes oma äraolu kaudu; lõputu otsing, mis püüab omistada positiivset väärtust iseenele võimatusele. Demokraatiast saab seega kahemõtteline, võimalik võimatu praktika, mis püüab täita seda tühimikku, mida ta peab hoidma püsivalt avatuna.

*Jüri Lipping*



JOHANNES SAAL  
Metsik õgija. 1952

---

# TEADUS JA ARMASTUS

*Anto Raukas*

Teadus nagu armastuski on raskesti defineeritav ja veelgi raskemini mõõdetav. Armastusest on kirjutatud tuhandeid pakse raamatuid ja teda on defineeritud kõikmõeldaval viisil, kuid hoolimata sellest kirjutavad ka autoriteetsed teatmeteosed, et armastus on sügavalt isikupärane, intiimne, spontaanne ja suurel määral teadvustamatu nähtus, mis ainult osalt allub inimese mõistusele ja tahetele. Sama on ka teadusega. Temagi kohta on palju definitsioone, kuid ühtegi neist ei saa pidada ammendavaks ega kõikehaaravaks.

Üks lihtsamaid on väide, et teadus on tegevus, mille eesmärgiks on uute teadmiste saamine. Kahjuks jätab see väide kõrvalle juba olemasolevate teadmiste süstematiseerimise ja töötlemise ning saadud tulemuste rakendamise, milleks ju teadlasi õigupoolest rahastatakse. Kui me ei oska aga teadust isegi korralikult defineerida, kuidas me saame teda siis tulemusrikkalt juhtida? Iga korralik juhtimissüsteemide teooria eeldab objekti hetkeseisundi määratlemist ja tema võimaliku tulevikuseisundi hindamist.

Eesti teaduskorralduse hetkeseis on terava diskussiooni objektiks, ning hinnangud sellele on diametraalselt erinevad. Kuna me ise ei suuda või ei taha seda hinnata, siis kutsume appi spetsialiste välisriikidest, kes aga oma koduski pole suutnud piisavat selgust luua. Kuid teisi õpetada on alati lihtsam kui ise teha!

## KES ON ÜLDSE TEADLANE?

Selle kohta, kes on teadlane, on igapähe oma kindel ettekujutus. Paljude meelest on teadlane inimene, kes teeb väga salapärast, kuid ühtlasi olulist tööd, teistele on teadlane muiduleivasööja, keda tulebki tema uudishimu pärast karistada madala palgaga, kolmandate arvates on tegu naljaka tegelasega, kellele on iseloomulik, et ta oma vihmavarju kindlasti bussi jätab ja sügavas

mõttes olles oma kodutänavä ära unustab. Neljandale on teadlane inimene, kes räägib küll veenvalt geenitehnoloogiast, kuid kodus ei oska elektripirnigi vahetada. Viidendale on teadlased mingid poisikesed, kes teadusaparatuuri ja finantseerimise pärast tülitsevad ja mossitavad nagu emalt saamata jäänud jäätise pärast, kes näppavad üksteise ajust ja taskust, nääklevad kongressidel nagu lapsed vahetunnis, trambivad viha pärast jalgu ja mossitavad nii põhjusega kui ka põhjuseata.

Jean-Jacques Rousseau on oma kuulsas töös "Arutlus teadustest ja kunstidest" pannud kirja järgmised tähelepanuväärsed read: "Inimesed on rikutud; nad oleksid võinud olla aga veelgi halvemad, kui nad oleksid oma õnnetuseks sündinud teadlaseks!" Kuid ometi on neid jonnipunne vaja, sest elu ilma nendeta jääks hoopis seisma ja teadlasteta ei võidetaks enam ühtegi kaasaja sõda.

Keegi ei oska täpselt kokku lugeda teadlaste koguarvu maailmas, kuid oletatavasti on neid oma viis miljonit ning nad kulutavad aastas ligikaudu 300 miljardit dollarit, sellest vähemalt neljandiku sõjaotstarbelistele uurimistöödele.

Rousseau'le kuulub ka mõte, et teaduste leiutajaks oli see jumal, kes vihkas inimlikku rahu. Seega lepime kokku, et teadlased on rahutud inimesed, kes tahavad oma leludega mängida, mängu toel kuulsaks saada ja elu edasi viia. Eks see olegi põhjuseks, miks isegi "suur juht" Jossif Stalin teadlasi välja kannatas ja tippteadlastele suhteliselt kõrged palgad määras. Ei ole ju mingi saladus, et ka Eesti NSVs olid Teaduste Akadeemia presiidiumi liikmete palgad selsamal tasemel mis partei keskkomitee sekretäril.

Samal ajal on teadlased maailmaparandajana ohtlikud ja seetõttu on oma hinges kõik diktaatorid ja suured riigijuhid teadlasi vihanud. Pole ju seegi saladus, et just teadlaste seast on esile kerkinud rohkesti silmapaistvaid rahu, demokraatia ja humanismi eest võitlejaid, nagu näiteks akadeemik Andrei Sahharov. On ka selliseid kavalpäid nagu Thomas Alva Edison, kes sai teadusega pururikkaks. Just tema tegi meile elektri üldkättesaadavaks ja sai eri rakendusvaldkondades ligikaudu 1300 patenti, mille kasutamisest saadud majanduslik kasu oli juba tema eluajal (ta suri 1931. a) ligikaudu 3,5 miljardit dollarit. Märkigem, et see oli ajal, mil USA dollar oli praegusest märksa väärtuslikum raha.

Kuivõrd teadusest võib tulu tõusta, on seda alati püütud reguleerida ja ka teadlasi vaos hoida. Iga uus riiklik formatsioon püüab kaasa tuua oma bürokraatiat — nii ka tänapäeva Eesti.

Kuid ilmselt, mida vähem on häirivaid väliseid tegureid, seda paremini reguleerib teadus kui autonoomne süsteem end ise ja kindlustab ühiskonnale seda, mida temalt oodatakse. Paberid ja plaanid tapavad alati loomingulise mõtte. Teatud kindlal kellaajal saab küll koeral süljenäärmeid tööle panna, kuid mitte teadlast mõtlema. Kel mõte liigub, sel liigub ta ka ilma tööaega reguleerivate päevakäskudeta, kel aga ei liigu, selle puhul ei aita mingi sund ega meelitamine. Muidugi ei tule sellest järeldada, et teadlase tegevus peaks täiesti kontrolli alt väljas olema ja et töö efektiivsust ei tuleks teatud ajavahemiku järel edasise finantseerimise otstarbekuse seisukohast ka hinnata.

#### KUIDAS HINNATA TEADUSTÖÖ EFEKTIIVSUST JA ÜHE VÕI TEISE TEADLASE PAREMUST?

Tööstuses näiteks on töölise iga samm ja liigutus ning tema toodetud detailid täpselt mõõdetavad, teaduses aga pole see kahjuks võimalik, sest trükitööde lehekülgede arv humanitaar- ja täppisteadustes on erinev ning ka kvantiteedi ja kvaliteedi vahekord ei allu kindlatele ümberarvutuskoefitsientidele. Eks ole see nii paljudes teisteski valdkondades. Näiteks 1500 m jooksus on parimat lihtne selgitada; peotantsus, iluvõimlemises ja *Miss World*'i võistlustel seevastu on võitja määramine sageli üsna subjektiivne. Sageli tuleb meil hinnata täiesti võrreldamatuid asju. Näiteks Balti Assamblee kultuuripreemiade määramisel tuleb omavahel võrrelda monumentaal- ja maalikunsti, baleriine ja balletilavastajaid, koorilaulu ja estraadimuusikat, arhitektuuri ja heliloojaid ning palju muudki — preemiaid on aga vaid üks. Kes on parim? Kellele anda preemia? On ilmselge, et täiesti õiglast otsust ei saa siin olla, ja kui me peame silmas tekkivate grupeeringute omavahelisi kokkuleppeid, siis võib otsus olla isegi karjuvalt vale. Sama on ka teaduspreemiade komisjonides, kus isiklikud sümpaatiad ja antipaatiad etendavad tulemuste juures mõnikord isegi määravat rolli.



Teadlasi võrreldakse mõnikord lüpsilehmaga. Näitlikult väljendades annavad nad pisku raha eest küllalt palju piima, kuid erinevalt loomafarmist ei ole meil piima rasvasus teada. Ja kui palju saab sellest piimast valmistada kvaliteetset juustu, pole üldsegi selge, sest "rasvaprotsent" võib selguda alles aastakümnete pärast, kui võrd ka näiliselt kõige ausam ja sisulisem otsus võib tulevikus osutuda vääraks nii positiivses kui ka negatiivses mõttes. Asi on ju selles, et me ei oska oma tänapäevases piiratuses kuidagi ette näha, milliseid tagajärgi võib tuua üks või teine avastus. Ei osatud ju ka relatiivsusteooriale esialgu anda õiglast hinnangut.

Samal ajal ei saa väita, et enam-vähem objektiivsed hindamiskriteeriumid teaduses täiesti puuduksid. Kuid neid kriteeriume on palju ja seetõttu on raske anda ühele või teisele eelistust. Üheks olulisemaks kriteeriumiks on avaldatud artiklite hulk nn eelretsenseeritavates ajakirjades, mille hulgast näiteks loodusteadustes peetakse eriti tähtsaks nn CC artikleid ehk *Science Citation Index*'i (*Current Contents*'i) andmebaasis refereeritavaid ajakirju. Aga nende ajakirjade hulk on igas teadusvaldkonnas isesugune ja on ilmselge, et mikrobioloogidel või keemikutel on sinna lihtsam pääseda kui Eesti samblike uurijal. Pealegi on esimeses valdkonnas sageli tegu suurte teaduskollektiividega, kus ühe pisiartikli autorite arv võib küündida mitmekümneni. Täispunkti saab aga iga artiklis osaleja, isegi see, kes sinna ühtegi rida ei kirjutanud.

Teiseks tähtsaks näitajaks peetakse uurija tööde tsiteeritavust, kuna teaduses on saanud heaks tavaks oma uurimustes viidata eelkäijate töödele ja ideedele. On ju enamasti iga uus idee või tulemus mingil määral varasemate arendus. Viitamata jätmine tähendaks idee vargust. Kuid tööde tsiteeritavus on nõiaringina seotud samade CC ajakirjadega, sest refereeritakse vaid teatud kindlates ajakirjades avaldatud töid. Seejuures ei tehta vahet, kas sind tsiteeritakse kiitvalt või hukkamõistvalt. Nii on suure tsiteeritavusega ka sellised kuulsad "teadlased" nagu Adolf Hitler ja Trofim Lõssenko. Kahjuks sõltub tsiteeritavus tugevasti töö iseloomust (fundamentaalne või rakenduslik), riigist, kus teadlane töötab (ilmselgelt ignoreeritakse Lõuna-Ameerikas, Aafrikas ja Aasias tehtud häid uurimusi) ja ka keelest, milles tulemused on avaldatud. Eesti uurijate vene keeles avaldatud väga kõrgetasemelised tööd on jäänud teadusmaailmale tundmatuks sellepärast,

et endast lugupidav inglise keeles kõnelev teadlane ei ava paha-tihti slaavi tähestikus kirjutatud artiklit või raamatut. See neid kui teadlasi muidugi ei kaunista, aga nii see on. Mittevenekeelse teadusartikli avaldamine välismaal oli omal ajal rangelt reglementeeritud, mõnes teadusvaldkonnas aga täiesti välistatud.

Oluliseks näitajaks on kahtlemata rahvusvahelised auhinnad, valimine akadeemiasse ja teistesse mainekatesse organisatsioonidesse ning audoktori tiitlid. Kuid needki põhinevad enamasti sõprussidemetel ja on mõnede ametikohtadega (näiteks ülikooli rektor, akadeemia president) peaaegu et kohustuslikult kaasakäivad regaalid. Ja kuidas saakski teisiti käituda: kui välismaine ülikool annab audoktori nimetuse mõnele meie ülikooli rektorile, oleks ju kohatu samaga tasumata jätmine. Samal ajal on teada, et kõrgel ametikohal on raske, sageli isegi võimatu säilitada teadlase professionaalsust.

Tuntuse saavutamiseks on tähtis osalemine rahvusvahelistel konverentsidel, kuid selleks on vaja raha. Seega pole personaalsed teaduslikud sidemed, millega nõukogude ajal kaasnes suur viinatalumisvõime, sageli objektiivsed näitajad teadlase mainekuse hindamisel. Pole seda ka saadud välisgrandid, sest nendegi juures on projekti kaalukusest sageli olulisem väline lihv, sõpruskond ja suhtlemisoskus.

Teisejärguline pole teadlase üldine viljakus, tema avaldatud monograafiate, õpikute ja teadusartiklite koguarv. On tõestatud, et rahvusvahelise tunnustuse saavutanud teadlase publikatsioonide hulk on vähemalt 200. On koguni välja arvatud, et vaid veidi üle 3% teadlastest on suure produktiivsusega, ligikaudu 10% on keskmiselt produktiivsed, 60% aga ei jõua kaugemale esimestest töödest. Seega võib teadlaste produktiivsus varieeruda sadu kordi. Kuigi üldjuhul on kõige produktiivsemad autorid ka omal alal kõige tunnustatumad autoriteedid, on sellestki reeglist erandeid. Võib tuua rohkesti näiteid, kus pöördelised avastused teaduses on formuleeritud mõne reaga.

Kokkuvõttes poleks ju kuigi keerukas igale eelkirjeldatud valdkonnale anda kindel väärtuskoefitsient, see teadlase igaaastaste näitajatega läbi korrutada ja kohe saaks kõik teadlased arvnäitajate abil ritta seada, nagu omal ajal järjestati tähtsuse järgi Hiina riigijuhte või Nõukogude Liidu nomenklatuurseid töötajaid.

Eitamata arvnäitajate vajalikkust teadlaste hindamisel, peab aga sellega olema ettevaatlik, sest näiteks tehnikateadustes ja rohkesti eksperimente nõudvates loodusteadustes on "punkte teenida" märksa raskem kui teooria vallas ja kirjeldavates teadustes. Akadeemik Ottomar Madissonil teaduspublikatsioone peaaegu polegi, kuid tema tsaariajal ehitatud sillad püsivad Siberi jõgedel tänini.

Viimasel ajal loetakse teadlaste ja teadusrühmade kaalukuse hindamisel kogu maailmas kõige objektiivsemaks eksperthinnanguid, kus tasakaalustatuse printsiibil koostatud grupp juhtivaid teadlasi eri valdkondadest hindab võrreldavate kvantitatiivsete näitajate kõrval (produktiivsus, realiseeritud tulemused, majanduslik efekt) ka muid sisulisi näitajaid (uurimistemaatika perspektiivsus, keerukus ja uudsus, eesmärkide formuleerimise täpsus, osalemine magistrantide ja doktorantide ettevalmistamisel, uurimismetoodika ja teadusaparatuuri vastavus tänapäeva nõuetele, võrdlus maailmatasemega jne). Vajaduse korral kaasatakse töösse kitsama eriala spetsialiste. Sellel printsiibil rajaneb ka Eesti teaduse rahastamine. Eksperthinnanguid annavad nii Eesti Teadusfond, kes eraldab teadusgrante, kui ka Teaduskompetentsi Nõukogu, kes korraldab teaduse sihtfinantseerimist. Hoolimata aeg-ajalt teravnevast ja siis jälle vaibuvast kriitikast on selline meetod osutunud kõige tulemusrikkamaks ja erapooletumaks.

Ometi ei lahenda eksperthinnangute süsteem probleemi, millist teadust peab Eestis eelistama. Kas meil on vaja suurt hulka kõrgetasemelisi publikatsioone eelretsenseeritavates ajakirjades või mõneti nõrgemaid rakendusuuringuid Eesti majanduse edendamiseks? Sellele küsimusele ei saa vastata ainult teadlased üksi — see nõuab valitsuse ja seadusandja sekkumist. On ju valitsuse ja riigi jaoks teaduspoliitika eeskätt vahendiks, kuidas teadlaste abiga saavutada majanduslikke, sotsiaalseid, sõjalisi jt mitteteaduslikke eesmärke. Valitsuse ja teadlaste suhetes on seetõttu vaja leida optimaalne tee ühitamiseks teadusprioriteete riigi konkreetsete poliitilis-majanduslike huvidega.

## MILLIST TEADUST EESTI VAJAB?

Töötades valitsuses teadus- ja tehnikanõunikuna, kirjutasin aprillis 1992 koostatud valitsusprogrammi teaduse ees seisvad ülesanded: "Riiklikud toetused suunatakse eeskätt nendesse teadusvaldkondadesse, mis on määravad Eesti riikliku ning poliitilise ja majandusliku sõltumatus tagamise seisukohalt. Valitsus toetab teaduse ja kõrghariduse optimaalset integreerumist ja rahvusteaduste arengut ning soodustab eesti teadlaste laialdast lülitumist rahvusvahelisse koostöösse." Tundub, et kõik see kehtib ka praegu, kümme aastat hiljem.

Riigikogus 6. detsembril 2001. a heaks kiidetud dokumendis "Eesti teadus- ja arendustegevuse strateegia 2002–2006 "Teadmistepõhine Eesti"" (*Riigi Teataja* I, 18.12.01, lk 97) on Eesti teadus- ja arendustegevuse ning innovatsiooni üldeesmärgiks teadmiste baasi uuenedmine ja ettevõtete konkurentsivõime kasv, strateegilisteks põhimõteteks aga ühiskonna sotsiaalselt tasakaalustatud areng, elu- ja looduskeskkonna säästlik areng ja teaduse eetilisus. Ükski väikeriik ei suuda olla edukas kõigis valdkondades ja lahendada kõiki maailmateaduse probleeme. Seetõttu on kindlaks määratud võtmevaldkonnad, kus on kavas suurendada nii materiaalseid kui ka inimressursse. Neid paika pannes on arvesse võetud Eesti spetsiifilisi arengueeldusi ja -võimalusi, olemasolevat teaduspotentsiaali, eksisteerivat majandusstruktuuri ning rahvusvahelisi suundumusi. Võtmevaldkondadeks on: kasutajasõbralikud infotehnoloogiad ja infoühiskonna areng, biomeditsiin ja materjalitehnoloogiad. Paralleelselt võtmevaldkondade arendamisega tagatakse:

- eesti rahva, rahvuskultuuri ja ajaloo seotud uuringute järjepidevus ja edendamine;
- Eesti riikluse ja ühiskonna jätkusuutliku arenguga ning rahvusliku julgeoleku kindlustamisega seotud uuringute järjepidevus ja edendamine;
- elukeskkonna ja looduse säilitamisega, Eesti loodusressurside säästliku kasutamise ja maapiirkondade arenguga seotud uuringute järjepidevus ja edendamine.

## TEADUSPOLIITIKA ON EESKÄTT RAHA JAOTAMINE

5. oktoobril 2001 toimus Tallinnas üleriigiline konverents "Eesti teadusreform — plussid ja miinused", kus tuli kahetsusega tõdeda, et endised räsitud ja laialipillutatud akadeemia instituudid pole tänini ülikoolidega integreerunud ja seda peamiselt ülikoolide suutmatuse tõttu. Kindlasti pole kaugel see aeg, kus me hakkame Teaduste Akadeemia süsteemi taaslooma. Juba enne Teist maailmasõda sai arenenud riikidele selgeks, et ainult ülikoolidel baseeruv teadus on ummiktee. Ka 1938. aastal asutatud Eesti Teaduste Akadeemia oli plaanis välja arendada asutuste süsteemiks. Professionaalset tippteadust saab teha vaid suure pühendumusega ja praktiliselt kogu ajaressurssi kasutades, võttes varuaega puhkepäevadest ja öötundidest. Arutu on rakendada maailmanimega professorit üldainete õpetamisel, tema missiooniks on vaid andekate jüngerite doktoriõpe. Loomulikult on võimalik tippteadust edendada mitte üksnes akadeemia, vaid ka ülikoolide teadusasutustes, kuid praegu on ülikoolide juhtkonnad orienteerunud pigem endiste Teaduste Akadeemia instituutide lämmatamisele, nende autonoomia piiramisele. Minu arvates on tsentraliseeritud unitaarülikoolide asemel mõistlikum arendada mobiilseid teaduskondade ja asutuste koostöövorme, säilitades perspektiivsetes teadusvaldkondades töötavaid paindliku juhtimissüsteemiga asutusi. Teaduskonnad oma loengute ja eksamitega seotud õppejõududega ei saa olla piisavalt mobiilsed ruttamaks mis tahes päeval ja kellaajal potentsiaalsete lepingupartneritega läbirääkimistele või osalema konverentsidel eksamisessiooni ajal. Eeskätt teadustööle orienteeritud suhteliselt autonoomsete teadusinstituutide koostöö teaduskondadega peab aga kindlustama magistri- ja doktoritööde eksperimentaalse osa läbiviimise ja selle kvaliteetse juhendamise.

On ilmselge, et ei Riigikogu ega Vabariigi Valitsus saa tegelda teaduse üksikuundadega ja konkreetse rahasumma eraldamisega teadusasutustele. Riik eraldab raha vastavalt võimalustele rahandusministeeriumi poolt näidatud juhtarvuna, mis seni on seisnenud eelmise rahandusaasta summa läbikorrutamises mingi vaid ministeeriumile teadaoleva koefitsiendiga. Nüüd paistavad tulevat mingid konkreetset positiivsed muutused. Riigikogu eelnimetatud 6. detsembri 2001 otsuses on toodud teadus- ja aren-

dustegevuse finantseerimisstrateegia aastani 2006, kus on ilusasti ära näidatud kogukulutused miljonites kroonides, protsent SKTst, avaliku sektori osakaal protsentides ja riigieelarvelised eraldised eri ministriumidele.

Muret valmistab ka avalike konkursside praegune seis. Tavaliselt kuulutatakse konkurss vakantsle ametikohale välja pärast viieaastase tähtaja möödumist ja reeglina valitakse sellele ametikohale tagasi sama inimene, mis takistab asutuste teadlaskaadri noorendamist ja andekate inimeste pääsu praktiliselt suletud süsteemi. Vastupidisel korral aga jääks väljatõrjutu puudega inimese seisundisse, kuivõrd uut töökohta leida pole tal enamasti võimalik. Suuremates riikides, näiteks Saksamaal või USAs on palju lähedase profiiliga õppe- ja uurimisasutusi ja seetõttu pole see probleem seal nii terav kui Eestis.

### KUST LEIDA PUUDUV RAHA?

Raha jaotada on lihtne, seda leida aga hoopis raskem. Riikides, kus teadusest otsesest tulu loodetakse, katab 50–70% teaduskulutustest tootmissfäär. Eestis on erakapitali osa teaduses väike. 1999. a oli Eesti ettevõtetes 1000 töötaja kohta vaid 0,54 teadlast ja inseneri ning ettevõtete kulutused teadus- ja arendustegevusele kõigest 0,19% SKTst ja 24% teadus- ja arendustegevuse kogukulutustest. Sellest tulenevalt on meil ebanormaalne jaotus alus- ja rakendusuringute ning tehnoloogilise arendustegevuse vahel. 1999. a jaotusid need järgmiselt: alusuuringutele 49,8%, rakendusuringutele 34,5% ja tehnoloogilisele arendustegevusele 15,7%. Olukorda on raske muuta, sest suurettevõtted on erastatud väliskapitalile, kes pole huvitatud Eesti teaduse toetamisest. Lihtsam on tellida lahendused emariigist. Olukorras, kus turg ei tekita investeringuid teadusse ühiskonnale optimaalsel viisil, on riigil kui peamisel investoril täiendav ja kohati ka ülejõu käiv koorem. Eestis on viimastel aastatel loodud mitmeid innovaatilisi tugistruktuure, mille eesmärgiks on teaduse ja ettevõtluse vaheliste sidemete tugevdamine ja uute teadusmahukate ettevõtete tekkimise ja kasvu toetamine. Näiteks võib tuua Tallinna Tehnikaülikooli Innovatsioonikeskuse, Tartu Teaduspargi jmt. Kuid sellest kõigest on veel vähe. Aastaks 2006 peavad teaduse ja

arendustegevuse suhted oluliselt muutuma. Riiklikest finantseeringutest peab tehnoloogilisele arendustegevusele minema aastal 2006 juba 40% ning majanduse edasiarendamise vajadust silmas pidades pole seegi veel piir. Selle saavutamiseks on majandusministriumihaldusalas loodud spetsiaalne Tehnoloogiaagentuur.

## MEIL ON VÄHE TEHNIKATEADLASI JA PALJU TÜHJA-TÄHJAGA TEGELEJAJD

Väikeriigi majanduse juhtmõte on paindlikkus, mis saavutatakse väikese ja keskmise suurusega ettevõtete võrgu abil. Et olla maailmaturul konkurentsivõimeline, peavad ettevõtted pidevalt uuendama oma toodangut ja parandama tehnoloogiat. Selleks peavad aga ettevõtted olema tihedas kontaktis loomisvõimeliste teadlastega. Kõigepealt tuleb fokuseeruda kõrgeltkvalifitseeritud spetsialistide ettevalmistamisele, mille kõige kiiremaks ja tõhusamaks vormiks on õppejõudude ja üliõpilaste, eeskätt magistrantide ja doktorantide ühine uurimistöö ettevõtetele perspektiivsetes suundades. On ju turuühiskonna tingimustes iga firma nõus maksma kasuliku töö või teenuse eest. Selle realiseerimise suurimaks raskuseks on tehnikateadlaste kõrge vanus ja keskkoolilõpetajate hirm tehnikakõrgkoolide ees. Seda muutmaks tuleb teha suurt propagandatööd koolides. Seda tulemusrikkalt teha on võimalik, sest enamikus humanitaarvaldkondades on juba praegu märgatav ülikoolilõpetajate üleproduktatsioon. Teaduses loodud ideede ja teadmiste siirdamine turul konkurentsivõimelistesse toodetesse ja teenustesse vajab tehnoloogilise arendustegevuse paremat motiveerimist koos seda toetava infrastruktuuri (tehnoloogiaparkide võrk, arenduskeskused, *spin-off* firmad jt) väljaarendamisega. Olulist parandamist vajab patendindusala tegevus. Patenditaotluste arv Eestis on 10 000 elaniku kohta kõigest 0,1 — samal ajal kui Euroopa Liidu liikmesriikide keskmine on 2,5.

Erilist tähelepanu pälviv innovatsioonipoliitika ja tootmistehnoloogia probleemistik Eesti põlevkivitööstuses, sest koos infrastruktuuriga on põlevkivimajanduse aastakäive üle 10% Eesti SKTst. See on valdkond, kus keegi ei oska meid õpetada. NRG on selles osas hoiatavaks näiteks, sest ei tulnud Ameerika Ühendriikidest elektrijaamade renoveerimisse ei mõistust ega raha. Mär-

kimisväärne on asjaolu, et Eesti Põlevkivi oli üks meie esimesi riigiettevõtteid, kus asuti tootmistehnikat krediidi abil asjalikult uuendama ja kus pole põlatud teadlaste nõuandeid.

## KAS EESTI KEELEL ON TEADUSKEELENA TULEVIKKU?

Eestikeelsetele teadustöödele pööratakse teaduse kvaliteedi hindajate poolt põhjendamatult vähe tähelepanu. Tegelikult ei loetagi eesti keeles kirjutatud enam tõsiseks teadustööks. Kurvastust tekitab ka poliitikute saamatus eesti keele seisundi kindlustamisel. Me oleme häbistanud oma idapoolseid sugulasi, marisid, komisid, mordvalasi jt, kes on soovinud saada venelasteks. Nüüd tahame ise muutuda "jinglasteks" ja häbeneme kirjutada eesti keeles. Kui meie esivanemad möödunud sajandi kahekümnendatel ja kolmekümnendatel aastatel oleksid hakanud kirjutama saksa keeles, poleks meil praegu eestikeelset teadusterminoloogiat ja ilmselt poleks meil nõukogude aastatel enam olnud ka emakeelset kesk- ja kõrgharidust. Ehk peaks tõepoolest juba praegu loobuma eesti keelest ja minema täielikult üle inglise keelele? On ju isegi soovitatud võtta inglise keel Eestis teiseks riigikeeleks. Kuid ärgem unustagem, et keel pole mitte ainult suhtlemisvahend. Teadusele on keel eeskätt tunnetusvahend — vahend uurimisobjektidesse süvenemiseks, nende omaduste mõistmiseks, eritlemiseks ja klassifitseerimiseks. Keele grammatiline struktuur mõjustab teadlase mõtlemist ja sealjuures iga rahva emakeel oma spetsiifilisel viisil. Keskajal oli teadus ükskeelne ja baseerus vaid ladina keelel, polnud mingeid keelebarjääre, kuid teadus arenes aeglaselt. Paljumeelsus avas teadusele lüüsid ja see hakkas arenema tormilise kiirusega, sest paljude eri rahvuskeelte varu rikastas maailmapilti ja ka teaduse üldist arengupotentsiaali. Teaduse rahvuskeelsus on üks teaduse ideedeallikaid ja teadusliku produktsiooni genereerimist soodustavaid tegureid. On isegi arvatud, et India teaduse mahajäämus on tingitud eeskätt sellest, et ta põhineb peaaegu täielikult ingliskeelsele kooliharidusele ja inglise keelele. Ilmselt pole võimalik arendada head teadust, hoides seda teadlikult ja täielikult lahus rahvuskultuurist ja inimeste elulaadist. Seega, ärgem unustagem eesti keelt teaduskeelena! Meil on täiuslik teadusterminoloogia, suuresti palju korrastatum kui inglise keeles. Näiteks



esimesed maateaduslikud oskussõnad ilmusid meil enam kui kaks sajandit tagasi ja seda peamiselt O. W. Masingu 1795. a ilmunud raamatus *ABD ehk Luggemise-ramat lastele, kes tahavad lugema õppida*. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat, mille esitrükk ilmus 1869 ja teine 1893, andis meile võimaluse kõnelda juba enam-vähem tänapäevases teaduskeeles.

Teadust saab teha hästi igas keeles, ka eesti keeles — ärgem unustagem seda võimalust! See ei tähenda, et me oma teadustööde paremiku, õigemini, selle paremiku paremat ja teadusele uudset osa ei peaks dubleerima inglise keeles, et ta jõuaks iga lugejani, iga vähegi arvestatava spetsialistini. See on meie kui teadlaste kohustus. Kuid halvas inglise keeles ja piiratud ingliskeelse mõtlemise juures tehtud töö ei saa kuidagi olla laitmatu. Meil ei ole vajadust saada vaimult väiksemaks, kui me oleme. Kui veel mõnisada aastat tagasi oli keele säilimise üks põhimõjureid kirjutatava keele olemasolu, siis nüüd on selleks saamas keele arvutite olemasolu, kus eesti arvuti- ja keeleteadlastel on olemas suur potentsiaal. See sisendab usku, et eesti keelel on tulevikku ka rahvastiku vähenemise tingimustes.

## LÕPETUSEKS

Eesti nüüdisteadus on tugeval järjel ja teadusmaailmas kõrgesti hinnatud. Sellest annavad tunnistust arvukad artiklid mainekates teadusajakirjades ja aktiivne rahvusvaheline koostöö. Eesti teadlased on tulemusrikkalt osalenud rahvusvahelistes avatud projektikonkurssides, kus meie edukus on võrreldav Euroopa Liidu liikmesriikide keskmisega.

Eesti Vabariigi põhiseaduses rõhutatakse: “Teadus ja kunst ning nende õpetused on vabad. Ülikoolid ja teadusasutused on seaduses ettenähtud piires autonoomsed.” Loomulikult ei saa teaduses olla absoluutset vabadust, eriti kui arvestada, et raha teadusele tuleb suures osas maksumaksja taskust. Kuid teadust ei tohi muuta pelgalt poliitikute ripatsiks, kes seda, eriti nn rahvusteadustega seonduvat, tahavad kasutada poliitilises võitluses. Peamiselt erakondlikke ja isiklikke huve edendavad poliitikud kavandavad oma tegevust mingiks kindlaks perioodiks, enamasti üheks valimisperioodiks, mil nad võimul kavatsevad püsida. Tea-

dusel on oma sisemine dünaamika ja omad seaduspärasused. Ta on nii sisult kui ka vormilt globaalne ja suured läbimurded toimuvad vaid teaduse rahvusvahelisel rindejoonel, mitte aga kohalike poliitikute tellimisel. Teaduspoliitika on paljutahuline ja pidevalt arenev protsess, mis ei tohi sõltuda erakondlikest huvidest ja valitsusliikmete vaheldumisest.

ANTO RAUKAS (sünd. 1935) lõpetas 1958 TRÜ geoloogina, geoloogia-mineraloogiadoktor (1972). Alates 1958 töötanud Teaduste Akadeemia (praegu TTÜ) Geoloogia Instituudis, aastast 1965 osakonnajuhatajana. Eesti TA akadeemik (1977), Eesti Teadlaste Liidu kaasesimees.

---

# ESSEE TEADUSE TEGEMISEST

*Atko Viru*

Viktor Palm on väitnud: "Teaduse eesmärgiks on objektiivsete teadmiste kogumine reaalsuse kohta" (Palm 1994: 104). Seega on teadlane see, kes ausalt püüdleb uute objektiivsete teadmiste poole. Ometigi on teadlasi, õigemini teadusega tegelejaid mitut sorti.

On selliseid, kelle jaoks teadus on kui hobusekronu, keda tuleb piitsutada, et ta veaks rasket vankrit kas või paar telefonipostivahet edasi. Teiste jaoks on teadus jumalanna, kelle jalge ette tuleb andunult viskuda, kelle soove silmist lugeda, kelle naeratust püüelda täieliku andumuse ja pühendumusega, olles valmis ohvriteks. Ja tõepoolest on neid, keda teadusjumalanna embab. Nad on leidnud teadusväärtsliku idee ja ka võimaluse selle arendamiseks teadusteooriaks. Nad teevad eksperimente, mille eesmärk pole mitte niivõrd oma mõttekäigu õigustamine, vaid pigem tõe selgitamine. Nad teavad, et tõe võib idee karmilt hukka mõista. Tähendab idee oli vigane, tarvis on uut ja paremat! Aga ikkagi oli käidud läbi oluline vahemaa tänasest päevast jumalanna homse õnnistuseni. Tõsise teadlase tunnuseks on veel seegi, et ta ei lepi, kui mingi võim nõuab kogu tõe asemel vaid selekteeritud osa sellest või kogunisti tõe asendamist ebatõega.

Hans Selye jõudis lootusi mitte õigustanud eksperimendi tulemusi vaagides sügavast masendusest uue ideeni, mis viis üldiste mittespetsiifiliste adaptatsiooniprotsesside sedastamisele (Selye 1956). Sellest kasvas välja stressiteooria, mille kohaselt stress on bioloogiline nähtus, sihitusega mobiliseerida organismi kaitsevõime võitluseks normaalse heaolu häirijaga. Selyele sai osaks jumalanna paitus. Kuigi ta oli elu lõpuni õnnetu, et maapealsed võimud ei pärjanud teda Nobeli preemiaga (Rosch 1998), pälvis ta aukoha jumalanna troonisaalis.

Oli saatuslik sügishämar õhtupoolik ja H. Selyel aastaid vaid mõni üle veerandsaja. Oma memuaariraamatus kirjutab ta, et põhipanust teadusele tuleb otsida noorelt. Siis on mõtted värsked ega olda väljakujunenud seisukohtade, teooriate ja tõekspidamiste kammitsais (Selye 1956). See on kahtlemata õige. Kuid siin on siiski üks oluline "aga". Selye (1964) on ise öelnud, et teadusele pole tähtis mitte see, kes esimesena näeb (tuvastab fakte), vaid see, kes oskab uut fakti lahti mõtestada, kasutada seda veelgi uuemate faktide saamiseks. Teadusele on tähtis uue süstematiseerimine oluliseks teadusteooriaks, üksikteadmise asetamine õigesse kohta, et kujuneks täiuslik tunnetuslik pilt. Kõigeks selleks on vaja teadmisi, palju teadmisi ja veel rohkem teadmisi, samuti kogemusi. Selle poolest on kogenud teadusrüüajad uustulnukast ees. Kuid edumaa kaob, kui mõttekäik tardub, kui uue püüdluse asemel saavad omaseks vaikelu, rahuldumine väljakujunenud teadmistega. Ka siis, kui olemasolev teadmine näib olevat paljukordselt kinnitatud ja tõestatud, jääb ikkagi võimalus edasi minna, asendada vana uue ja rohkem edasi viivaga või vähemalt leida vanale uus rakendus ja uus koht tunnetuspildis. Hoopiski hull on lugu, kui vanad tegijad kaitsevad oma vaikelu uut põlastades ja soovitades uute ideede pakkujatele kohta, kuhu ikka saadetakse, kuid kuhu kunagi ei jõuta.

Uus idee võib olla vana ja unustatu ülesleidmine. Tegelikult pole seegi paha, kui vana saab uue "ürbi", mis toob ta praegusa mõttekäikudes olulisele kohale. Ent kui vana ja tuntu uuesti ülesleidja käsitab seda kui absoluutselt uut, on teda kerge "jalust maha lüüa".

Uus idee on väärtuslik siis, kui leitakse rada, kuidas jõuda silmapiirile kerkinud kõrgustiku tippu. Seni kui rada pole, on tegemist vaid unistusega. Unistuse toomine teadustulemusesse teeb need aga spekulatsioonideks. Raske pole uut ideed välja mõelda, raske on projekteerida reaalne uurimusahel, mis samm-sammult viib kõrgendikule ja välistab eksimise ristteel.

Ent uue ideega on omamoodi lugu. Kui selle realiseerimine viib esimesele künkale enne suuremate teede ristumist, siis pole loorberipärga oodata. Siiski on see parem kui sissetallatud radadel tammumine, rusikaga vastu rinda põristades: "Vaat kui aktuaalset uurimistööd ma teen." Sel puhul unustab nii uurija ise (ilmselt

teadlikult) kui tegevuse hindajad (teadmatult), et see oli aktuaalne probleem aastaid tagasi, kui läksid esimesed rajaleidjad. Isegi kronu oma vankri ees pole nüüd tarvis piitsutada — tee on juba siledaks käidud, õnnestumine on garanteeritud.

Midagi head ei too kõige säravam idee, mis tõuseb mäetippudest kõrgemale ja näib ebamaise unistusena. Sellisele ideele on raske leida toetajaid. Pigem tuleks see idee jätta unistuseks ja sellest mitte rääkida/kirjutada. Tulemuslikkust on oodata, kui suurest ideest (unistusest) innustatu leiab lähipunktid veel siinpool horisonti ja asub siis neid ründama. Edukus lähiperspektiivis võib teha suure idee mõistetavaks. Uus idee peab olema, kuid ta ei tohi teadlast viia pilvedesse hõljuma.

Suurem osa teadlastest on lähiperspektiivis tegutsejad. Nad innustuvad teiste meeste või naiste ideedest, kuid päris sageli ka iseenda unistustest. Nad on pigem tee ehitajad kui rajaleidjad: sillutajad, hoiatusmärkide panijad, ristmike tähistajad suunaviitadega, paremal juhul koolmekohtade leidjad või kogunisti kuristikust ülekäigu projekteerijad. Neid muudab tähelepanuväärseks uute (paremate) võimaluste leidmine rügamaks sinetuses vilkuva sihtmärgi poole. Tänapäevasemalt öeldes on nad uute mudelite loojad.

Kõigeiks selleks on vajalik informeeritus, teaduskirjanduse detailne tundmine. Tänapäeva infotehnika on loonud käepäraseid võimalused. Enam pole vaja tuhnida raamatukogude kataloogides, paksudes käsiraamatutes, leida allikmaterjale ülevaateartiklitest. Vaid üks klahvilevajutus toob ekraanile sadade viisi asjasse puutuvaid kirjandusallikaid. Niiviisi saab ka lühikokkuvõtteid. Vaearikkast konspekterimisest vabastab paljundustehnika. Nõu küsimiseks pole vaja oodata kohtumisi teadjamehega mõnel konverentsil. E-post viib küsimuse ainsa hetkega selleni, kes teab. Peaasi, et ta tahaks vastata, et ta leiaks aega ja tähelepanu küsija jaoks.

Hea ja halb käivad paraku koos. Infotehnikast tulenev hea sünnitab tõsise paha: teadmised muutuvad pinnapealseks ega küüni tihtipeale asjade olemusse. Mitte küll lausa tavaline, kuid väga levinud on niisugune artikli sissejuhatus: seda probleemi on uurinud need ja need — jättes vastamata, milleks, kuidas, mis tulemusega. Uurimisülesande põhjendusena tuuakse "kättesaa-

davas kirjanduses on vaid viis või kuus tööd selle kohta". Kuid mis olid nende tööde tulemused, mis oli vastuolu või lahendamatus või meetodiline puudus, et veel kord on vaja asuda samadele stardipakkudele? Dissertanti võib kuulda küsimas: kas piisab, kui kirjandusülevaade käsitleb vaid viimase kümne aasta töid? Pinnapealsuse põhjus on seni tehtud tööde sisusse süüvimatuses: ei vaevuta autoriga kaasa mõtlema. Kui palju töid jääb kogunisti lugemata: piirduakse infopangast arvutiekraanile saadud lühikokkuvõttega, halvemal juhul üksnes tööde refereerimisega, teades vaid pealkirja. Paha pole mitte üksnes see, et ei osata oma uurimuse vajadust põhjendada ja tulemusi tõlgendada, vaid ka see, et süüvimata seniste tegijate mõtteloogikasse ja ka uurimismetoodikate arengusse, jääb aju harimata. Neile aga, kes võtavad ette sellise vaeva (see pole just väike) võib terenduda põhjus, miks mõtteloogika ei jõudnud enam edasi. Selleks võivad olla meetodilised võimatused autori ajal, või lihtsalt raha puudumine edasiviiva aparatuuri hankimiseks. Seisaku põhjused võivad olla ka selles, et kui autor kirjutas oma töö, puudusid tal teadmised, mille rajasid hoopis teises uurimissuunas tehtud tööd. Fantaasia ja ka mõttearendused sõltuvad eelkõige teadmistest. Siin on ka põhjus, miks ei saa nõustuda nendega, kes ignoreerivad ülevaateid, monograafiaid, mahukaid käsiraamatuid. Kui need on hästi koostatud, siis mõtteloogika ja selle takerdumine saab selgeks ning koos sellega saab mõistetavaks, kuidas edasi minna.

Enesekaitseks tohtu teaduskirjanduse mahu eest on asjasse puutuvatest töödest suure hulga kõrvale heitmine autori nimest lähtudes (ta pole tunnustatud autorite hulgast, ta on mõne ebaõnnestumisega end diskrediteerinud või on ta mõttekäik arusaamatu või on tema tulemused avaldatud "ebasoliidses" väljaandes) või on töö aluseks teooria, mis pole tunnustust leidnud. Tõepoolest, kui on põhjust uskuda, et tegemist on tööga, mis pole kuhugi viinud, või tõepoolest leidub konkreetne põhjus mitte uskuda tulemusi, on kõrvaleheitmisel mõte sees. Kuid halb on lugu, kui toimub politiseerimine: see või see autor ei kõlba, see või see lähtepunkt on põlu all. Ometi on midagi õppida ka kõige viletsamast tööst. Autori mõttekäiku süüvides võib selguda, et asjas on siiski oma iva. Pealegi võib värske ja arendatud aju leida ummikusse jõudnud mõttekäigule väljapääsu. Pole ime, kui see väljapääs viib uuele ja perspektiivsele rajale.

Võrdusmärki ei saa panna ajusse talletatu ning kuhilates riulitele või arvuti mällu ladestatud info vahel. Aju talletamine eeldab mälu täiuslikkust.

Tänases infokülluses on teadusarenguks vaja asjalikke ja teed suunavaid ülevaateid. Oluline on teadusfaktide põhjendatud paigutusel tekkinud mosaiikpilt. Kui see pilt sisaldab valgeid laike või kui selgub, et "naaberkivide" ühendus on ebakindel või kui on võimalusi teistsugusteks paigutusteks, on see heaks ja edasi- viivaks tõukeks.

Mõnel juhul võib faktide kokkusobitamine viia geniaalsete lahendusteni. Klassikaliseks näiteks on DNA molekuli mõtteline rekonstrueerimine John Watsoni ja Francis Cricki poolt. Teatavasti hinnati tulemust Nobeli preemiaga (populaarteaduslikku ülevaadet vt Watson 1970).

Arvutiteadus tagab avarad võimalused uute mudelite konstrueerimiseks, vaevamata end molekulimudelite papist välja lõikamisega, nagu tegid Watson ja Crick. Tingimuseks on, et programmeerija ei armuks probleemi matemaatilisse väljenduslikkuse, vaid jõuaks tulemusele, mida on hõlbus mõista ka neil, keda viib segadusse matemaatiliste vormelite keerukus.

Ülaltoodud mõttekäik kipub välja viima ettekujutuseni: enamik teadlastest ei õigusta kulutusi, mida toob nende tegevus. Kui pidada silmas tegevuse tulemit, siis selline ettekujutus polegi tõest kaugel. Ometigi meenub kulunud nali spordivõhikust, kes küsib: kui auhinna saab vaid esimene, milleks siis teised jooksevad?

Üldse on võimalik näha paralleele teaduse ja spordi vahel. Mõlemad on rajatud püramiidi põhimõttel. Mõlemad võtavad eelduseks: kui põhikoolituse saavad paljud, siis on lootust, et aste-astmelt selekteeruvad enam võimekad ja andekad. Tippu jõuavad vähesed, kuid nad on tõepoolest suured. Siiski pole need püramiidid rangelt korrapärased. On olemas astmelisus, nagu ka Egiptuse kolossidel.

Teaduspüramiidi ahenemise määravad kraadiõppesse vastuvõtu piirangud. Maailmateadus on kogunud, et kraadiõppe skolaarne süsteem annab väikese tagatise heade teadlaste kujunemiseks. Häid tulemusi on andnud doktorijärgne tegutsemise tunnustust pälvinud teadlaste meeskonnas (*post doc* koolitus). Eestis on need kogemused alles kujunemas, puudub riiklik süsteem selle

rahaliseks kindlustamiseks. Vastavaid grante saavad üksikud ja läbi vaeva. Paljudes maades mõeldakse sellele tõsiselt. Oluline on, et *post doc* ei kujuneks "omas rasvas praadimiseks". Vaja on, et tulevane tippu pürgija läheks, vaataks ja tuleks tagasi paremini nägevate silmadega.

Edasi aheneb püramiid järsult. Piiritlejaks saab teadustöötajate (teadurid, kõrgkooliõppejõud) kohtade minimaalne arv. Väljalangevus koha hõivanute hulgas nii vanuse kui ka saamatuse tõttu on väike. Puudub tagatis, et pudelikaelast pääsevad läbi kõige võimekamad, kelle ranitsas on tõepoolest marssalikepp.

Vastuolu on ka indiviidi ja teadusmeeskonna arengu kindlustamisel. Alati ei tähenda kõrgem kraad parimat meeskonnale. Ideaalmeeskonda kuuluvad erinevate võimetega teaduspürgijad. Tühine on aga lootus, et pärast teaduskoolituse lõppu kohast ilmajäänud jätkaksid teaduse pürgimusi. Neid võib olla üksikuid, kes visalt jätkavad omaette või palgavabalt, liitudes mõne teadusgrupiga. Ja ka neid paneb elu varsti mõtlema (perekonnaprobleemid, vajaliku sissetuleku kindlustamine, perspektiivitus, raske raha, mis tuleb lauale panna eksternina kraadi taotlejal). Suurtes maades on ühest kohast ilmajäänul võimalik kandideerida teises asutuses ja seejärel veel kolmandas, neljandas. . . Niiviisi jõuavad läbi teadusperifeeria tõsised teadusmehed ja -naised lõpuks teadusmetropoli. See on karastunud kaader, eriti siis, kui paljud kogemused (õnnestumised ja ebaõnnestumised) on talletatud vabana negatiivsest emotsioonidest, samuti kui mällu on salvestatud ideed ja unistused, mille teostamiseks puudus seni võimalus. Paraku pole mõeldav, et Eesti suudab sellist ringkäiku pakkuda. Vähemalt paari lähema aastakümne vältel mitte. Kuid mis on halba, kui ajutist rakendust leitakse väljaspool Eestit? Tähtis on, et need, kes on koos ametikohaga endale võtnud kohustuse teadusharu arendamiseks Eestis, hoiaksid pidevalt silma peal "kadunud poegadel ja tütaridel", et võimaluse tekkides nendega arvestada ning ausalt kaaluda väljarännanu vs. kodus kasvanu otstarbekust teaduse arengule Eestis.

Teadlaste ja teadusmeeskondade edukuse mõõtmine on probleem. Ühed mõõdavad seda publikatsioonide arvuga, teised ajakirjanduses ilmuva kõmuga, kolmandad Eesti Teadusfondi rahaliste toetuste jaotusega, neljandad praktiliselt tähtsate lahenditega.



Loetelu pole veel kaugeltki ammendav. Eks igaüks püüa leida enda jaoks sobivat kriteeriumi. Kõige levinum on punktide lugemine teaduspublikatsioonide põhjal. Tuleb nõustuda, et tegemist on konkreetse numbriga. Kes ikka tööd ei tee, sellel ei ole ka asjalikke publikatsioone. Kahtlematult on teatav künnis, millest ülesamine annab õigustuse lugeda end teadlaseks. Kuid kas viis publikatsiooni aastas on parem kui neli, on kaheksa parem kui viis? On õigustatult öeldud: "Punkte teeb kärbes, teadlane lahendab probleeme." Kuid probleemi lahendamisse antud panust saab hinnata vaid piiratud arv erialaspetsialiste. Ka nende arvamuses võib peituda subjektiivsus (näiteks kui uus lahend "astub valusalt varbale" varasema lahendi loojatele), rääkimata ülal räägitud vaikelulaste häiritusest uue pakkumisega. Teadusmaailm on omaks võtnud kaks kriteeriumi. Esiteks, kas uurimistegevuse tulemused on jõudnud selle eriala kõige autoriteetsematesse teadusväljaannetesse. Teiseks, milline on Rahvusvahelise Teadusinformatsiooni Instituudis pidevalt arvestatav tsiteerimisindeks. Ka siin on omi probleeme, ent kui töö äratav kõrgtasemel töötavate teadlaste tähelepanu, siis seda ka tsiteeritakse. Arvesse lähevad vaid tsiteerimised autoriteetsetes teadusajakirjades.

Veel on grupp inimesi, kes on end seostanud teadusega ja kelle hulgast mõned kogunisti peavad end teadlaseks. Tegemist on teaduse saavutuse rakendajatega. Nende tegevus on kahtlemata vajalik. Küsimus on aga nende käsutuses oleva info teadusväärtuslikkuses. Kui vaadata, mis meie meedias pakutakse populaarteaduslike kirjutiste pähe, siis leiame vananenud ja teadusarengu poolt ümber lükatud seisukohti, ka otseseid vigu. Siin võib süü olla tõlkijatel või toimetajatel, kes ei tunne antud teadusharu. Jutt pole aga ainult teaduse populariseerijatest. Omajagu on veel neid, kes teevad rutiinseid uuringuid aastatevanusele teadustööle tuginedes, kuid saavad infot, mis on tähtis mingile praktiliselt olulisele küsimusele vastamisel. Iseloomulikuks näiteks on kliinikulaborite töötajad. Nad annavad arstidele vajalikku teavet, kuid mõistes oma positsiooni, ei pea nad end teadlaseks, samuti nagu ei pea end teadlaseks praktiseeriv arst. Ometi on selleks potentsiaalne võimalus: laboratoorium tõestab teaduslikult analüütilise protseduuri täiustamise, arst üldistab suure hulga haigete ravi teadustööks, või arst koos laboratooriumiga jõuab teadusanalüüsi kaudu uue diagnostilise menetluseni. Samuti pole teadustööks kaugeltki

mitte iga sotsioloogiline küsitlus. Ka siin on omad reeglid, mille järgimine teeb küsitlusest uuringu. Need aga, kes peavad end teadlaseks seoses rutiinsete uuringute teostamisega loomata uut, on pigem teadusjumalanna varjus olesklejad, segades varju ära jumaliku säruga.

Kokkuvõttes, teadus on objektiivse, tõepärase uue loomine. Kes seda teevad, on teadlased, kelle hulgas vaid üksikute panus teadusse on niivõrd oluline, et nad tõusevad teaduspüramiidi tippu või tipu lähedale. Nende üldhulgast, kes teadust teenides palka saavad, eristab neid pühendatus ja oma eriala põhjalik tundmine, eriti aga võime loominguliste ideede genereerimiseks. Teadusloomingu tingimuseks on ettevalmistatud ajude rahastamine vajalikul määral. Üksnes siis on alust oodata edu, kui toimib vormel: teadus = aju + raha (Viru 1993).

### Kirjandus

- P a l m , Viktor 1994. Mõnedest teadusliku meetodi põhikriteeriumitest ja teaduse sisemisest struktuurist. — *Teaduslugu ja nüüdisaeg IX*. Tallinn: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 102–130
- R o s c h , P. J. 1998. Reminiscences of Hans Selye and the Birth of 'Stress'. — *Stress Medicine*, vol. 14, pp. 1–6
- S e l y e , Hans 1956. *The Stress of Life*. New York, Toronto, London: McGraw-Hill
- S e l y e , Hans 1964. *From Dream to Discovery: On Being a Scientist*. New York, Toronto, London: McGraw-Hill
- V i r u , Atko 1993. *Teadustöö alused*. Tartu: Tartu Ülikool
- W a t s o n , John D. 1970. *Kaksikspiraal*. (Loomingu Raamatukogu 34/35.) Tallinn: Perioodika

ATKO VIRU (sünd. 1932) on lõpetanud 1955. a TRÜ, bioloogiadoktor (1972). Praegu on Tartu Ülikooli spordifüsioloogia emeriitprofessor. Akadeemias avaldanud artiklid "Infotulv ja aju" (1993, nr 5, lk 1010–1018), "Olümpism" (1995, nr 1, lk 134–149) ning "Tervis ja adaptiivsus" (1997, nr 10, lk 2171–2184).

---

# LUULÕTUISI

*Aivo Lõhmus*

\*

Täht  
ülevän korgõn  
taivan  
ma' tan all  
periss maa pääl  
kumb meist  
om igävene  
kas sa' jäät  
ku ma' kao  
kas ma' jää  
ku sa'  
kaot

\*

Tii  
om kõgõ seo aoga  
käändünü'  
nii kaugõlõ  
ja nii võõrass  
et inämb ei näeki  
sälä taadõ  
üle ola  
näe-ei'  
hindä ettegi

\*

Vahõlduv  
pilvitüss  
roniss taiva  
viirt pite üless  
satass  
puiõ otsast  
maha'  
kõllanõ  
punanõ  
pruun  
kõllanõ

\*

Ohakidõ  
ja kannuseente  
demokraatlinõ  
ja vaba riik  
om tulnu'

olkõ tennättü  
ja elägü pikkä pito  
sitaseente valitsus

\*

Inneolõmada' aigu  
elä-ei' üle  
inemise'  
eläjälooma'  
mõtseläjä'  
mõtsa'

laastadu' inemistest  
tuiskass üle  
keeristorm tromb  
vabadus  
pur'on vabadus  
inneolõmada' maani täüs  
vabadus  
inneolõmada' vabadust  
vabadus  
üle ei elä'

\*

Ronk rüüvle  
lindas minemä  
nok'k vallalõ  
kõtt  
tühi

rahva tiindre  
ei nakka eski siss  
minemä koobõrdama  
ku näil mago  
nok'k  
ja kõik tasku'  
punnin

\*

Eestimaa mõtsa'  
inemise huul'ja  
hoolitsõja käsi  
om ammuki veenü'  
tulevikku

Eestimaa mõtsa'  
inemise huul'ja  
hoolitsõja käsi  
om ammuki veenü'  
tulõvikku  
virtuaalsõhõ vormi  
internetti  
  
säält võit kaia'  
ku tahat

\*

Maamajjo kaominõ  
maameeste kaominõ  
hiljukõnõ  
tähelepandmada'  
huul'mada'  
  
kõik  
tää külä koolnu'  
tulõva mu mano  
kaibama  
ütski ei usu'  
uma kuulmisõ  
uma kaomisõ  
kellävärki  
tseieride' õiglust

\*

Suurvõimõ  
varõmist  
saava pikapääle  
vai õigõ ruttu  
väikeiste  
inemiste  
varõmõ

*Varbusõ küläst,  
suvõst ja sügüsest  
2001*



JOHANNES SAAL  
Kunstiaustajad. 1962



---

# STENDHALI "PUNANE" — TSITAAT VÕI SÜMBOL?

*Linnar Priimägi*

## SÜMBOLI OLEMUS

Juri Lotmani artikkel "Sümbol kultuuri süsteemis" (Lotman 1992/1987) osutab probleemidele, mida tekitab sõna "sümbol" erisugune kasutus eri terminoloogiates, — ning seda kirjusust eiravale tõsiasjale, et igas kultuuris ja selle kirjeldamise keeles (semiootilises süsteemis) on olemas teatav struktuuripositsioon või funktsionaalsed mehhanismid, mida intuitiivselt tajutakse "sümbolina".

Sellise intuiitivse äratundmise põhjal sõnastab J. Lotman omaenese arusaama sümbolist.

Tema järgi iseloomustab sümbolit:

- ürgsus (arhailisus) — sest sümbolite "tuumrühm" juurdub kultuuri kirjaeelses minevikus;
- piltlikkus (ikoonilisus) — sest sümbolid on suulise mälu programmid;<sup>1</sup>
- eneseküllasus (täenduslik ja struktuuriline iseseisvus) — sest sümbol on vaadeldav omaette tekstina, mis võib olla lülitatud erinevatesse kontekstidesse;
- ammendamatus — sest invariantne sümbol realiseerub konkreetsetes kontekstis alati variandina, samas kui nende kontekstide hulk pole piiratud;

---

<sup>1</sup>Eesti rahvaluule näitel on Rudolf Gottfried Kallas teoses *Mäluõpetuse süsteem* (System der Gedächtnislehre, Tartu 1897) osutanud, et suulised mnemoonilised programmid ei tarvitse olla mitte üksnes visuaalsed, vaid võivad ka akustilised olla.

• väärtuslikkus (sakraalsus) — sest sümbol kujutab endast "lõpmatuse avaldust lõplikkuses".

Kõik need viis omadust kokku kirjeldavad sümbolit kui fenomeni üsna täielikult.

## KUST TULI "PUNANE"?

Kaks aastat varasemas artiklis "Mõni sõna probleemist "Stendhal ja Sterne" (Miks Stendhal nimetas oma romaani "Punaseks ja mustaks"?); Lotman 1993/1985) tegeleb Juri Lotman punase värvi tähendusega.

Ta osutab kõigepealt Stendhali enese tunnistusele, mis meieni on jõudnud tema lähedase sõbra Paul Émile Daurand Forgues'i (Old Nick) vahendusel: romaani pealkirjas *Punane ja must* (*Le Rouge et le Noir*, 1830) "tähendab "punane", et kui Julien sündinuks varem, saanuks temast sõdur, aga sel ajal pidi ta selga tõmbama sutaani, sealt siis "must" (Lotman 1993/1985: 428). Seda kordavad ka akadeemilised käsitlused: "Keisririigi ajal oleks ta teinud sõjaväelist karjääri (punane). Restauraatsiooni ajal püüab ta edasi jõuda kiriku kaudu (must)." (Abry, Audic, Crouzet 1933: 553.)

Teiseks toob Lotman ära vene stendhalisti Boriss Reizovi vastuväite, et Prantsuse armee kandis tollal hoopis sinist mundrit, kuna punane oli Inglise sõjaväe tunnusvärv, mistõttu sõdurikuu-be ja sutaani vastandav värvisümboolika prantsuse kirjanduses pidanuks olema "sinine ja must", mitte "punane ja must"! — "Kui Stendhal tahtnuks oma romaanis vastandada mundrit sutaanile, nimetanuks ta selle "Siniseks ja mustaks"..." (Reizov 1978: 178).

Ja kolmandaks märgib Lotman ise, et kuivõrd Stendhal teatavasti oli innukas inglise kirjanduse lugeja, tundis ta muidugi ka Laurence Sterne'i romaani *Tristram Shandy elu ja vaated* (*The Life and Opinions of Tristram Shandy*, 1759/67). Sterne laseb seal (rmt VI, ptk 7) onu Tobyl teener Trimile seletada, et igauks peab heas usus täitma oma kohust, ükskõik "kas punases mundris või mustas vaimulikukuu-es (*a red coat or a black one*)". Selle romaani prantsuse tõlge ilmus 1825, kolm aastat enne seda, kui

Stendhal hakkas kirjutama oma romaani, ja vastav tsitaat kõlab seal: *en habit rouge ou en habit noir*.

Nii osutub prantsuse romaani pealkiri *Punane ja must* Lotmani järgi laenatuks inglise kultuurist, "punane" mundrivärvina aga tsitaadiks või kirjanduslikuks reministsentsiks.

## TSITAAT JA SÜMBOL

Artiklis "Sümbol kultuuri süsteemis" piiritleb Juri Lotman ka tsitaadi ja sümboli erinevuse: tsitaat on indeksmärk, mis metonüümiliselt osutab mingile ulatuslikumale tekstile, kust ta osana pärineb; sümbol seevastu esineb igas oma konkreetse ilmingus eneseküllase terviktekstina.

Punane värv on nähtava spektri kõige sümboolsem värv. Semiootik Vjatšeslav V. Ivanov, kes eeldab, et just keele alusel kujuneb ka inimkultuuri sümboolika, märgib artiklis "Kunstilooming, aju funktsionaalne asümmeetria ning inimese kujundilooevõimed": "Kui keeles on sõnu punase kohta, siis on seal kindlasti ka terminid valge (heleda) ja musta (tumeda) jaoks. . . Need värvid kuuluvad värvinimede aluslikku üldinimlikku kolmnurka; see ühtib kolmnurgaga, mis on selgunud uurimustest värvussümbolite kohta eri rahvaste rituaalides ja mütoloogias." (Ivanov 1983: 10).

Semantilisel aktiivseim tolles ürgses värvuskolmnurgas, kus must ja valge märgivad ka lihtsalt heledust ja tumedust, on punane värv. Just vastanduses punasele annab indoeuroopa algmütoloogia valgele värvile olulisema sümbolväärtuse kui mustale: punane seostub rituaalse ebapuhtusega (veri), valge aga rituaalse puhtusega (piim) (vt Semeka 1972).

Reministsents ja sümbol, näitab Lotman, käituvad kirjaniku ja lugeja teadvuses vastupidiselt.

Sümbol liigub "mälusügavikust teksti". Selline paistab eeskätt tekste produtseeriva kirjaniku teadvuse kulg.

Kummatigi näitab Lotman Fjodor Dostojevski loomekavade põhjal, et kirjanik alustab mingist välisest karakterist, "elu tsitaadist", ning alles seejärel "lähendab seda mingile mälus leiduvale sümbolile", näiteks piiblitegelasele, arendades viimaks sümbolist omakorda välja teksti süžeeäigud.

Reministsents, viide ja tsitaat seevastu siirduvad "tekstist mä-lusügavikku". See näib olevat eeskätt lugeja teadvuse marsruut, sest lugeja lähtub nimelt tekstist.

Lugeja teadvuses näeb Lotman kaht vastandlikku "lugemis-seadumust": sümboliseerivat ja desümboliseerivat. Esimene loeb harilikud teated sümboliteks, teine sümbolid harilikeks teadetekks.

Kuid sümbolitel on ka mingi "omajõud", mis neid gradueerib ning hierarhiseerib, rõhutab Lotman. "Ses mõttes on kõnekas, et lihtsa väljendusega sümbolitel on suurem kultuurilis-tähenduslik maht kui keerulistel." (Lotman 1999: 225.)

**Kuid võimsad elementaarsümbolid on ise suutelised lugeja teadvust häälestama, tekitama sümboliseerivat lugemisseadumust.** Just seepärast ei õnnestu kuidagi "desümboliseerida" pealkirja *Punane ja must*, kustutada "värvuste elementaarkolmnurga" tippu kuuluva punase sümboltähendust. Sümbol on ju algsem (ürgsem) mis tahes tsitaadist: tsitaat on mõistetav üksnes viite kaudu, sümbol aga iseenesest.

#### "PUNANE" JA "MUST", REVOLUTSIOONIVÄRVID

Sümbol on kontekstist võrdlemisi sõltumatu, kuid kontekstide suhted, mis tulevad arvesse tsitaatluse puhul, pole päris suvalised. Mõned kontekstid on reministsentsi allikana tõenäolisemad kui teised. Nii näiteks erineb Stendhali *Punane ja must* Sterne'i "punasest ja mustast" põhimõtteliselt selle poolest, et kõrvutusest Sterne'i romaani repliigis on Stendhali pealkirjas saanud vastandus: punane mitte ei täienda seal musta nagu Sterne'il, vaid vastandub sellele sümbolina.

Ei maksa kahelda, et Stendhal tundis inglise kirjandust paremini kui enamik tema kaasaegseid prantsuse haritlasi. Kuid punase ja musta värvi sümboolne vastandus leidub ka Stendhali le ajas ning ruumis hoopis lähemast, Suure Prantsuse Kodanliku Revolutsiooni ajaloost.

*Comédie Française* oli kuninga (s.t riigi-)teater, mis paiknes kuningriigi pealinnas Pariisis. Kuid just Pariisi linn liikus Suure Revolutsiooni avangardis. See vastuolu ilmnas ka teatri juhtimise kontseptsioonides. Riigitrude, klassitsistlikku teatrit eelistava-

te näitlejate ja revolutsioonimeelsete uuenduslaste vastuseis läks alates 1790. aastast üha teravamaks. Mida enam kuningas kaotas võimu (kuni ta 1793. aasta jaanuaris viimaks hukati), seda lootusetumaks muutus kuningameelsete positsioon. Revolutsioonilised näitlejad eesotsas François-Joseph Talmaga lahkusid ning asutasid uue teatri, peaaegu kogu vanameelsete trupi — 32 näitlejat — panid aga jakobiinid 1793. aasta septembri algul vangi. Ligi pooled neist vabastati 1794. aasta maiks, ülejäänute vastu kavandati kõmukat protsessi. Giljotiinist päästis nad üksnes termidoorlik riigipööre 27. juulil 1794.

Teatrisõda *Comédie Française*'i ümber hoidis Pariisi elevil neli aastat. Lakkamatult ülistas rahvas Talma erakordset annet ja kirus selle ahistajaid; söimeldi ja kakeldi teatris ning tänaval, elati *cum ira et studio* kaasa kahe leeri propagandasõjale.

### **Nonde vastasleeride tunnusvärvideks olid punane ja must.**

12. aprillil jagunes *Comédie Française*'i näiteseltskond "punaseks eskaadriks" ja "mustaks eskaadriks". Esimest, revolutsioonilist seltskonda juhatas Talma ja sinna kuulusid kindlalt näitlejad Dugazon, Vestris, Grandmesnil, Grammont, de Garcins ja Lange. Trupi aristokraatliku tuumiku, "musta eskaadri" moodustasid näitlejad Molé, Fleury, Naudet, Saint-Prix, Contat, Raucourt ja Joly. (Vt Dejč 1973: 81–137.)

Nagu värvussümbolikas ikka, oli esimeseks markeeritud pooleks punane, mitte must. Punane värv sai revolutsiooni värviks punase früügia vabadusmütsi sümbolis, mida tunnustas isegi kuningas Louis XVI, ilmudes 20. juunil 1792 Tuileries' palee aknale rahva silma alla tolle peakattega. Punast värvi aitas kinnistada aga veel ka üks olmeline seik. Nimelt kogunesid "punase eskaadri" tegelased Pariisis "Punase Härja" kõrtsi.

Musta kasutamine pimeduse, pimedusejüngrite ja tumedate reaktsioonijõudude tähenduses on väga ammune ning otseselt selle värvi sümbolfunktsioonist tulenev traditsioon. Revolutsiooni-päevil kinnistus must aristokraatia värviks ja Stendhal ise märgib teoses *Napoléoni elu* (Vie de Napoléon, 1817/18), et mustast kardist sai aristokraadi tunnusmärk (Reizov 1978: 170).

## TALMA JA STENDHAL

Kui ustav Thalia kummardaja Stendhal revolutsiooni lõpuõhtul, vahetult enne Napoléoni riigipööret, 1799. aasta oktoobris Pariisi saabus, oli pealinna säravaim lavataht endiselt Talma. Teda peeti riigi (direktooriumi) ametlikuks esinäitlejaks — tunnustus, mille tagas ülimõjuka kindrali Napoléon Bonaparte'i soosing. Napoléonist, sõjavälisest karjäärist ja teatrist vaimustatud noor provintslane Stendhal jälgis tähelepanelikult nii päevasündmusi kui ka pealinna kunstielu. Teatris pälvis tema esmahuvi muidugi F.-J. Talma.

Noor Stendhal oli pisarateni liigutatud Talma mängitud Orestesest Jean Racine'i *Andromaque*'is (1667)<sup>2</sup>. 26. juulil 1804 kirjutas Stendhal pärast Pierre Corneille'i tragöödia *Rodogune, Partia vürstitar* (Rodogune, princesse des Parthes, 1644) etendust Talma kohta päevikusse: "Ta mängis hiilgavalt välja kogu sõpruse sulniduse (*tout le suave de l'amitié*). Ta alustas täie orgaanilisusega ega väljunud sellest nelja esimese vaatuse jooksul; mõned karjatused viiendas, aga neid vabandab Antiochuse kohutav olukord. Üldiselt — suurepärane: ta sarnaneb kõigis oma asendeis täielikult Raffaello kauniste figuuridega. Esimeses neljas vaatuses oli ta riietatud valgesse, viimases kandis punast ja diadeemi. Ta andis suurepäraselt edasi hävingut ja valu."<sup>3</sup>

Näitlejana Talma liigutas Stendhali, aga eelmise ajastu teatri sümbolfiguurina võttis Talma tema käsituses paratamatult negatiivse värvingu. Stendhal esindas juba uusklassitsismi järgset, romantismi teatriestetikat, mille seisukohalt tolle näitleja mäng tundus niisama maneristlik, nagu oli Talmale endale tundunud "musta eskaadri" näitlejate klassitsism.

Seda väljendabki Stendhali pamflett *Racine ja Shakespeare* (Racine et Shakespeare, 1823). Autor ei varjanud, et suurem osa selle esimesest peatükist kujutab endast itaalia romantismiteoree-

---

<sup>2</sup>Jacqueline Razgonnikoff: *Andromaque à la Comédie-Française: des acteurs et des drapés*. Vt [http://www.comedie-francaise.fr/saison/saison2000\\_01/refandrom.htm](http://www.comedie-francaise.fr/saison/saison2000_01/refandrom.htm)

<sup>3</sup>Tsit.: <http://www.comedie-francaise.fr/repertoire/corneille/rodogune/anecdotes.htm>.

tiku Ermes Visconti artikli "Dialogo näidendi koha- ning ajaühtsusest" (*Dialogo sulle unità drammatiche di luogo e di tempo*) mugandust. Pole tõepoolest raske tuvastada, et seal, kus Visconti seab William Shakespeare'i kõrgemale itaalia klassitsistlikust näitekirjanikust Vittorio Alfierist, asendab Stendhal Alfieri nime lihtsalt Racine'i omaga.

Kuid võõra teooria selgituseks koduseid lavalisi näiteid tuues räägib ta just Talmast, heites näitlejale ette liigset klassitsistlikkust (mis muide Napoléonile just meeldis), siiski saamata temast, kaasaja prantsuse teatri vaieldamatust tipust, mööda vaadata.

Stendhali *Racine'i ja Shakespeare'i* peetakse prantsuse romantismi teatriesteeetika eelmanifestiks. (Selle jälgedesse astus Victor Hugo oma *Cromwelli* eessõnaga 1827. aastal ja programmilise draamaga *Hernani*, prantsuse teatriromantismi valjuhäälese esmasündinuga 1830. aasta veebruaris.)

Tähelepanuväärsel kombel on Talmast juttu ka romaanis *Punane ja must* (ilmus 13. novembril 1830). Seal püüab Julien Sorel "akadeemikule igapidi meeltemööda olla" ning hakkab silmakirjatsema. "Tõusti lauast. "Ma ei tohi akadeemikut käest ära minna lasta!" mõtles Julien. Kui aeda siirduti, astus Julien akadeemiku juurde, tegi maheda ja alandliku näo ning ütles, et jagab tema nõrdimust "Hernani" menu puhul. — "Jah, kui me elaksime veel areteerimiskäskude ajal!..." ütles Julien. — "Siis ta juba poleks julgenud," hüüdis akadeemik käeliigutusega *à la Talma* (*avec un geste à la Talma*)." (Stendhal 1980: 227.) Siin ilmneb selgelt Stendhali irooniline distantseerumine poliitilisest ja kunstilisest tagurlusest ning F.-J. Talmast kui kunstitagurluse sümbolkujust.

Kuid "punase" kunstipartei olemasolu aktualiseerus ka järgmise, romantilise teatrirevolutsiooni aegu.

## PUNANE VEST

Teatrirevolutsiooni värvina naasis punane veel kord 1830. aasta 25. veebruaril, kui Victor Hugo *Hernani* esietendusel löödud lahingust väljus võitjana romantism. Théophile Gautier' *Romantismi ajalugu* (*Histoire du romantisme*, 1874) sisaldab peatükki "Legend punasest vestist" (*La Légende du gilet rouge*), milles tsi-

teeritakse üht V. Hugo elulugu: "Õudusega osutati hr. Théophile Gautier'le, kelle tulipunane (*flamboyant*) vest lahvatas tol õhtul helehallide, küljelt musta sametpaelaga kaunistatud pükste peal. . ." (Tsit.: Abry, Audic, Crouzet 1933: 481.)

Ühele Gautier' 1852. aasta riimile (*Dans un pourpoint de satin rose. . .*) osutades täpsustab B. Reizov, et kõnealune vest olnud tegelikult roosa (Reizov 1978: 174). Aga esiteks nõuavad riimid alati oma (vrd Johannes Semper: "Vahest igat- sed sa / saada äkki imerikkaks? [---] Tahad, muutun (riimi pärast) nõgikikkaks. . .") (Semper 1946: 39) ja teiseks — kui Gautier' vest oligi roosa, on selle ümbernimetamine punaseks veel eriti sümboolne akt. Ja Stendhal jälgis muidugi pingsa, et mitte ütelda, kiiva huviga, kuidas läheb kolleeg Hugol ja kuhu suundub prantsuse teater.

**Stendhali pilgu all elas Pariisis endas niisiis mitu aastat sümboolne "punase" ja "musta" vastandus, ilma et seda tarvitsenuks romaani pealkirja laenata väliskirjandusest.** Et kirjanik Pariisi teatrit väga lähedalt tundis, pakkus see kultuurikon- tekst talle tuge teose nime valikul.

Sõbra ja biograafi Romain Colomb'i mälestust mööda nägi ta kirjaniku laual rohkem kui aasta aega käsikirja, millele oli suurte tähtedega kirjutatud "Julien". "Me ei rääkinud sellest mitte kunagi, aga ühel 1830. aasta maihommikul katkestas ta äkki meie vest- luse ning ütles: "Aga mis oleks, kui me nimetaksime selle "Punaseks ja mustaks"?" Ma ei mõistnud, millest ta räägib, ja küsisin, mida see tähendab. Tema aga vastas oma mõtet jätkates: "Jah, see tuleb nimetada "Punaseks ja mustaks". Ning, võtnud käsikirja, asendas ta pealkirja "Julien" nende sõnadega." (Tsit.: Reizov 1978: 165.) Hiljem Stendhal oma teose pealkirja sümboolseid tagamaid ei täpsustanud, kui mitte arvestada P. É. D. Forgues'i edastatud.

## SÜMBOLI KONTEKSTID

Sümboli lülitatavus erinevatesse kontekstidesse ei ole mitte ka- sutaja võimalus, vaid sümboli olemuslik tunnus. Mida rohkem on selliseid kontekste, seda ilmsema, seda tugevama sümboliga



on tegu. Eelis on siin muidugi lihtsatel, elementaarsümbolitel. Juri Lotman rõhutab, et “lihtsa väljendusega sümbolitel on suu-rem kultuurilis-tähenduslik maht kui keerulistel”: “Just “lihtsad” sümbolid moodustavad kultuuri sümboolse tuuma. . .” (Lotman 1999: 225.)

Niisuguste elementaarsümbolite hulka kuulub ka punane värv. Seepärast peab Stendhali romaani pealkirjal *Punane ja must* olema rohkem kui üks tähendustaust. **Just punase sümboolne tugevus nõuab (ja tekitab) võimalikult palju tähendusseoseid. Küsimus on üksnes nende seoste järjekorras, kontekstide hierarhias.**

Kuid siingi erineb lugeja positsioon kirjaniku omast. Johann Wolfgang von Goethe on osutanud mõlemale aspektile.

Septembris 1810 ütles ta koduõpetajale Friedrich Wilhelm Riemerile: “Iga kunstiteos motiveerib üksnes *per causas proximas*, mitte *per remotas* või *remotissimas*, sest peab sulguma iseseisvaks tervikuks (*sich isolieren*.)” (von Biedermann 1889: 331.)<sup>4</sup>

Teisal valgustab ta sedasama olukorda kirjaniku vabaduse vaatepunktist: “Ärgem võtkem kirjaniku sõna nii täpselt ja pedantselt (*kleinlich*). . . Kirjanik laseb oma tegelasel iga kord rääkida just seda, mis antud kohas on sobiv, mõjus ja hea, ilma et ta eriti ja hirmunult hooliks või kaalutleks, kas ehk äkki need sõnad ei satu mõne teise kohaga näilisse vastuollu.” (Tsit.: Feuchtwanger 1961: 183.)

Kuid on veel kolmas positsioon, eriti tunnuslik Stendhalile: end lugejaks kujutleva kirjaniku positsioon, mida on põhjalikult käsitletud rootsi kirjandusteadlane Horace Engdahl uurimuses “Üksilduse poliitika” (Ensamhetens politik, 1994; vt Engdahl 1998: 105). Stendhal eristus oma kolleegide hulgast sellega, et kui nood orienteerusid kirjanduse päevapoliitikale ja kiirele

---

<sup>4</sup>Seda väidab J. W. v. Goethe samal ajal ka maalikunsti kohta. Luise Sedler meenutab tema vastust küsimusele ühe teo kohta Andrea Mantegna “Maarja kuulutuse” (?) esiplaanil: “See tigu on kaunistus, mu sõber, mille siia tegi kunstniku tuju. . . Kunstnikel on sageli selliseid fantaasiaid ning ideid, mis ei põhine mitte alati sügavamal tähendussuh- tel (sks *Beziehung*.)” (von Biedermann 1889: 329–330.)

menule, siis tema, menutu, mõtles tuleviku lugejale. Autobiograafias *Henry Brulard'i elu* (La vie de Henry Brulard, 1835/36) kirjutab ta: "Kui [raamatut] saadab edu, võin loota, et 1900. aastal loevad mind need, keda ma armastan..." (Tsit.: Engdahl 1998: 105.)

Sümboli, ka eri kontekstide hierarhia jääb siiski hüpoteetiliseks, sest seoste tekke ajaline järjekord ei tarvitse ühtida tähtsuse järjekorraga. Lõpuks pole sümboli ülesanne mitte dokumenteerida autori loomeloo kronoloogiat, vaid tagada teose lülitatus kultuuri. Pealkiri *Punane ja must* on erakordselt tugeva sümbolijõuga ning sümboli põhimõtteline ammendamatus teeb selle pealkirja lõpuni interpreteerimatuks.

### Kirjandus

- Abry, E., C. Audic, P. Crouzet 1933. *Histoire illustrée de la Littérature Française: Précis méthodique*. Paris: Henri Didier; Toulouse: Édouard Privat
- Biedermann, W. Freiherr von 1889. *Goethes Gespräche*, II. Leipzig: Salomon Hirzel
- Dejč, A. 1973. *Fransua-Žosef Tal'ma*. Moskva: Iskusstvo
- Engdahl, H. 1998. *Üksilduse poliitika*. Tallinn: Vagabund
- Feuchtwanger, L. 1961. *Das Haus der Desdemona*. Rudolstadt: Greifenverlag
- Ivanov, Vjač. Vs. 1983. Hudožestvennoe tvorčestvo, funkcional'naja asimmetrija mozga i obraznye sposobnosti čeloveka. — *Trudy po znakovym sistemam XVI: Tekst i kul'tura*. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 635.) Tartu, s. 3–14
- Lotman, J. M. 1992/1987. Simvol v sisteme kultury. — J. M. Lotman. *Izbrannye stat'i v treh tomah*. T. I. Tallinn: Aleksandra, s. 191–199
- Lotman, J. M. 1993/1985. Neskol'ko slov k probleme "Stendal' i Stern" (Počemu Stendal' nazval svoj roman "Krasnoe i černoje"?). — J. M. Lotman. *Izbrannye stat'i v treh tomah*. T. III. Tallinn: Aleksandra, s. 428–429
- Lotman, J. 1999. Semiosfäärast. Tallinn: Vagabund
- Reizov, B. G. 1978. *Stendal': Hudožestvennoe tvorčestvo*. Leningrad: Hudožestvennaja literatura
- Semeka, E. S. 1972. Struktura nekotoryh cejlonskih ritualov i mifov (v svjazi kul'tom derev'ev). — N. I. Konrad, G. M. Bongard-

- Levin (otv. red.). *Indiiskaja kul'tura i buddizm: Sbornik statej pamjati akademika F. I. Štšerbatskogo*. Moskva: Nauka, s. 115–124
- Semper, J. 1946. *Valik luuletusi*. Tallinn: RK Ilukirjandus ja Kunst
- Stendhal 1980. *Punane ja must: XIX sajandi kroonika*. Tallinn: Eesti Raamat

LINNAR PRIIMÄGI (sünd. 1954) on õppinud Tartu ülikooli filoloogiateaduskonnas romaani-germaani keeli ja kirjandust (1972–1977), lõpetades saksa filoloogina. Ta on töötanud ajalehe *Edasi* kultuuriosakonnas (1977–1988, sh juhataja 1986–1988), “Vanemuise” teatri peadramaturgina (1988–1990) ja kunstilise juhina (1990–1993); a-st 1993 oli ta Tallinna Pedagoogikaülikooli eksperimentaalesteetika labori juhataja, pärast seda sama ülikooli reklaami ja meedia õppetooli juhataja. Kunstiajaloo magister (1995). *Akadeemias* on ilmunud artiklid “Nikolai Konradi renessansimõistest” (1989, nr 2, lk 318–338); “Kelle koer?: Motiivi ülekandest” (1990, nr 2, lk 327–331); “François Mauriaci jumalikkus: Essee” (1993, nr 4, lk 742–754); “Apollo — Kristus: Albrecht Düreri sullejoonistusest “Apolo”” (1994, nr 8, lk 1593–1621); samuti arvustus R. N. Coudenhove-Kalergi teose *Totaalne riik — totaalne inimene* kohta (1989, nr 5, lk 1083–1087).



JOHANNES SAAL  
Peletis. 1962

---

# KAS KESKAJAL OLI TEATREID?

## *Mardi Valgemäe*

Kui märkida Euroopa maakaardil paigad, millest on teada, et keskajal lavastati seal liturgilisi näidendeid, osutub kirdepoolseimaks Riia. Et Eesti alal esitati “mõnedel andmetel” esimene sakraalne mäng, *De Corpore Christi*, alles 1600. aastal Tartus (Järv 2001: 27), loeme kadedustundega *Henriku Liivimaa kroonikast* (1982: 55), kuidas 1205. aastal

tehti keset Riia väga hästi korraldatud prohvetimäng, et paganad, usku silmaga näinud, õpiksid tundma ristiusu algeid. Selle mängu sisu seletati tõlgi kaudu väga hoolikalt niihästi vastristituule kui ka paganaile, kes juures olid. Kui aga Kiideoni sõjariistus mehed võitlesid vilistitega, hakkasid paganad, kartes, et nad tapetakse, põgenema.

Paganate põgenemine “suure mängu” pealtvaatajate ridadest — oletatavasti turuplatsil — kinnitab lavamaagia mõjuvõimsust. Antiigiski võeti mõnikord teatri-illusiooni tõelusena (Philostratus 1948, I: 483, 485 [5.9]). Üllatav on aga kristlaste poolt kuradi templiks tituleeritud teatri uuestisünd katoliku kiriku rüpes. Selle seletuseks on käibel kaks põhiteooriat. Ühtede arvates sai lavategevus uue alguse altari ees “mängitud” sakraalsest riitusest (Young 1933). Teiste arvates ei hävinud Rooma teatritegevus täielikult, vaid läks n-ö põranda alla ning mõjutas rändnäitlejate, eriti miimide kaudu kristliku teatri tekkimist ja kujunemist (Hunningher 1961). Mõlemal juhul koondub tähelepanu ristikiriku kõige põhilisema dogma liturgilisele osale. Kunagi 9. või 10. sajandi paiku kloostrites ja kirikutes esinev ladinakeelsete repliikidega lühike dramaatiline käsitlus Kristuse ülestõusmisest (ja arvatavasti ka sünnist) istutas seemne, millest võrsus sekulaarne näitemäng ja mille hunnituks viljaks on Shakespeare'i näidendid.

Niisugust arengut võib võrrelda enam kui 2000 aastat varem aset leidnud nähtusega muistses Kreekas, aga keskaegsetel mängudel ei olnud mingit seost surnud ja ülestõusnud Dionysose kultuse ega lavatraditsiooniga. Pealegi tegeleb kreeka tragöödia elus tihsti esineva olukorraga, mis võimaldab küll valikut, aga millest on võimatu võitjana välja tulla. Kristlik dramaturgia seevastu keskendub olukorrale, milles on võimatu kaotajaks jääda — ent loomulikult ainult siis, kui on tehtud doktrinäärselt õige valik: üks universum, üks inimkond, üks lunastus. Samas tajume sügavat ajaloo ironiat. Vaatamata tungile välja juurida paganlik kometimäng ning vastupidiselt aastasadu rakendet põhimõttele hävitada igasugune lavategevus tegi katoliku kirik pahaaimamatult võimalikuks ilmaliku teatri taassünni.

Et keskajal igal pool Euroopas näitemänge esitati, ei vaja enam mingit kinnitust. Keerukaks osutub ent küsimus, kas mängu etendati ka püsiteatrites. Kirjalikud allikad sellele kahjuks vastust ei anna, sest sõna “teater” (*theatrum*) tähendas keskajal harva teatrit meie mõistes. Üksikjuhtudel määratles see küll Rooma teatri varemuid, ent põhiliselt osutus *theatrum* paigaks, kus toimus midagi meelelahutuslikku, — olgu selleks siis mõni väljak, turuplats, siseõu või lossisaal. Mitmete linnaväljakutel esitatud liturgiliste lavastuste asendiplaan on säilinud. Neist detailsem pärineb Šveitsist — Luzernist (illustratsioon: Nicoll 1963: 199). Jaanuaris 1378 Pariisi kuningalossis esimese risticõja “mängu” oletatavasti jälginud inglise luuletaja Geoffrey Chaucer kirjutab *Canterbury lugudes* sellise sekulaarse etenduse imeväärsetest tehnilistest saavutustest (Chaucer 1957: 139 [V(F) 1139–1151]; L. H. Loomis 1958: 102; illustratsioon: Gascoigne 1968: tahvel XI). Visuaalselt võluvaid sakraalseid lavastusi 1439. aasta kevadel Firenze kirikutes näinud vene piiskop Abraham räägib oma reisipäevikus nende lummapäev tehnoloogias üksikasjalikult (Larson 1957: 209–212). Vahetevahel kasutati sõna *theatrum* lihtsalt mingi platvormi või laudise kirjeldamiseks. Keskajal pidevalt tsiteeritud autoriteet Isidorus Sevillass väitis 7. sajandil ilmunud *Etümoloogiates*, et *theatrum* ei ole midagi muud kui bordell. Samal ajal kasutati omadussõna *theatralis* igasuguste kiriklike toimingute märkimiseks. Ilmselt skribentide hooletusest moonduks *theatrum* aegade jooksul uuteks sõnadeks, nagu *Zatrum*, *Zadrum*, *Jadrum*,

*Azadrum* ja *Zairum*, ning 13. ja 14. sajandi piirimail defineeris Galvaneus Flamma teatrit kui hoonet, mille ümber inimesed seisavad treppidel, et akendest sisse vaadata (Bigongiari 1946: 203, 211, 213, 219). Ka sõna “näitelava” (*scaena*) omandas uusi tähendusi: koht, kus usutakse demonitesse ja igasugustesse pahadesse vaimudesse; etlevate luuletajate putka, mida illustreerivad kaks Terentiuse rooma näidendite käsikirjale lisatud joonist (Nicoll 1963: 154–155; Hartnoll 1985: 34); ning 6. sajandil Cassiodoruse populariseeritud “vari/varjualune”, mille tagajärjel tekkisid mõisted, nagu “katus” ja “tiheda lehestikuga puuladvad” (Marshall 1950: 6–7, 12–13, 17). Pole siis ime, et vihjed vanades ürikutes teatril või teistele lavaga seotud termineile pigem hämmeldavad kui aitavad eriteadlasi.

Enne kui hakkame otsima tegelikke teatreid, peatuksime hetkeks Veneetsia saarestikus asuvas Torcello katedraalis.

## TORCELLO

Viirastuslikule Veneetsiale lähenedes ei mõtle vist keegi sellele, et terve see hiiglaslikku teatridekoratsiooni meenutav linn on ehitatud laguunimudasse rammitud vaiadele, mis kaeti palkidega ning siis veel kiviplaatidega. Ainuüksi näiteks Santa Maria della Salute kirikut hoiab vajumast rohkem kui miljon puust roigast (Norwich 1982: 27). Linna rajamine tõhusat kaitset pakkuvatele laguunisaarekestele osutus ilmselt paratamatuks, kui 5. sajandil läänegoodid ja hiljem langobardid Põhja-Itaalia maismaad rüüstasid. Vanimaks Veneetsia ehituseks peetakse Torcello saarel asuvat Santa Maria dell'Assunta katedraali, mis pühitseti aastal 639. Selle idaseinas paikneb omapärane, apsiidi kumerust järgiv astmestik. Varem arvati, et see rajati 7. sajandil (Macadam 1986: 192), nüüd aga, et hiljem (Romanelli 1987: 52). Ükskõik kunas see ehitati, mängib piiskopi ja kirikuvanemate ühistroon ehk *synthronon* olulist osa teatri taassünniloos.

Nii nagu kristliku sakraalarhitektuuri apsiidid on laenatud roomlaste kohtuhoonest ehk basiilikast, võib oletada, et varajas-tes, eriti Bütsantsi kirikutes leiduvad ühistroonid osutuvad samuti Rooma kultuuripärandiks. Veneetsia varajase ehituskunsti parim tundja John Ruskin seostab Torcello katedraali *synthronon*'i am-

fiteatriga (Ruskin s.a., II: 30). See aga ei moodusta ovaalset ringi. Ühistrooni kuus telliskivist, pealt marmoriga kaetud poolkaares istmerida meenutavad pigem miniatuurset klassikalise teatri istmestikku ehk *cavea*'t. Selle kõrgesse keskohta paigutat massiivne ning nurgeline kivist piiskopitroon viitab omakorda (kreeka teatriarhitektuuris) Dionysose ülempreestri või (Roomas) keisri aujärjele. Kui 9. sajandil lõppes niisuguses pühakojas missa esimene osa, algas koguduse rõõmuhõisete saatel piiskopi troonimine. Torcello katedraali apsiid sümboliseeris siis Paradiisi ning piiskopi trooniletõusmine taevaminekut (Hardison 1969: 53–55). Sellise rituaali loomupärane teatraalsus ehk ajendaski Honoriust Autunist kirjeldama koguduse ees seisvat preestrit kui näitlejat, kes “kiriklikus teatris” (*in theatro Ecclesiae*) Jeesuse võitlust jäljendab (Bigongiari 1946: 212).

Torcello katedraali pealöövis asuva altari vahetus läheduses toimus veel teisigi rituaale. Neist olulisim siinses kontekstis on ülestõusmispüha hommikujumalateenistuse missa lõpuosa. Nii nagu Riia prohvetimäng üritas *tegevusega* paganaile ristiusu algeid õpetada, püüdsid katedraali klerikaalid ladina keelt mitte mõistvale lihtrahvale usku *silmade kaudu* südamesse juurutada. Vanim selline dramatiseeritud piiblistseen, mis kasvas välja vahelikirjutistest missa lauldud kahekõnele preestri ja koguduse vahel ning millest on säilinud alates 10. sajandist rohkem kui 400 varianti, hõlmab Kristuse ülestõusmist. Pärinedes Markuse evangeeliumi 16. või Matteuse evangeeliumi 28. peatükist, areneb selle lihtne, ent Aristotelese peripeetiat ehk draama suunapööret sisaldav tegevus hauakambriks moondatud altari ees järgmise dialoogi taustal. Kui surnukeha võidma tulnud naised, keda kehas-tasid transvestiitlikult riietatud preestrid, kohkuvad tühja koobast nähes, küsib ingel: “Quem quaeritis?” ehk “Keda otsite [hauakambri, oo kristlased]”? Naised vastavad: “Jeesust Naatsaretist, kes oli risti löödud, oo taevaline.” Ingel: “Teda pole siin. Ta on üles tõusnud, nagu ta ütles. Minge ja kuulutage, et ta on hauast üles tõusnud” (Young 1933, I: 201). Kuigi see pole kusagil dokumenteeritud, võime oletada, et altarist lääne pool seisev kogudus vaatas niisugust ennenägematut “spektaaklit” ammuli sui. Kõrgel idaseina apsiidis istuv piiskop tundis aga suurt heameelt, et jumalateenistusele kogunenud rahvas on huvitatud uuest vaimulikust



väljendusvormist. Niisugune “mäng” eelnes peaaegu igal pool Euroopas teatrifööniksi peatsele tõusmisele tuhandet.

Peale Kristuse ülestõusmise ja jõulumüsteeriumi dramatiseeriti hiljem teisigi episoodide Uuest ja Vanast Testamendist. Maalingute kõrval moodustasid niisugused “elavad pildid” toleleagsele kirjaoskamatule elanikkonnale hädavajaliku vaimuliku infoallika. On tõenäoline, et kui selline episoodide tsükkel suurte kirikupühade ajal ette kanti, asetati parema nähtavuse huvides nende tegevus platvormidele, mis siis mööda katedraali sisemust hajutati. Sealt viidi nad aja jooksul kirikuesisele väljakule ning siis turuplatsile või kuhugi mujale, eriti kui platvormidele rattad alla ja hobune ette pandi. Aja jooksul toimus ka vormilisi ja sisulisi muudatusi. Esiteks, liturgiline draama jagunes kolme liiki: piibliaineline tekst ehk müsteerium, pühakute elulood ehk miraaklid, allegooriline õpetusiva ehk moralitee. Eri maades nimetati liturgilist draamat eri nimedega: Prantsusmaal *mystère*, aga ka lihtsalt *jeu* (mäng); Inglismaal *miracle play*, aga ka *mystery play*; Saksamaal *Mysterienspiel* ehk *Geistspiel*; Hispaanias *auto sacramental*; Itaalias *lauda drammatica* ja (hiljem) *sacra rappresentazione*. Teiseks, ladinakeelne dialoog hakkas 12. sajandist alates muutuma rahva-keelseks. Kolmandaks, kasvava ilmaliku sisu tõttu, mis tõi kaasa mängude lahkumise kirikust, asendasid klerikaale käsitöötsunftid. Johtuvalt karnevalitraditsioonist, nii nagu Mihhail Bahtin seda on eritlenud (Bakhtin 1984: 15), arenes Saksamaal ja eriti Prantsusmaal jämedakoeline farss (*Fastnachtsspiel*; *sotie*).

Et keskajal suunati energia — ja raha — sakraalseteks ettevõtmisteks, nagu ristsõjad (mis tõid rüütlid isegi Eestisse) ja katedraalide ehitamine, ei oldud eriti vilgas teatrihoonete püstitamisega. Üpris segastes kirjalikes allikais vilksatab siiski üksikuid vihjeid kas vaimusilmas nähtud või oletatavaile tegelikele püsiteatreile. Kõige laiemalt tuntud on 13. sajandi algusest Inglismaalt pärit Turchilli [= Thurkilli] nägemus. Selle tegevus on asetatud põrgulikku amfiteatrisse, kus surnud hinged mängivad tulises sõõris kuraditele maapealsete pattudega seotud elu, eriti ilmekalt abielurikkumist (R. S. Loomis, Cohen 1945: 94–95, 97–98). Nägemusest reaalsemaks osutuvad järgmised vihjed. Saksamaal, Werdeni kloostri võis 9. sajandil olla puust teater (*theatrum de lignis sit ubi ludunt homines et spectacula faciunt*), aga see kirjeldus võib

teatrit kui niisugust defineerida või siis mingile ajutisele ehitisele viidata (Marshall 1950: 15). Inglismaal jälle võis 14. sajandil olla teater Exeteri linnas (*Theatro nostrae Civitatis*) (Chambers 1903, II: 190), aga seegi võis vaid turuplatsi või mõnda muud linnaväljakut tähendada (Marshall 1950: 381). Oluliseks osutub sellegipoolest teave mõlemast Inglismaad puudutavast vihjest. Nägemuslik teater oli sõõrikujuline, ning oletatav teater oli Exeteris Cornwalli lähistel. Ühte kahest Cornwalli "amfiteatrist", mida tuntakse kui St. Justi "Korni sõõri" (*Cornish Round*), võib pidada autentseks keskaegseks teatriks, kuigi vaidlused selle üle jätkuvad (Bakere 1980: 26).

### ST. JUST-IN-PENWITH

Cornwall on kõige hiljem anglosakside poolt vallutat Inglismaa osa, sealset vastupanu olevat 5. ja 6. sajandil juhtinud legendaarne keltide sangar kuningas Artur oma ümarlauarüütlitega. Cornwall figureerib ka Tristani ja Isolde armuloos. Maa päriselanikele (nagu nooremal kiviajal mitmel pool mujalgi) ja hiljem sinna asunud keltidele ilmselt meeldisid sõõrid. Cornwallis leidub veel tänapäevalgi iidseid ümmarguste kivihoonete müüre ja igasuguseid suuremaid ja väiksemaid kiviringe, rääkimata rõngasristidest (Cooke 1996: 64 *et passim*). Kohanimedena esineb Cornwallis Plain-an-Gwarry, mis on kornikeelse *plain-an-gwary* = *plen an gwary* teisend. Viimane tähendab mänguplatsi või -väljakut, kus tehti sporti ja esitati näidendeid. Niisuguseid oli varem võib-olla kolmekümne ümber (Joyce, Newlyn 1999: 559–563). Nüüd on neid ainult kaks. Üks selline asub Perranporthi ligiduses ja seda kutsutakse Perrani ehk Püha Pirani sõõriks (*Perran Round, St. Piran's Round*).

Püha Pirani sõõr võis algselt olla mingi kindlus (Holman 1950: 52–54). Et aga seal keskajal oletatavasti näidendeid lavastati, peetakse seda siiski oluliseks teatrimälestiseks. Sõõri sissekäiku märgistavad tänapäeval kaks kogukat valget kivirahnu. Ainus selle *plen an gwary* kirjeldus ilmus alles 18. sajandil (Joyce, Newlyn 1999: 403, 405–406). Sõõri läbimõõt on umbes 43 meetrit ja selle keskel asub suurt supilusikat meenutav õnarus, mida rahvasuu kutsub Kuradi kulbiks (Nance 1935: 193). Kuigi selle asend

eirab liturgilise draama lavalist sümboolikat, ei ole välistatud, et kulbi õõnsuses võis asetseda põrguauk. Sealt väljusid suitsu ja väävlihaisu saatel kuradid, kes hirmsa kära ja veiderdamise saatel patuseid hingi teenitud karistuspaika tirisid. Näeme sellist tegevust kõige ehtsamal kujul Valenciennes'i prantsuse kannatusmängude lavapilti kujutaval illustratsioonil (Gascoigne 1968: tahvel X). Ka Dante *Põrgu* määratu suure 8. ringi amfiteatri põhjas asetseb liturgilist draamat meenutav "tõeline" põrguauk, kus eluneb alakehaga jäässe aheldet tiivuline põrguvürst Saatan (Dante Alighieri 1954: 158, 284–287 [XVIII, XXXIV]).<sup>1</sup>

Aastal 1969 esitati Püha Pirani sõõris 14. sajandist pärinev *Korni kannatusmäng*. Selle käsikirjas esineb kolm lavakujunduse skemaatilist illustratsiooni. Kõik need on sõõrikujulised ja neile on märgitud näidendi tegevuses esinevad paigad ja oluliste osalistele asukohad, mida määravad ilmakaared. Idas asus Jeruusalemm ja kadunud Paradiis, ning kristlik sümboolika nõudis palvete läkitamist itta, kust oodati Jeesuse Teist tulemist. Jumalasõna aga kuulutati suunaga põhja, sest seal pesitsesid kõik tumedad jõud. *Korni kannatusmängu* taevalava, mingi platvorm või pukk, mille kõrgusest Jumal maa peale laskub, paikneb seega idas, põrguauk aga põhjas. Head inimesed elavad (peale mõningate erandite) edelas, halvad seevastu kirdes (Bakere 1980: 151–169; illustratsioon: Leacroft, Leacroft 1984: 35). Ka moralitee *Visaduse kastell* (The Castell of Perseverance) säilinud illustratsioonis, mis on samuti sõõrikujuline, asuvad taevas ja põrgu "õigetes" ilma-kaartes (Davidson 1991: 48), ent pole teada, kuidas seda lavastati. Vihjeid teistele inglise ringteatreile esineb aga siin ja seal väljaspool Cornwalli (Freeman 1961: 10; Davidson 1991: 40–41; Coldewey 1994: 205).

Teine Korni sõõr paikneb Inglismaa läänepoolseima asula, Atlandi tormidest nuheldud, graniidist majadega "esimese ja viimase linna" St. Just-in-Penwithi südamikus, mõni kilomeeter "maa lõ-

<sup>1</sup>Oberammergau kannatusmängud Saksamaal pärinevad 17. sajandist ning erinevad tunduvalt selliste mängude keskaegsest vormist ja isegi sisust ega kuulu seepärast käesolevasse käsitluse. Ka bütsantsi kannatusmängul *Christos Paschon* ei saa siin pikemalt peatuda, kuigi enam kui pool selle tekstist on võetud Dionysosega tegelevast Euripi-dese *Bakhantidest* (Wiles 1995: 65).

pust" (*Land's End*). Mitte eriti põhjalikud väljakaevamised on näidanud, et osa St. Justi sõõri ümbritsevat muldvalli pärineb keskajast (Bakere 1980: 26; Davidson 1991: 43). Muinsuskaitse tahvel sõõri itta suunatud sissekäigu juures annab teada, et seal esitati näidendeid kuni 17. sajandi algaastateni. Kõige varajasem selle *plen an gwary* kirjeldus pärineb 18. sajandist. Sõõri läbimõõt oli 38 meetrit. Istmestik, mis sellistes paikades osutus tavaliselt murumättaliseks, koosnes siin seitsmest kiviringist.<sup>2</sup> St. Justi sõõri ümbritseva muldvalli kõrgus oli seespool kaks meetrit, väljaspool aga kraavi tõttu kolm, ja vall oli ülevalt kaks meetrit lai. Ühe teise allika andmeil oli vall väljaspoolt kividega kaetud (Southern 1957: 65–66). Ähmaseid teateid on ka siin Kuradi kulbi võimalikust olemasolust (Bakere 1980: 152; Nance 1935: 204). Nüüd on kivist istmestik kadunud, kraav on kinni aetud ja vall märksa ahtamaks jäänud. Peale hiilgeaega teatrina on St. Justi sõõri kasutatud maadlusmatšideks, prügimäeks, metodistijutlustajate Charles ja John Wesley kõnekoosolekuiks, iluduskuninganna valimiseks ja helikopterite maandumispaijana. On teada, et viimati esitati seal näidendeid 1968. aastal (*Cornwall Village Book*. 1991: 187).

Inglased ei ole siiani olnud võimelised määrama Korni sõõride täpset vanust. Prantslased seevastu on saavutanud üksmeele oma keskaegse teatri suhtes.

## DOUÉ-LA-FONTAINE

Loire'i jõe äärde püstitet Saumuri lossi lähistel asub prantsuse lausmaa troglodüütide piirkond. Sealne lubiskelettidest rikas mergel on võimaldanud maa-aluste asulate rajamist, kus praegugi veel elatakse. Sama piirkonna Doué-la-Fontaine'i linnas paikneb kivisse raiutud, pooleldi kahekordne maapinnast madalam teater. Et Prantsusmaal — Julius Caesari Gallias — püstitasid roomlased leegionäride rõõmuks kivist teatreid ja amfiteatreid, lavastati

---

<sup>2</sup>Viie [kivi?]ringiga Korni sõõri meenutav joonis ilmus aastal 1616 inglise näitekirjaniku Ben Jonsoni *Teoste* frontispissil, kus esineb ka pilt Roomas asuvast antiiksest Marcelluse teatrist (illustratsioon: Wickham 1985: 128).

nende varemeis hiljem keskaegseid näidendeid, nagu näiteks Saumuris ja Bourges'is. Ka Rooma Colosseumis esitati 15. sajandil liturgilist draamat. Rooma amfiteatrite eeskujul rajati Prantsusmaal puust ringteatreid — Autun, Bourges, Lyon, Meaux. Pariisi puust teater osutus oma siidist "katusega" eriti elegantseks (Tydeman 1978: 134–135). Ühes 16. sajandi kroonikas on juttu Issouduni kannatusmängudest. Selle jaoks ehitati "õige" teater (*thatrum*), "nii nagu me loeme, et roomlased tegid Pompeiuse päevil" (Meredith, Tailby 1983: 24, 39). Mõnede arvates mängitigi hiliskeskajal peamiselt sõdikujulistest vabaõhuteatrites (Rey-Flaud 1973), mille visuaalseks musternäiteks on Jean Fouquet' miniatuur "Püha Apollonia martüürium" (illustratsioon: Gascoigne 1968: 74). Doué-la-Fontaine'i teatrit peeti kaua roomlaste kätetööks. Nüüd aga arvatakse, et see ehitati merovingide ajastul, 7. või 8. sajandil, mil Akvitaania hertsogid ja hiljem kuningadki tihti Douéd külastasid ja vahetevahel isegi seal elasid (Prud'homme 1983: 39). Tänapäeval levitab Doué kuulsust igasuvine rooside festival.

Kuigi prantslased kutsuvad Doué vabaõhuteatrit areniks, nagu oleks tegemist amfiteatriga, on see arhitektuuriliselt pigem kohalikele oludele kohandatud (varem oli seal kivimurd) galloorooma teatri variant. Hästi säilinud 20 kivisse raiutud istmerida piiravad enam-vähem kolmest küljest pisut lapergust sõõri (läbimõõt umbes 30 meetrit), mille tagaseinas asub meetrikõrgune ja võrdlemisi lai ning sügav lava. *Cavea* parem tiib on ehk aja jooksul kaotanud pisut oma kumerusest, aga võib-olla on selle kontuur alati niisugune olnud. Osaliselt teatri all leidub veel üks kivisse õõnestatud korrus katedraalivõlvidega koobastest, mille salakäigud on nagu loodud kannatusmängude põrguauguks. Prantsuse revolutsiooni ajal hoiti seal vangis vendeelasi ehk kontrrevolutsioniste. Tänapäeval mängitakse Doué kiviteatris vahetevahel peamiselt külalistruppide esitatud näidendeid ja muusikale. Keskaegsest liturgilisest repertuaarist (teada on vaid üksikute mängude nimed) on tuntuim 1539. aastal lavastatud *Apostlite teod* (Les Actes des Apôtres) (Prud'homme 1983: 40). Sama näidendi 1536. aasta lavastusest Bourges'i rooma amfiteatri varemeis on säilinud kirjeldusi, mis annavad ülevaate vaimulikust-farsilikust, julmuseteatrit sugemetega meelelahutusest hiliskeskaegsel Prantsusmaal.

*Apostlite teod*, nagu mitmed toleaeagsed tsükli-näidendid, on ääretult pikk. Bourges'i etendus kestis 40 päeva. See algas piduliku rongkäiguga muusikahelide saatel kirikust teatrisse. Protsessioonist võtsid osa linnaisad ja ligi 300 näitlejat, kes olid omavahel jaotanud 494 osa. Paljud neist kandsid kirevaid ja hinnalisi kostüüme: siid, samet, damast ja juveelidega rüüd ei olnud haruldased. Näiteks Põrguvürst oli riietat karmiinpunasesse sametisse. Rongkäigus kanti (või veeretati) igasuguseid mehaanilisi seadeldisi, millega matkiti suust tuld purskavat lohet, lennutati mustkunstnikke või piinati pühakuid. Näidend ise hõlmab Jeesuse jüngerite elulugusid; käsitleb Neitsi Maarjat ja Püha Vaimu; tegeleb Tiberiuse, Caligula ja Neroga ning samuti juutide ajalooa; toob lavale hulga babüloonlasi, kreeklasi, armeenlasi, etiooplasi; laseb kuraditel käituda erakorraliselt kuratlikult. Jüngerite märtrisurmadki olid lavastatud äärmiselt realistlikult. Kivid, nuiad, pistodad ja piitsad olid kaetud värske värviga, et jätta tõepäraselt muljet veristamisest. Ühel juhul dubleeris näitlejat lammas, et rahvas saaks näha värsket maharaiutud pead (Frank 1960: 168–169, 192–193; Enders 1999: 193, 210–211).

Kui sama näidendi Doué-la-Fontaine'i lavastus, mis kestis "ainult" 30 päeva, oli pooltki nii "paaluv" kui Bourges'i oma, siis on arusaadav, miks teatrit hästi tundev (Cohen 1956: 282) François Rabelais mainib oma groteskseid ekstsesse sisaldavas romaanis kolm korda Doué kuradeid. *Gargantua ja Pantagrueli* 3. osas tuleb esimest korda juttu Doué mängudest seoses maapealse "kuratli(ikk)usega" (*une Diablerie plus confuse que ucelle des jeuz de Doué*) (Rabelais 1961, III: iii, 28–29). Romaani 4. osas täpsustab Rabelais seda tähelepanekut, osutades seekord kuraditele Doué kannatusmängus (1959, IV: lii, 190). 4. osa sisaldab veel lookese sellest, kuidas 15. sajandi legendaarne luuletaja François Villon lavastas kannatusmänge. Näidendis osalevad dionüüoslikud saatanaad on riietatud karjakelladega loomanahkadesse (selliseid maskikandjaid loom-inimesi võib näha tänapäeval Skyrose saare karnevalil Kreekas). Enne etendust proovivad sarvikud hammast nende pahameele pälvinud kiriku kellamehe kallal ning põhjustavad tema verise martüüriumi. Seejärel arvab Villon, et näitlejad on enam kui valmis kannatusmänguks: kahtlemata teevad nad silmad ette isegi Doué kuraditele (1959, IV: xiii, 71). Te-

rake irooniat leidub kõige selle juures veel pisiseigas, et Rabelais, kelle naerusuine, jämedakoelist lihtrahva teguviisi ja kõnepruuki sisaldav romaan lõi hingekeella keskaja morntõsistele ametlikele tõekspidamistele, laenas Pantagrueli nime ühelt *Apostlite tegude* tekstis esinevalt põgupojukeselt.

Suurem iroonia ilmneb Euroopa kultuuriloo edasises arengus, eriti kui meenutada rooma teatri käekäiku pärast kristluse võimuletulekut. Peale sakraalseis näidendeis aina rohkem maad võtva karnevali mentaliteedi (Auerbach 1957: 139) ja sadismi (Enders 1999: 202–218) läksid 15. sajandil moodi naisaktidega *tableaux vivants* ehk “elavad pildid”. Eriti populaarseks osutus kreeka mütoloogiast pärit kuldõuna pärast tülli läinud paganlike jumalannade kujutamine palja kehaga näitsikute poolt. Ühe kirjelduse kohaselt “retsiteerisid” jumalannasid kehastavad alasti naised ristilöödud Jeesuse ja kahe röövli vahetus läheduses motette (Huizinga 1996: 374). Pole siis ime, et kirik hakkas jälle lava-tegevust piirama. Paavst Innocentius III protesteeris juba 13. sajandil “obstsöönsete” mängude vastu jumalakodades (Chambers 1903, I: 279). 1539. aastal keelas paavst Paulus III “spektaaklid” (Sticca 1991: 183). Veelgi tõsisemad rünnakud järgnesid usupuhastusele. Nii nagu esimesed kristlased taunisid paganlikku rooma teatrit, nii põlgasid nüüd protestandid katoliiklikust dogmast läbiimibunud lavakunsti. Saksamaal algas sakraalsete näidendite tsenseerimine 1523. aastal. Novembris 1548 keelas Pariisi õuekohus (*parlement*) müsteeriumite esitamise. Inglismaal mõistis piiskopikohus 1576. aastal hukka *Corpus Christi* tsükli miraaklite lavastamise (Tydeman 1978: 239–244). Kristlike vaatamängude hääbumist soodustas ent kõige tõhusamalt üldiselt leviv humanistlik mõttelaad, mis lõi renessansiajastu ilmaliku dramaturgia ja teatri.

## Kirjandus

- Auerbach, E. 1957. *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature*. Transl. by W. Trask. Garden City, NY.: Doubleday Anchor Books
- Bakere, J. A. 1980. *The Cornish Ordinalia: A Critical Study*. Cardiff: University of Wales Press

- Bakhtin, M. 1984. *Rabelais and His World*. Transl. by H. Iswolsky. Bloomington: Indiana University Press
- Bigongiari, D. 1946. Were There Theaters in the Twelfth and Thirteenth Centuries? — *The Romanic Review*, Vol. 37, pp. 201–224
- Chambers, E. K. 1903. *The Mediaeval Stage*. Vol. I–II. Oxford: Clarendon Press
- Chaucer, G. 1957. *The Works of Geoffrey Chaucer*. Ed. by F. N. Robinson. Boston: Houghton Mifflin
- Cohen, G. 1956. *Études d'Histoire du Théâtre en France au Moyen-Age et à la Renaissance*. Paris: Gallimard
- Coldewey, J. C. 1994. The Non-Cycle Plays and the East Anglian Tradition. — Beadle, R., ed. *The Cambridge Companion to Medieval English Theatre*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 189–210
- Cooke, I. M. 1996. *Journey to the Stones*. Penzance: Men-an-Tol Studio
- The Cornwall Village Book*. 1991. Ed. by Cornwall Federation of Women's Institutes. Newbury: Countryside Books
- Dante Alighieri 1954. *The Inferno*. Transl. by J. Ciardi. New York: New American Library—Mentor
- Davidson, C. 1991. *Illustrations of the Stage and Acting in England*. Kalamazoo, MI: Western Michigan University Medieval Institute
- Enders, J. 1999. *The Medieval Theater of Cruelty*. Ithaca: Cornell University Press
- Frank, G. 1960. *The Medieval French Drama*. Oxford: Clarendon Press
- Freeman, A. 1961. A "Round" Outside Cornwall. — *Theatre Notebook*, Vol. 16, pp. 10–11
- Gascoigne, B. 1968. *World Theatre*. Boston: Little, Brown
- Hardison, O. B., Jr. 1969. *Christian Rite and Christian Drama in the Middle Ages*. Baltimore: The Johns Hopkins Press
- Hartnoll, P. 1985. *The Theatre: A Concise History*. London: Thames & Hudson
- Henriku Liivimaa kroonika*. 1982. Tlk R. Kleis, toim. E. Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat
- Holman, T. 1950. Cornish Plays and Playing Places. — *Theatre Notebook*, Vol. 4, pp. 52–54
- Huizinga, J. 1996. *The Autumn of the Middle Ages*. Transl. by R. J. Payton, U. Mammitzsch. Chicago: The University of Chicago Press



- Hunningher, B. 1961. *The Origin of the Theater*. New York: Hill & Wang
- Joyce, S. L., E. S. Newlyn, eds. 1999. *Dorset / Cornwall: Records of Early English Drama*. Toronto: University of Toronto Press—Brepols
- Järv, A. 2001. Esiajast. — L. Epner jt. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri, lk 15–156
- Larson, O. K. 1957. Bishop Abraham of Souzdal's Description of Sacre Rappresentazioni. — *Educational Theatre Journal*, Vol. 9, pp. 208–213
- Leacroft, R., H. Leacroft 1984. *Theatre and Playhouse*. London: Methuen
- Loomis, L. H. 1958. Secular Dramatics in the Royal Palace, Paris, 1378, 1389, and Chaucer's "Tregetoures". — Taylor, J., A. H. Nelson, eds. *Medieval English Drama: Essays Critical and Contextual*. Chicago: University of Chicago Press [1972], pp. 98–115
- Loomis, R. S., G. Cohen 1945. Were There Theatres in the Twelfth and Thirteenth Centuries? — *Speculum*, Vol. 20, pp. 92–98
- Macadam, A. 1986. *Blue Guide: Venice*. London: A. & C. Black
- Marshall, M. H. 1950. Theatre in the Middle Ages: Evidence from Dictionaries and Glosses. — *Symposium*, Vol. 4, pp. 1–39, 366–389
- Meredith, P., J. E. Tailby, eds. 1983. *The Staging of Religious Drama in Europe in the Later Middle Ages: Texts and Documents*. Kalamazoo, MI: Western Michigan University Medieval Institute
- Nance, R. M. 1935. The Plenan Gwary or Cornish Playing-Place. — *Journal of the Royal Institute of Cornwall*, Vol. 24, pp. 190–211
- Nicoll, A. 1963. *Masks, Mimes and Miracles*. New York: Cooper Square
- Norwich, J. J. 1982. *A History of Venice*. New York: Knopf
- Philostratus, F. 1948. *The Life of Apollonius of Tyana*. Vol. I–II. Transl. by F. C. Conybeare. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Prud'homme, H. 1983. *Doué et son Histoire*. Brive: Éditions Saint-Germain-des-Prés
- Rabelais, F. 1948–1966. *Oeuvres complètes*. 1961. III: *Le Tiers Livre*; 1959. IV: *Le Quart Livre*. Paris: Société Les Belles Lettres
- Rey-Flaud, H. 1973. *Le Cercle magique*. Paris: Gallimard
- Romanelli, G. 1987. Treasure Island: The Cathedral of Santa Maria Assunta in Torcello. — *FMR*, no. 28 [English Edition], pp. 48–52
- Ruskin, J. s.a. *The Stones of Venice*. Vol. I–III. New York: John W. Lovell

- Southern, R. 1957. *The Medieval Theatre in the Round*. London: Faber & Faber
- Sticca, S. 1991. Italy: Liturgy and Christocentric Spirituality. — Simon, E., ed. *The Theatre of Medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 169–188
- Tydemans, W. 1978. *The Theatre in the Middle Ages: Western European Stage Conditions, c. 800–1576*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wickham, G. 1985. *A History of the Theatre*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wiles, D. 1995. Theatre in Roman and Christian Europe. — Brown, J. R., ed. *The Oxford Illustrated History of Theatre*. Oxford: Oxford University Press, pp. 49–92
- Young, K. 1933. *The Drama of the Medieval Church*. Vol. I–II. Oxford: Clarendon Press

MARDI VALGEMÄE (sünd. 1935 Viljandis) lõpetas Rutgersi ülikooli New Jerseys 1957, õppis moodsat draamat California ülikoolis Los Angeleses 1960–1964, filosoofiadoktor (1964). Oli abiprofessor California ülikoolis 1964–1968, külalisprofessor George Washingtoni ülikoolis (Washington D.C.) 1968, inglise keele ja kirjanduse abiprofessor New Yorgi linnaülikooli Lehmani kolledžis 1968–1974, a-st 1975 professor, samas inglise keele ja kirjanduse kateedri juhataja 1988–1997. Avaldanud raamatud *Accelerated Grimace: Expressionism in the American Drama of the 1920s* (Carbondale, 1971), *Ikka teatrist mõeldes* (Stockholm, 1990), *Linn ja teater: Lavamärkmeid mitmelt maalt* (Tallinn, 1995) ning *Kaugekõne: Artikleid, arvustusi ja kirjanduskriitilisi kiasme* (Tallinn, 1999).

---

# DIALEKTIKA

*Eleonore Stump*

*Tõlkinud Triinu Pakk-Allmann*

## 1. SISSEJUHATUS

Teema, mida mul käesolevas artiklis paluti käsitleda, oli üheistkümnenda kuni kolmeteistkümnenda sajandi dialektika; selleks aga on vaja kõigepealt selgitada sõna "dialektika" tähendust. Boethiuse teostes, kelle mõju vabade kunstide käsitlusele ja traditsioonile oli tohutu, mõisteti "dialektikat" üpris tehniliselt ja kitsapiirilisel. Boethiuse dialektikakäsitlust, mis jätkab pikka, Aristotelesest ning Platonist (vt nt Stump 1978, eriti lk 18–23; Evans 1977) alguse saanud traditsiooni, on kõige hõlpsam mõista Sokratese vestlusmeetodi varal, nagu seda mitmes dialoogis on kirjeldanud Platon. Neis dialoogides jõuab Sokrates argumentideni (tihti ilmselt vestluse käigus), mida ta siis kasutab suulises väitluses mõne vastasega, et sundida toda endaga nõusse jääma. Tema arutlused kulgevad küsimuste ja vastuste najal ning nende eesmärgiks on veenda Sokratese vastast jõudma temaga ühele arvamusele. Järelikult peavad argumendid, mida Sokrates kasutab, oma eesmärgi saavutamiseks olema hõlpsasti mõistetavad. See nõudmine võimaldab eristada dialektilisi argumente näiteks säärestest, mida kasutatakse geomeetrias. Geomeetrilised argumendid on näide sellest, mida Boethius nimetab "tõestavaks [*demonstrative*] argumendiks". Tõestav argument, näiteks geomeetiline

---

*Dialectics.* — *The Seven Liberal Arts in the Middle Ages.* Ed. by David L. Wagner. Bloomington: Indiana University Press, 1983, pp. 126–146.

tõestus, kasvab (esmaselt) välja teatud aksioomidest, mis on enesestmõistetavalt tõesed, ning kulgeb nende enesestmõistetavate tõdede juurest rangelt deduktiivsete sammude kaupa järeldusteni, mis sisaldavad teema kohta uut teavet. Aristoteelse eeskujul arvab Boethius, et tõestavateks argumentideks, mille järeldusi võib kindlalt aktsepteerida, kuivõrd need ei saa olla ekslikud, võib nimetada ainult *teadmisi* loovaid argumente, mille järelduste kohta me võime õigustatult öelda, et me neid *teame*. Kuid ka dialektilised argumentid võivad jõuda tõeni, olles samas vastase veenmiseks märksa kasulikumad kui tõestavad argumentid, mis on selle eesmärgi saavutamiseks tihti liiga keerulised või kohmakad. Niisiis on Boethiuse meelest dialektikal tegemist hõlpsasti usutavate argumentide avastamisega, mida saaks ära kasutada vastase veenmiseks väitluses. Kummatigi ei ole kõik hõlpsasti usutavad argumentid veel head argumentid: mõnikord oleme varmalt valmis tunnistama ekslike argumentide järeldusi. Järelikult ei ole kõik dialektilised argumentid veel head, loogiliselt korrektsed argumentid. See on üks tähtsamaid aspekte, mille poolst dialektika erineb demonstratsioonist. Tõestavad argumentid on alati loogiliselt korrektsed: nende järeldused loovad teadmist ning on kindlad. Ent vaatamata sellele erinevusele ei pea Boethius dialektikat alamt sorti püüdeks toime tulla sama asjaga, millega demonstratsioon hästi hakkama saab: pigem käsitab ta neid kahe eri meetodina, millest kummalgi on oma eesmärk, ning peab neid mõlemaid tähtsateks väitlustehnikateks. Seega on dialektika tema arvates üks loogikaharu; teine haru on demonstratsioon (ja neid on veelgi, näiteks sofistliku arutluse uurimine).

Varast skolastilist perioodi vaadeldes leiame teistsuguse arusaama dialektikast. Üks skolastikute varasemaid, tänini säilinud terviklikke loogikakäsitlusi, Garlandus Compotista teos ühe-teistkümnenda sajandi esimesest poolest, kannab lihtsat pealkirja *Dialectica* (Garlandus Compotista 1959). Ka Abélard'i suurim loogikaalane teos järgmisest sajandist kannab sama pealkirja *Dialectica* (Abaelardus 1970). Mõlemad mainitud loogikaraamatud tegelevad küll ainega, mida Boethius nimetas dialektikaks, kuid see moodustab ainult osa neis käsitletavast materjalist: mõlemad dialektikaraamatud katavad kõiki teemasid, mida tol ajal käsitati loogika koostisosadena. Seega on skolastilise perioodi

alguses “dialektika” lihtsalt samaväärne “loogikaga”.<sup>1</sup> Sõna niisugune avaram tähendus püsib ka hilisskolastilisel perioodil; kuid aegamööda hakkab taas esile tõusma ka selle sõna vanem, boethiuslik tähendus. Näiteks Petrus Hispanuse *Tractatus*,<sup>2</sup> üks 13.

<sup>1</sup>Ma ei taha siinkohal mõista anda, nagu oleks “dialektika” kasutus avaramas tähenduses pärit Garlanduselt: seda leidus juba teatud antiikautoritel, näiteks Cassiodorusel. Mis puutub selle termini kasutusse Garlandusel endal, siis on Boethiuse ja Garlanduse töödes huvitavaid paralleelseid mõttekäike, mis aitavad heita valgust “dialektika” tähendusväljale 11. sajandil. Boethius jaotab argumente järgmiselt:

Kõik argumentid jagunevad sääraseks, mis on hõlpsasti usutavad ja paratamatud; teisteks, mis on hõlpsasti usutavad ja mitte paratamatud; sääraseks, mis on paratamatud, aga mitte hõlpsasti usutavad; ja sääraseks, mis ei ole ei hõlpsasti usutavad ega paratamatud. [...] Dialektik ja kõnemees pööravad tähelepanu [...] järgmist kahte liiki väidetele: nendele, mis on hõlpsasti usutavad ja paratamatud, ja nondele, mis on küll hõlpsasti usutavad, aga mitte paratamatud. Tõestaja [...] kasutab kaht liiki argumente: neid, mis on hõlpsasti usutavad ja paratamatud, ja noid, mis on küll paratamatud, aga mitte hõlpsasti usutavad. Niisiis on selge, mille poolest erineb filosoofi uurimisvald kõnemehe ja dialektiku omast: nimelt viimaste jaoks seisneb see hõlpsasti usutavuses, filosoofi jaoks aga tões (*Boethius's De topicis differentiis*, lk 41, PL 1180C, 1181D–1182A).

Sama lõigu kajastused on selgesti äratuntavad Garlandusel, kes ütleb: “Mõned argumentid on hõlpsasti usutavad ja paratamatud, ja need on dialektikute aineks. Teised on hõlpsasti usutavad ja mitte paratamatud, ja need kuuluvad kõnemeestele. Kolmandad on paratamatud, aga mitte hõlpsasti usutavad või paratamatud; nende abil väitlevad sofistid” (Garlandus *Compotista* 1959: 93.1–4). Garlandus piirab dialektiliste argumentide hulga nendega, mis on ühtaegu nii hõlpsasti usutavad kui paratamatud, määratledes nõnda dialektika ulatuse. Kuid on näha, et ta ei mõista dialektika erilist funktsiooni vahendina, mille abil veenda vastast oma seisukohtadega nõustuma, kuivõrd ta ei suuda aru saada, et dialektilised argumentid ei pruugi olla enam kui *pelgalt* hõlpsasti usutavad. Ning, kaotades silmist dialektika erilise ja tehnilise kasutuse, ta õigupoolest avardab dialektika haaret ja lisab ühtaegu sellele ka auväärust. Garlanduse dialektika-arusaama üksikasjalikumat käsitlust vt Garlandus *Compotista* 1959: XLIX–LII.

<sup>2</sup>Peter of Spain 1972: 1.4–9 ja 90.22–24. Petruse töös leidub veel jälgi “dialektika” avaramast varaskolastilisest kasutusest: vrd lk 2.20,

kuni 15. sajandini autoriteetsemaid loogika-alaseid tekste, käsitleb dialektikat jälle kui lihtsalt üht spetsialiseerunud loogikaharu, mis tegeleb hõlpsasti usutavate argumentidega, mis (vähemalt teoreetiliselt) on kasulikud väitluses.<sup>3</sup>

Niisiis sõltub käesolevas artiklis dialektika nime all käsitletava nähtuse sisu sellest, millises tähenduses sõna "dialektika" kasutatakse, ja mitmel põhjusel kavatsen ma kasutada seda sõna tema kitsamas ning spetsiifilisemas tähenduses. Esiteks on niisugune dialektikamõiste ühe artikli piires märksa hõlpsamini käsitletav teema kui kogu loogika, isegi kui keskenduda selle vaatlemisel ainult 11., 12. ja 13. sajandile. Teiseks, nagu käesoleva artikli jooksul ilmneb, oli dialektika keskaegse loogika erakordselt pikaajaline ning viljakas haru. Ja kolmandaks, selle konkreetse loogikaosa pikk traditsioon, mis sai alguse juba Platonist ja Aristotelesest ning jätkus katkematult kuni keskaja lõpuni, heidab valgust skolastilise loogika erilisele iseloomule, vastandades selle perioodi dialektikakäsitlusi ülejäänud traditsiooni dialektikakäsitlustele.

Niisiis kavatsen pöörata peatähelepanu ainult ühele osale 11. kuni 13. sajandi loogikast — osale, mis käsitleb seda, mida pidas dialektikaks Boethius, ja mis kas otseselt või kaudselt võrsub Boethiuse enda dialektika-alastest töödest. Ent enne, kui pöördu-

---

2.22, 2.30, 3.2 ja 3.6. Favershami Simoni kommentaarides Petrus Hispanuse *Tractatus*'ele, mis arvatavasti on kirja pandud 1270. aastatel, on selge sõnaga öeldud, et "dialektikal" on kaks tähendust, mis on vastavuses siin käsitletud kitsama ja laiema tähendusega; vt de Rijk 1968: 80–81.

<sup>3</sup>Sõna "dialektika" tähendusvälja ajalugu skolastilisel perioodil on arvatavasti seotud Aristotelese taasavastamisega. *Organoni* nelja viimase raamatu taastutvustuse ja eriti *Teise analüütika* (ning võib-olla ka *Toopika*) läbitöötamise ning mõistmise tulemusel näib "dialektika" tähendusväli olevat vähemalt osalt taas pöördunud oma esialgse, tehnilise tähenduse juurde. Põhjaliku ning kasuliku uurimuse dialektika ajaloost on esitanud Pierre Michaud-Quantin (1970: 59–72; ning koos James A. Weisheipliga *New Catholic Encyclopedia* artiklis "Dialectics in the Middle Ages").

da dialektika enda poole, tahaksin selle käsitluse hõlbustamiseks vaadelda põgusalt 11. kuni 13. sajandi loogikat tervikuna.<sup>4</sup>

## II. DIALEKTIKA POSITSIOON

### 11.–13. SAJANDI LOOGIKAS

Niipalju, kui me praegu teame, oli 11. sajand loogika osas üsna viljatu. Püha Anselm tegi mõnevõrra loomungulist tööd keelefilosoofia alal, mida keskajal tavatseti loogika osaks pidada; üldiselt aga näib, et sel perioodil pühenduti rohkem nende materjalide läbitöötamisele, mis sisaldasid Aristoteelse kahes raamatus — *Kategoriates* ja *De interpretatione*'s [Tõlgendusest], ning Boethiuse loogika-, sealhulgas ka dialektika-alastes traktaatides.<sup>5</sup> Aristoteelse ja Boethiuse traktaadid — või pigem nende teema — moodustasid skolastikute sõnutsi *logica vetus*'e ehk vana loogika. *Logica vetus*'e raames käsitletud teemade hulka mahub peale loogika enda, nagu me seda tänapäeval tunneme, veel metafüüsika ning keelefilosoofia. Sest kuigi näiteks Garlandus Compotista loogikaraamatu kaks viimast peatükki käsitlevad küll kategoorilisi ja hüpoteetilisi süllogisme, arutletakse kolmes esimeses peatükis sellistel teemadel nagu sugu (genus) ja liik, substants ja kvaliteet ning nimed ja verbid.

Kaheteistkümnendal sajandil leidis aset hoogustumine intellektuaalse elu kõigis valdkondades, sealhulgas ka loogikas. Kätesaadavaks muutusid Aristoteelse neli ülejäänud loogika-alast traktaati — *Esimene analüütika* ja *Teine analüütika*, *Toopika* ja *Sofistlikud vastuväited* — ning said uue loogika, *logica nova* aluseks. Laias laastus võib öelda, et *logica nova*'le on iseloomulik huvi loogikavigade ning sofistliku arutluse vastu. 12. sajandi tunnimis filosoof on kahtlemata Abélard; kuid tema töö jääb sajandi esimesse poole ja puudutab siiski veel *logica vetus*'t, ehkki ta

<sup>4</sup>Täielikuma ülevaate saamiseks keskaja loogikast vt *The Cambridge History*. . . 1982 ja selle põhjalikku bibliograafiat.

<sup>5</sup>Põhjalikumat käsitlust *logica vetus*'est endast ja *logica vetus*'e hulka kuuluvate Boethiuse traktaatide nimekirja vt nt de Rijk 1962–1967: I, 14–15, ja Garlandus Compotista 1959: XLVI.

mõtted keelefilosoofia ning universaalide ontoloogilise staatuse alal mõjutasid tugevasti keskaegse filosoofia arengut.

Vähemalt osalt innustatuna Aristotelese vastavastatud traktaatidest, sai samuti 12. sajandil alguse ka keskaja loogika uus haru — *logica moderna*. Viimane, mida nimetatakse ka terministlikuks loogikaks, on üks skolastikute kahest kõige originaalsemast ja loomingulisemast panusest loogikasse (teine neist on nende töö konsekventside ehk tingimuslike järelduste alal). *Logica moderna* algust võib otsida 12. sajandi teisest poolest pärinevatest anonüümsetest loogikatraktaatidest; neist olulisemate hulka kuuluvad hiljuti avastatud *Ars Meliduna*, *Tractatus Anagnini* ning *Dialectica Monacensis* (vt de Rijk 1962–1967). See suund oli valitsev 13. sajandi esimesel poolel ning saavutas oma õitsengu 13. sajandi terministlike loogikute, nagu näiteks Petrus Hispanuse, Sherwoodi Williami ning Auxerre'i Lambert'i loogikaraamatutes.

*Logica moderna* huvitub peamiselt kahest valdkonnast. Üheks selle huvialaks on terminite omadused, teiseks aga iseäralik sõnarühm, mida nimetatakse sünkategoremaatilisteks. Terminid on sõnad, mis on lausetes subjekti või predikaadi rollis, ja tava-juhul käsitlesid terministlikud loogikud terminite nelja omadust: tähistust [*signification*], ühendust [*copulation*], nimetust [*appellation*] ja oletust [*supposition*]. Mingi termini tähistus on selle termini tähendus või definitsioon, vaadelduna lahus lause kontekstis. Sõna “inimene” tähistus näiteks on “surelik mõistusega loom”. Terministide ühendusemõiste on hämar ja sellele ei pööratud kuigivõrd tähelepanu, kuid üldjoontes võib öelda, et ühendus on omadus, mis on adjektiividel tänu sellele, et need on mingi subjekti kohta predictseeritud. Lauses “Inimene on valge” on adjektiivil “valge” ühendusomadus seetõttu, et see on seotud subjektiga “inimene”. Nimetus on termini osutus kõigile parajasti olemasolevatele ja selle terminiga tähistatavatele asjadele: see tähendab, et termini “inimene” nimetus lauses “Iga inimene on valge” on kõik parajasti eksisteerivad inimesed. See terminite omadus, mis terministlikke loogikuid aga üle kõige huvitas, oli oletus. Terminite oletus oli selle osutus mingis konkreetsetes kontekstis või konkreetsetel kasutusjuhul. Näiteks lauses “See inimene on valge” oletab termin “inimene” mingit konkreetset inimest (või osutab talle), nimelt seda, keda tõstetakse esile kui valget. Lauses



“Iga inimene on loom” oletab aga sõna “inimene” *inimese* kui liigi iga üksikisendit. Ja lauses “Eelmises näites on “inimene” subjektitermin” oletab “inimene” keelelist entiteeti, nimelt sõna “inimene”. Terministid eristasid oletuse puhul mitmeid peeni varjundeid ja uurisid huviga, mis toimub loogilise järeldusega, kui termini oletus muutub. Näiteks ütlesid nad, et lauses “Iga inimene jookseb” on sõnal “inimene” distributiivne oletus: see tähendab, et see osutab kõigile ja igale üksikule inimesele. Seega võib sellest propositsioonist järeldada “Sokrates jookseb”, järeldades universaalilt “iga inimene” indiviidile “Sokrates”. Kui aga subjektiterminile lisada sõna “ainult”, siis muutub selle oletus ja seeläbi ka järeldused, mida on võimalik teha. Lausest “Ainult iga inimene jookseb” (mis tähendab, et iga inimene jookseb ja inimesed on ainsad, kes jooksevad), ei saa õigustatult järeldada “Ainult Sokrates jookseb”. Sõna “ainult” lisamise tõttu muutub “inimese” oletus ja saab lubamatuks järeldamine “igalt inimeselt” “Sokratesele”.

Sünkategoremaatilisi sõnu — terministlikkude loogikute teist tähtsamat huvivalda — võib laias laastus iseloomustada kui sõnu, millel on tähistus ainult juhul, kui nad on ühendatud mingi teise terminiga, see tähendab subjekti või predikaadiga. Nii “iga” kui “ainult” on sünkategoremaatilised sõnad; seda on ka “ükski”, “mõlemad”, “juhul, kui” ja “kui mitte”. Terministe huvitas nende sõnade tähistus ja funktsioon lausetes ning nende mõju loogilistele järeldustele. Eespool nägime juba üht loogilise järelduse erinevust, mille võib põhjustada sünkategoremaatilise sõna “ainult” lisamine lausesse “Iga inimene jookseb” ja sellest tehtavas järelduses “Sokrates jookseb”.<sup>6</sup>

Kolmeteistkümnenda sajandi teisel poolel arenes keskaja loogika uues suunas. Sel perioodil hakkasid skolastilised loogikud pöörama keskset tähelepanu Aristoteelse *Analüütikatele*, eeskätt *Teisele analüütikale*, ja epistemoloogilised küsimused omandasid varasemast suurema tähtsuse. Aristoteles kinnitas, et omandamiseks mingist teemast teadmistekogumit (mida skolastikud nimetasid teaduseks), peavad esiteks olema olema argumendid, mille

<sup>6</sup>Siinkohal on esitatud lihtsustatud ülevaade oletusest ja sünkategoremaatilistest sõnadest; terviklikumat käsitlust vt nt Kretzmann 1967.

eeldused on paratamatud ja muutumatud ning mille järeldused on kehtivad — ühesõnaga tõestavad argumendid. 13. sajandi teisel poolel hakkasid skolastikud järjest tõsisemalt tegelema kahe küsimusega: (1) Millised on järelduste kehtivuse *ülimald* kriteeriumid (mitte lihtsad formaalsed kriteeriumid); ja (2) Mis laadi asjad maailmas võiksid olla paratamatute ja muutumatute eelduste aluseks? Nende küsimuste pinnalt tärkas rohkelt Aristoteelse loogika-alaste tööde kommentaariume, sealhulgas palju ajalooliselt olulisi *Esimese analüütika* kommentaare, nende seas seegi, mida varem (eksklikult) omistati Duns Scotusele. Sääraste uurimuste tulemuseks oli esiteks tihedama seose loomine metafüüsika ja loogika vahel, nagu võib näha näiteks Daakia Boethiuse tööddest (kes on kõige tuntum oma panuse poolest spekulatiivsesse grammatikasse), teiseks aga loogika eemaldumine Aristotelesest. Vahe demonstratsiooni ja dialektika vahel hakkas hägustuma ning süllogism hakkas kaotama oma erilist tähtsust kogu loogika alusena (vrd Stump 1982). Mõlemad muutused on selgesti märgatavad 14. sajandi alguses Occami ja Burley teostes (Occam 1974; Burley 1955). Need huvid ja hooled ei ole kuigi tihedalt seotud *logica moderna* tööga ja uute huvivaldade põimumine *logica moderna*'sse toimub alles hiljem, 14. ja 15. sajandil.<sup>7</sup>

Dialektika sellisena, nagu mina seda käesolevas artiklis käsitlen, on *logica vetus*'e püsiv ja tähtis koostisosana; ja 11.–13. sajandil oli skolastikute dialektika-alase tegevuse põhiallikaks kaks Boethiuse traktaati — *De topicis differentiis*<sup>8</sup> ja *In Ciceronis topica*<sup>9</sup>. *Logica vetus*'e koostisosana käsitleti dialektikat selle perioodi tekstides üldjuhul omaette peatükis. *Logica moderna*'ga tegelevate loogikute jaoks ei kujutanud dialektika endast esmatähtsat huvivalda, kuid siiski jäi dialektika uurimine ka nende terministlike loogikute silmis loogika püsivaks koostisosaks ja

<sup>7</sup>Selle perioodi loogika täielikumat käsitlust vt Pinborg 1972: 13–127; Kretzmann 1967; de Rijk 1962–1967.

<sup>8</sup>Selle traktaadi editsiooni võib leida teosest *Patrologia Latina. S.a.*, LXIV kd. Tõlget vt minu raamatust Stump 1978.

<sup>9</sup>See traktaat on ilmunud teostes *Patrologia Latina*, LXIV kd, ning *Ciceronis Opera* 1833: 5. kd, I. osa. Sellele traktaadile viidates esitan kõigepealt viite Orelli editsioonile ja seejärel sulgudes *Patrologia Latina* väljaandele.

terministide käsitlused on oluliseks seoseks keskaja dialektika-traditsioonis. Aristotelese *Organoni* viimase nelja traktaadi taasavastamine 12. sajandil tõi aga taas päevavalgele ka Aristotelese enda dialektikakäsitluse — *Toopika*; ja see andis lõpuks dialektikale taas eluõiguse keskaja loogika raames. Veel enam: 13. sajandi teisel poolel tärrganud elav huvi *Teise analüütika* vastu õhutas arutelusid teaduse iseloomu ja tõestavate argumentide loomuse teemadel, selle tagajärjena aga innustas ka dialektiliste argumentide loomuse ning dialektilisi ja tõestavaid argumente eristavate kriteeriumide uurimist. Sel perioodil tunti laialdast huvi dialektika vastu (vt nt Pinborg 1972: 81–87) ja selle mõjul arenes ning muutus dialektikaõpetus, kuni dialektika sulandati konsekventsides ehk tingimuslike järelduste teooriasse, mis said tähtsaks 14. ja 15. sajandil (vt nt Bird 1962; Stump 1982).

### III. BOETHIUSE DIALEKTIKAKÄSITUS

Eespool puudutasin juba paari sõnaga dialektika teket seda laadi väitlustest, nagu neid harrastab Sokrates mõningates Platoni dialoogides. Sokratese väitlusstiil seisneb kaasvestlejale küsimuste esitamises nii meetodiliselt ja osavalt, et too on lõpuks sunnitud mõnema, et seisukoht, mida ta pooldas väitluse alguses, ei pea paika. Näib, et säärane väitlusstiil oli Sokratese järelkäijate seas väga populaarne; ja et mõistagi oli meeldivam jääda võitjaks, pühendasid tolle ajastu filosoofid ja retoorikud kogu oma leidlikkuse vahendite leiutamisele, mis teeksid inimesed sokraatilises väitluses osavamaks.<sup>10</sup> Eriti kõrgelt hinnati võimet kiiresti leida veenvaid argumente, mida peeti silmapaistva sokraatilise väitleja tähtsaimaks omaduseks, ja järk-järgult muutus dialektikakunst argumentide leidmise kunstiks. Oma traktaadis *Toopika* käsitleb ka Aristoteles möödaminnes dialektilise väitluse olemust ja pakub välja mõned *ad hoc* reeglid oma vastasest jagusaamiseks; kuid üldiselt ja suuremalt jaolt on see siiski pühendatud argumentide leidmise *meetodile*. Aristoteles väidab, et tema on esimesena süstematiseerinud vahendid argumentide leidmiseks (vrd *Sofistikud vastuväited* 183b23–184a8; ka *Toopika* 100a18–24), ja kinnitab,

<sup>10</sup>Sokraatilise väitluse käsitlust vt nt Moraux 1968; Ryle 1968.

et esitab selles teoses avastamise *kunsti*. Avastamiskunsti kujund paelus antiikaja inimeste kujutlusvõimet. Tõelise õitsenguni jõudis see ladina reetorite käes, kes tegelesid argumentide avastamisega selleks, et kasutada neid oma kohtuasjade esitamiseks. Näiteks Cicero kirjutas traktaadi argumentide avastamise kunstist, ja peale tema käsitles sama teemat terve hulk teisi Rooma reetoreid.<sup>11</sup> Boethius kirjutas Cicero traktaadile kommentaarid ja lisaks ka oma dialektikakäsitluse: need on traktaadid *In Ciceronis topica* ja *De topicis differentiis*, mida eespool mainisin kui osa *logica vetus*'est. Mõlemad Boethiuse teosed avaldasid äärmiselt tugevat mõju skolastikute aruteludele dialektika üle; ja mõistmaks selle teema käsitlemist skolastikute juures on möödapääsmatu kõigepealt endale selgeks teha Boethiuse vaated.

Boethiuse *De topicis differentiis* — tema keskne töö dialektika alal — tegeleb peaaegu tervenisti argumentide leidmisega. Et on olemas meetod argumentide üle otsustamiseks või nende hindamiseks (mis on praegusel ajal loogikaks nimetatava distsipliini praktiline külg), siis peab Boethiuse arvates olema meetod ka argumentide leidmiseks; ja see meetod on Boethiuse meelest dialektika tuum. Selle meetodi tähtsaim instrument on nähtus, mida nimetatakse toobiks (ingl. *topic*; lad. *locus*). Toop on üldtunnustatud inglise tõlge kreeka sõnast *topos* (*locus*'e aristotellik vaste), mis sõna-sõnalt tähendab paika või piirkonda; ja dialektilist toopi kujutleti metafoorselt kui "paika", millest võib ammutada mitmesuguseid argumente. Toobid on põhiteemaks Aristotelese traktaadis *Toopika* ning Aristotelest ja Boethiust lahutaval perioodil tegutsenud kreeka kommentaatorite (vrd eriti Alexandros Aphrodisiasest 1891) ja ladina retoorikute dialektika-alases töös. Teoses *De topicis differentiis* töötab Boethius aristotelliku toopika keerulise ja leidliku variatsiooniga. Ei ole kuigi tõenäoline, et Boethiuse meetod on originaalne; kuid minu teada ei leidu kusagil hilisantiigist pärinevates ja meieni säilinud töödes midagi sellesarnast, kuigi see filosoofiaperiood ei ole veel kaugeltki ammendavalt läbi uuritud.

<sup>11</sup>Vrd nt järgmisi: Cornelius Tacitus 1949: 31; Quintilianus 1921: V. x. 20jj, V. x. 100jj, V. xii. 15jj; Victorinus 1863: 213 jj; Martianus Capella 1863: 465jj; Fortunatianus 1863: 105jj; Cassiodorus 1937: 125jj.

Boethius tunnistab toopideks kaks erinevat asja. Esiteks on toop maksimaalpropositsioon ehk printsiip. Maksimaalpropositsiooni kirjeldab ta kui ilmselt tõest üldistust. Näidetena esitab ta järgmised printsiibid: "Asjad, millel on erinevad definitsioonid, on ka ise erinevad"; "Kui puudub materjal, puudub ka see, mis materjalist valmistatud"; ja "Vastandite omadused peavad ka ise olema vastandlikud".<sup>12</sup> Maksimaalpropositsiooni üks funktsioon on toetada dialektilisi argumente; Boethiuse toodud näidetes maksimaalpropositsioone kasutavatest argumentidest on maksimaalpropositsiooni ülesanne tagada argumendi keskse järelduse kehitivust. Maksimaalpropositsiooni see funktsioon on seotud argumentide tõestamise, mitte nende leidmisega. Argumentide leidmisel on maksimaalpropositsioonist kasu sellepärast, et (vabalt väljendudes) just printsiip annab argumendile tema jõu: see on üldistus, millest sõltub kogu ülejäänud argument. Kui konkreetse teema kohta on juba olemas sobiv maksimaalpropositsioon, siis ei ole enam raske konstrueerida või vähemalt üldjoontes visandada argumenti antud teema kohta. Oletagem näiteks, et teemaks on küsimus, kas kade inimene on tark (üks Boethiuse näidetest). Lähtudes maksimaalpropositsioonist "Asjad, millel on erinevad definitsioonid, on ka ise erinevad", on arutlejal oma arutluskäigu tuum käes: ülejäänud argument seisneb targa inimese ja kadeda inimese defineerimises ja tõestamises, et nad on erinevad (vrd *De top. diff.*, 1185C10–D3). Otsustavaks sammuks argumentide leidmise protsessis on antud teema jaoks kohase maksimaalpropositsiooni leidmine. Boethius, kes usub end käivat Aristoteelse jälgedes, kujutab seda sammu kui sobiva maksimaalpropositsiooni noppimist väga pikast maksimaalpropositsioonide nimestikust, mille arutleja on pähe õppinud. Päris selge, et kui avastamismeetod sellega piirdukski, siis oleks see küll liiga kohmakas, et mingit kasu tuua. Kuid Boethiuse leidmismeetodi tegelik vahend on teist laadi toop, mida ta nimetab *differentia*'ks ehk erisuseks. Erisusi võib üldjoontes pidada pealkirjadeks, mille alla saab maksimaalpropositsioone rühmitada. Mõned maksimaalpropositsioonid on üldistused definitsiooni kohta, järelikult on *definitsioon* (või *definitsioonist*) *differentia*; teised maksimaalpropositsioonid käivad

<sup>12</sup>*De topicis differentiis* (edaspidi *De top. diff.*), vastavalt lk 1185D2–3, 1189D2–3, 1191D12–13.

vastandite kohta, niisiis on ka *vastandid* (või *vastanditest*) *differentia*; ja nii edasi. *De topicis differentiis*'e teises raamatus esitab Boethius nimekirja kahekümne kaheksast säärasest *differentia*'st ning väidab, et see loend on ammendav, hõlmates kõiki maaksiaalpropositsioonide võimalike erisuste liike.

*Differentiae* on Boethiuse peamised vahendid argumentide leidmiseks: õigupoolest pakuvad nad argumentidele kolmanda ehk keskmise termini. Boethius ütleb, et igasugune väide on põhiolemuselt süllogism (mille all ta peab silmas midagi hajusamat ja laiemat kui aristotellik demonstreeriv süllogism) (vrd *De top. diff.*, 1184D7–1185A3). Tüüpilises dialektilises küsimuses on kaks terminit, ja needsamad kaks terminit esinevad ka sellele vastava süllogistliku argumendi järelduses. Argument tekib siis, kui küsimuse kaks terminit omavahel seostatakse mingi nende suhte kaudu kolmanda terminiga, mis seega on järelduse kahe termini vahendaja. Boethius toob näiteks küsimuse, kas inimene on substants. Küsimuse kaks terminit on "inimene" ja "substants"; et saada argumenti, mis selle küsimuse üht- või teistviisi lahendaks, peame leidma kolmanda termini, mis ühendaks inimest ja substantsi. Antud juhul on niisuguse kolmanda termini näide "loom". Eelduse "Inimene on loom" abil saab seda ühendada terminiga "inimene"; ja eelduse "Loom on substants" abil saab seda ühendada terminiga "substants". Ja nii võimaldab keskmine termin "loom" ühendada "inimese" ja "substantsi" niisugusel viisil, et saame järeldada: "Inimene on substants".<sup>13</sup>

Oma traktaadis *De Ciceronis topica* toob Boethius üksikasjaliku näite näitamaks, kuidas erisused argumentidele kesktermineid pakuvad.

On küsitud, kas tsiviilõigus on kasulik teadmistekogum. Siin on "tsiviilõigus" subjekt, "kasulik teadmistekogum" aga predikaat. Küsitakse, kas predikaat võib loomupäraselt sisalduda subjektis. Sellepärast ei saa ma tsiviilõigust ennast argumenti võtta, kuna see on küsimuse koostisosas. Järelikult ma vaatan, mida saaks argumenti tuua. Ma näen, et ükski definitsioon ei lahkne sellest, mida ta defineerib, niisiis ei saa ka tsiviilõiguse definitsioon lahknedada tsiviilõigusest. Niisiis ma defineerin tsiviilõiguse ja ütlen: "Tsiviilõigus on sama-

<sup>13</sup>Vrd *In Ciceronis topica*, 279.11–24 (PL 1050C6–D7), kus Boethius toob selle näiteks demonstreerivast argumendist.

väärsete vahel kehtestatud võrdsus oma omandi alalhoidmiseks". Seejärel ma vaatan, kas seda definitsiooni on võimalik seostada üle jäänud terminiga "kasulik teadmistekogum", see tähendab, kas samaväärsete vahel kehtestatud võrdsus oma omandi alalhoidmiseks on kasulik teadmistekogum. Ma näen, et ülalnimetatud võrdsus on kasulik teadmistekogum. Ja niisiis ma järeldan: "Seetõttu on tsiviilõigus kasulik teadmistekogum". (In *Ciceronis topica*, 288.4–17 (PL 1059C6–D8).)

Selle näite puhul ühendatakse küsimuse kaks terminit, "tsiviilõigus" ja "kasulik teadmistekogum", kesktermini "samaväärsete vahel kehtestatud võrdsus oma omandi alalhoidmiseks" abil; ja see kolmas termin on "tsiviilõiguse", ühe küsimuses sisalduva termini definitsioon. Erisus *definitio* ise ei ole argumenti keskmine termin, vaid keskterminiks oleva fraasi sootunnus ehk klass.

Seega on erisus argumentide leidmisel kasulik, sest pakub argumentide jaoks kesktermineid. Ta ei täpsusta argumentis kasutatavat konkreetset keskterminit, vaid annab pigem argumenti jaoks sobivate keskterminite sootunnuse. Boethius väidab, et tema esitatud erisuste loend on ammendav ja sisaldab argumentide kõigi võimalike keskterminite kakskümmend kaheksa sootunnust; ja ta eeldab, et see õpitakse pähe. Kui arutleja tahab mõne teema kohta argumenti leida, siis laseb ta Boethiuse meetodi järgi silme eest läbi oma kahekümne kaheksast erisusest koosneva loendi ja valib sealt selle, mis käsil oleva küsimuse jaoks sobiv tundub. (Sobivuskriteeriumid jätab Boethius arutleja intuitsiooni otsustada.) Sobivat erisust kasutades leiab arutleja oma argumenti jaoks vajaliku konkreetse kesktermini ja konstrueerib kesktermini abil hõlpsasti argumenti.

Et selgemalt aru saada, kuidas see meetod töötab, võime üht Boethiuse lihtsamatest näidetest mõnevõrra üksikasjalikumalt vaadelda. Oletagem, et küsimuseks on, kas puu on loom või ei ole,<sup>14</sup> ja me tahame leida argumenti, mis näitaks, et ei ole. Laseme silmade eest läbi erisuste nimistu ja otsustame, et

<sup>14</sup>Boethiuse näidetele on iseloomulik, et väitlus viib järeldusteni, milles ükski inimene (või vähemalt ükski keskaegne kristlik filosoof) vähemalgi määral ei kahtle. Ei taha ju Boethius õpetada mitte meetodit argumentide järelduste, vaid meetodit *argumentide* leidmiseks; ja võib-

erisus *defnitsioon* paistab sobivat. Küsimuses on meil kaks terminit, "puu" ja "loom"; ja et me valisime erisuse *defnitsioon*, on meil keskterminiks tarvis ühe küsimuses sisalduva termini *defnitsiooni*. Katsetades "looma" *defnitsiooni*, nimelt "hingestatud tajumisvõimeline substants" (keskajal üldlevinud *defnitsioon*), saame oma argumendi esimese eelduse: (1) Loom on hingestatud tajumisvõimeline substants. Me usume, et puud ei ole tajumisvõimelised ja seega näeme, et "looma" *defnitsioon* ei kehti "puu" kohta. Sellest tähelepanekust saame oma teise eelduse: (2) Puu ei ole hingestatud tajumisvõimeline substants. Nendest kahest eeldusest on lihtne tuletada järeldus, et puu ei ole loom. Et meie konstrueeritud kujul on tegemist umbmääraste eeldustega dialektilise argumendiga, on meil järelduse kehtivuseks tarvis maksimaalpropositsiooni. Antud argumendi jaoks pakub Boethius keerulisevõitu propositsiooni: "See, mille juurde ei kuulu sootunnuse *defnitsioon*, ei ole defineeritud sootunnuse liik" (*De top. diff.*, 1187A6–B1). Selles näites aitas erisus argumendi leida ja maksimaalpropositsioon muutis selle kehtivaks.

Boethiuse jaoks on dialektika seega dialektiliste, hõlpsasti usutavate argumentide leidmise kunst. Dialektilise argumendi keskmeks on kolmas termin, mida võib ühendada kummagagi küsimuses leiduvast kahest terminist nii, et argumendi järelduses saaks need kaks terminit omavahel siduda. Erisuseks olevad toobid on kolmandate terminite sootunnused, ja seetõttu saavad nad pakkuda säärase kesktermini nagu argumendi jaoks vajalik. Maksimaalpropositsioonideks olevad toobid Boethiuse avastamismeetodis tegelikku rolli ei mängi, küll aga on nad vajalikud leitud argumendi kehtivaks muutmisel.<sup>15</sup>

---

olla aitab tema eesmärki ning ta meetodi tõhusust esile tõsta just see, kui ta õpetab meid väitlema järeldusteni jõudmiseks, mida me oma tugeva tervemõistusliku veendumusega juba niigi usume.

<sup>15</sup>See on ainult Boethiuse meetodi visandlik kokkuvõte. Täielikumat käsitlust vt minu raamatus Stump 1978: 179–204.



## IV. DIALEKTIKA GARLANDUS COMPOTISTA TÖÖDES

Üheteistkümnendast kuni kolmeteistkümnenda sajandini on dialektika, mis küll ulatuslikult tugineb Boethiuse tööle toopide alal ja on suures osas valatud Boethiuse mõistesse, Boethiuse dialektikameetodist ja -teooriast väga erinev. Et selle perioodi dialektikateooriatest mõningat ülevaadet pakkuda, tahan neid erinevusi näitlikustada ja illustreerida üheainsa mehe: Garlandus Compotista vaadete varal. Tema *Dialectica*, mis võib olla kirjutatud enne 1040. aastat (Garlandus Compotista 1959: XLIX), on keskaja varaseim tänini säilinud terviklik loogikaalane tekst, vähemalt niipalju, kui praegu teada; ja see asjaolu annab talle minu praeguste eesmärkide seisukohalt mitmeid eeliseid. See on ajaliselt — ja minu arvates ka filosoofiliselt — Boethiusele lähem kui ükski teine skolastiline dialektikakäsitlus, mistõttu selles on lihtsam kui hilisemates tekstides märgata ja mõista skolastikute vaadete lahknevust Boethiuse omadest ja nende oma panust dialektikasse. Teisalt seisab see skolastilise traditsiooni alguses, ja paljud hilisema skolastilise dialektikakäsitluse vaidlusküsimused ja doktriinid on ette visandatud või pärit filosoofilisest traditsioonist, mida esindas Garlandus. Garlanduse töö hea tundmine võimaldab esitada arusaadava ülevaate dialektikast järgneva poolteise sajandi jooksul.

Mitmes mõttes on Garlanduse peatükk dialektikast lihtsalt tuletatud Boethiuse *De topicis differentiis*'est; ja mõnes kohas näib see Boethiuse traktaadi pelga parafrasina. Garlanduse keelekasutus selles peatükis, tähtsamad definitsioonid, käsitleva materjali järjestus ja paljud näited on väga sarnased Boethiuse traktaadi vastavate elementidega. Boethiuse eeskujul jagab Garlandus toobid maksimaalpropositsioonideks ja *differentia*'teks; ja nende kahe toopideliigi definitsioonid ei ole midagi enam kui tsitaadid Boethiuselt. Suurem osa Garlanduse toopikakäsitlusest on pühendatud erisuste loendile koos nende vastavate maksimaalpropositsioonidega ja kasutusnäidetega. Toopide nimekiri, nende rühmitus selles nimestikus ja isegi suur hulk näiteid on võetud Boethiuse traktaadist.<sup>16</sup> Kõigest sellest peaks jääma mulje, et

<sup>16</sup>Garlanduse peatüki ebatavaline lähedus Boethiuse traktaadile avaldub veel kolmes tehnilisemaski küsimuses. Esiteks käsitleb ta lisaks

Garlanduse toopikakäsitlus sarnaneb tugevasti Boethiuse omaga, ja mitmes mõttes see nii ongi. Sellegipoolest on nende vahel ka palju ja tähtsaid erinevusi.<sup>17</sup>

Garlanduse toopikateooria järgi pakuvad erisused tingimuslikke propositsioone, mis on aluseks lihtsatele, kategooriliste järeldustega hüpoteetilistele süllogismidele. Maksimaalpropositsioonid demonstreerivad hüpoteetilise süllogismi tingimusliku eelduse tõesust, sest näidatakse, et hüpoteetilise süllogismi tingimuslik eeldus kuulub juhtude hulka, mida kirjeldab maksimaalpropositsioon. Et aru saada, kuidas see teooria töötab, võime seda üksikasjalikult rakendada ühele Garlanduse näitele seoses toobiga *universaalsest tervikust* (ehk sootunnus). Oletagem, et küsitakse, kas inimene on valge. Kasutades toopi *universaalsest tervikust*, saame koostada argumendi, võttes sellesse ühe kõne all oleva termini sootunnuse; ja oletagem, et me valime *inimese* sootunnuse. Siis on meil Garlanduse järgi viis moodust või viisi argumendi moodustamiseks; oletagem, et me valime esimese mooduse, milleks on "millegi universaalne omistamine sootunnusele". Antud juhul peaks omistatav "miski" selgesti olema predikaat *valge*, sest "valget" on meil vaja oma argumendi teiseks terminiks. Seega moodustame tingimusliku propositsiooni järgmiselt:

- (1) Kui iga loom on valge, siis on ka inimene valge.

Arutatavale küsimusele jaatava vastuse tuletamiseks väidame antetsedenti:

- (2) Iga loom on valge.

Ja *modus ponendo ponens*'i abil tuletame järelduse:

- ∴ (3) Inimene on valge.

---

Themistese toopikale (*De top. diff.*, II rmt) ka Cicero toopikat (*De top. diff.*, III rmt). Enamik skolastilisi toopikakäsitlusi (märkimisväärseks erandiks on siin Abélard'i käsitlus tema *Dialectica*'s) pühendusid eranditult ainult Themistese toopikale. Teiseks tegeleb ta tõsiselt Boethiuse väitega, et *differentiae* on maksimaalpropositsioonide spetsiifilised erisused. Ja kolmandaks püüab ta Boethiust järgides näidata (lk 114.17–18), millised toobid on kasulikud millistes süllogismides (*De top. diff.*, 1173C10–11 ja 1195A13–1196A3).

<sup>17</sup>Täielikku ülevaadet Garlanduse toopikakäsitlusest vt Stump 1980.

Uuesti valitud moodust vaadates leiame selle argumendi jaoks sobiva maksimaalpropositsiooni (MP):

(MP) Seda, mida omistatakse universaalselt sootunnusele, tuleb omistada ka liigile.

Ja see maksimaalpropositsioon tõestab tingimusliku eelduse kategoorilise argumendi abil:

(i) Loom on inimese sootunnus.

MP (ii) Seda, mida omistatakse universaalselt sootunnusele, tuleb omistada ka liigile.

(iii) Kui omadust valge omistatakse universaalselt loomadele, tuleb seda omistada ka inimesele — ehk, Kui iga loom on valge, siis on ka inimene valge.<sup>18</sup>

Selle teooria tähtsaim osa on minu arvates *differentia* ja maksimaalpropositsiooni kasutamine seoses tingimusliku propositsiooniga.<sup>19</sup> Garlanduse ülejäänud aparatuur näib olevat lihtsalt osa materjalist, mille ta Boethiuselt üle võttis ja alal hoidis, sest see oli osa antiigi vaimsest pärandist. Garlandusele endale pakub tegelikult huvi toopide kasulikkus tingimuslike propositsioonide analüüsil. *Differentia* leiab või pakub tingimusliku eelduse, ja see tingimuslik eeldus tõestatakse maksimaalpropositsiooni abiga kategoorilises argumendis, mille järelduseks tingimuslause ongi. Suurimat huvi näib Garlandus tundvat hüpoteetiliste süllogismide vastu. Hüpoteetilisi süllogisme käsitlev peatükk tema raamatus on enam kui viis korda pikem peatükist kategooriliste süllogismide kohta ja enam kui kaks korda pikem pikkuselt teisest peatükist: see peatükk ise hõlmab tervelt ühe kolmandiku kogu

<sup>18</sup>Teisi näiteid tingimusliku propositsiooni kujul esitatud järeldusest, mida ilmselt tuleb tõestada samal viisil, vt nt lk 107.17–33.

<sup>19</sup>Mõistmaks, et tingimuslikku propositsiooni tõestav kategooriline argument on Garlanduse teoorias alles teisel kohal, hüpoteetilise argumendi järel, pruugib ainult meenutada, et Garlanduse sõnul pakuvad argumente ainult erisused ja mitte maksimaalpropositsioonid. Kui Garlandus ei mõtleks selles seoses argumentidest nii nagu hüpoteetilistest argumentidest, mida, nagu ma olen püüdnud näidata, pakuvad erisused, siis ei saaks ta nii väita, sest maksimaalpropositsioonid annavad kategoorilisi argumente, milles neid kasutatakse, täpselt nii, nagu erisused pakuvad hüpoteetilisi argumente.

ta loogikaraamatust. Toopika uurimine aitab Garlanduse järgi jõuda hüpoteetiliste süllogismide uurimiseni (86.18–20), ja tema meelest on hüpoteetiliste süllogismide puhul kasu kõigest toopidest. Mulle näib, et Garlanduse arvates on neist hüpoteetiliste süllogismide puhul abi ja nad valmistavad hüpoteetiliste süllogismide uurimist ette, sest ta näeb neis eeskätt vahendit tõeste tingimuslausete saamiseks (erisuste funktsioon) ja antud tingimulause tõesuse näitamiseks (maksimaalpropositsioonide funktsioon). Garlanduse peatükk hüpoteetilistest süllogismidest tegeleb peaaegu eranditult vastuvõetavate hüpoteetiliste süllogismide vormiga, see tähendab tingimuslike ja kategooriliste propositsioonide vastuvõetavate kombinatsioonidega hüpoteetilises argumentis. Maksimaalpropositsioonid võimaldavad arutlejal otsustada nende hüpoteetiliste argumentide tingimuslike eelduste tõesuse või vääruse üle, ja erisused on abivahendiks tõeste tingimuslike eelduste leidmisel.

Garlanduse teooria niisugune tõlgendus seletab ka mõningate tema näidete muidu jahmatavat tobedust. Kindlasti ei ole ükski filosoof iialgi tundnud tõsist huvi küsimuse vastu, kas inimene on valge; ja argument, mille Garlandus esitab vastuseks sellele küsimusele — “Kui iga loom on valge, siis on inimene valge” — annab väärä järelduse (ning Garlandus pidi teadma, et see on väär<sup>20</sup>), et inimene kui liik on valge.<sup>21</sup> Garlanduse näidete veidrus on mõistatuslik seni, kuni me taipame, et ta ei olnud huvitatud mitte ühest või teisest konkreetsest küsimusest ega järeldusest, vaid vastuvõetavate järelduste vormist. Teda ei huvita küsimuste lahendamine sellest, kas inimene on valge või mitte; talle pakuvad huvi kõik järeldused,<sup>22</sup> mis kuuluvad tüüpi “Kui iga loom on. . . , siis inimene on. . .”, kusjuures mõlemad lüngad peaks täitma üks ja sama väljend. Arvestades Garlanduse säärase huviga ei

<sup>20</sup>Üks Boethiuse läbi vaid näiteid jällegi oli, et etiooplased on mustad; vt nt *De top. diff.*, 1179A13.

<sup>21</sup>Siin võib küsimuseks võtta ka “Kas iga loom on valge?”. Siis kõlaks argument üldjoontes, et mitte iga loom ei ole valge, sest inimene ei ole valge. Sellisel juhul ei oleks argumenti järeldus väär, kuid vaevalt suudaks see vähendada näite veidrust.

<sup>22</sup>Mis puutub ladina “*si*” (‘kui’) kahemõttelist kasutust märkimaks kord järeldust, kord implikatsiooni, siis vt nt Thomas 1953.

saa pidada ebatõenäoliseks, et ta on sihilikult valinud pealtnäha tobedaid näiteid. Siin toodud näites esineva predikaadi "valge" veidrus näiteks teenib umbes samasugust eesmärki, mida võiks teenida lünkade täitmine muutujatega: see tõmbab tähelepanu järelduse vormile ja mitte selle konkreetsele sisule.

Garlanduse toopikateooria võib kokku võtta öeldes, et toobid huvitavad teda eeskätt kui järelduste kehtivuse garanteerijad ning eriti kui antetsedendilt konsekvendini jõudmise tagajad tingimuslikes propositsioonides, sest ta tunneb sügavat huvi hüpoteetiliste süllogismide vastu. Toobid säilitavad teatud määral oma vana heuristilise funktsiooni (sedavõrd, kui erisused on abiks tingimuslike eelduste avastamisele), kuid üldjoontes langeb nende tähtsaim ülesanne Garlanduse meelest kinnitamise ja hindamise valda, kui võrd nad demonstreerivad tingimuslausete tõesust ja järelduste kehtivust. Ja täiesti selge peaks olema see, et Garlanduse ja Boethiuse toopikakäsituse ja -kasutuse vahel on tohutu vahe. Boethiuse meelest on toopide tähtsaim ülesanne avastamine, ja avastada aitavad nad kesktermineid, mille ümber on võimalik konstrueerida kategoorilisi argumente. Garlanduse meelest on toopide tähtsaim funktsioon kinnitamine: ja kuigi need tema meelest kinnitavad kõiki järeldusi, on ta neist eriti huvitatud seetõttu, et need kinnitavad tingimuslike propositsioonide entümemaatilisi järeldusi ja aitavad seega otsustada hüpoteetiliste süllogismide eelduste tõesuse või vääruse üle.

## V. DIALEKTIKA SKOLASTILISES FILOSOOFIAS PÄRAST GARLANDUST

Selge näib olevat see, et kõik erinevused Garlanduse ja Boethiuse vaadete vahel ei johtu Garlanduse enda algupärasest uurimistööst toopika alal. Sageli viitab ta teiste arvamustele, on vahekohtunikuks ilmselt üldtuntud vaidlusküsimustes (Garlandus Compotista 1959: 87.16jj, 88.10–21 ja 88.28–36); ja jääb mulje, et ta kirjutab tudengeist koosnevale lugejaskonnale (vrd nt lk 89.4–9, 96.18jj, ja 111.15–20). Me teame, et toopikat käsitleti näiteks Karolingide renessansi ajal (vrd *The Rhetoric...* 1941: 112jj, 120jj; Rabanus Maurus 1901: 227–230; vt ka Isidorus 1911: II, xxx.), kuid me ei tea kuigi palju Garlanduse vahetutest eel-

käijatest. Garlanduse toopikapeatükis leidub viiteid sama teema teistele käsitlustele ja Garlanduse ning Boethiuse toopikateooriate märgatav erinevus jätavad mulje, et vahetult Garlandusele eelnenud keskaegsed mõtlejad olid toopikale tõsist tähelepanu pööranud, kuid praegu teame selle varase perioodi filosoofiast veel liiga vähe, et öelda midagi kindlamat Garlanduse toopikakäsitluse allikate kohta.

Pärast Garlandust, ajavahemikus üheteistkümnendast kuni kolmeteistkümnenda sajandini tehti toopika alal ulatuslikult tööd; ja oma siinsete eesmärkide tarbeks tahan lihtsalt esitada põgusa ülevaate osast sellest materjalist. Abélard oma *Dialectica*'s pühendas sellele teemale tublisti üle kahesaja lehekülje<sup>23</sup> ja kirjutas ka kommentaarid Boethiuse traktaadile *De topicis differentiis* (*Scritti*... 1969: 205–330), ent Abélard käsitleb seda teemat nii ulatuslikult ja algupäraselt, et selle täieulatuslik vaatlemine on siinkohal parem kõrvale jätta. Päril hiljuti on päevavalgele tulnud veel hulk teisi 12. sajandi kommentaare.<sup>24</sup> Tänu sellele tunneme tänapäeval viiteist sellest sajandist pärit kommentaari Boethiuse *De topicis differentiis*'ele. Oma kesketelt huvidelt ilmutavad need (kaasa arvatud Abélard'i käsitlus) mitmeid kokkupuutepunkte Garlanduse toopikateooriaga. Säärased sarnasused ei ole kaugeltki piisavad järeldamiseks, et Garlandus oli ühegi säärase kommentaari otseseks või kaudseks allikaks — ta võis, kuid ei pruukinud seda olla —, kuid vähemalt näitavad need, et traditsioon, mida Garlandus esindas, oli nende kommentaaride autorite silmis mõjukas.

Ka kaheteistkümnenda sajandi anonüümsetes loogikatraktatides, mis on ilmunud De Rijki toimetusel teoses *Logica Modernorum*, pööratakse toopikale märgatavat tähelepanu. Näiteks sisaldavad toopikat käsitlevaid peatükke *Tractatus Anagnini*, *Introductiones Parisienses*, *Logica "Ut dicit"*, *Logica "Cum sit nostra"* ja *Dialectica Monacensis*; *Introductiones Montane minores*

<sup>23</sup>Abaelardus 1970: 253–466. Hiljutist uurimust toopikakäsitlusest Abélard'i *Dialectica*'s vt Stump 1981.

<sup>24</sup>Green-Pedersen 1977a. Artikli järgnevas osas olen nende kommentaaride mõistmise eest tänu võlgu dr Green-Pedersenile ja talle tänuulik selle eest, et ta juhtis mu tähelepanu neile materjalidele. Vt ka tema artikleid Green-Pedersen 1973; 1974; 1977b.

ning *Abbreviatio Montana* käsitlevad toopikat hüpoteetilistele süllogismidele pühendatud peatükkides. Nende traktaatide toopika-teooriat tuleb veel põhjalikult uurida ja ei ole võimatu, et olulisi ühisjooni leidub ka Garlanduse esitatud toopikakäsitluse ja nendes traktaatides esitatud käsitluste vahel. Kui tuua üksainus näide, siis on arutus ühe toobi kahe definitsiooni teemadel — “argumendi alus” (“*sedes argumenti*”) ja “see, millest tuletatakse sobiv argument kõnealuse küsimuse jaoks” (“*id a quo conveniens trahitur argumentum*”) — *Dialectica Monacensis*’es (de Rijk 1962–1967: II., 2., 529.19–25) väga sarnane samade definitsioonide käsitlusega Garlandusel.<sup>25</sup> Kaks käsitlust erinevad peaaegselt selle poolest, et Garlandus kohaldab esimest definitsiooni (“*sedes argumenti*”) nii erisustele kui maksimaalpropositsioonidele, samas kui *Dialectica Monacensis* kohaldab seda ainult maksimaalpropositsioonidele; kuid Garlanduski kohaldab seda erisustele üksnes nende seose tõttu maksimaalpropositsioonidega, mis on tema sõnul ainsad toobid, mida võib õigustatult nimetada täieõiguslikuks *sedes argumenti*’ks.

Kolmeteistkümnendal sajandil võib üksikasjalikku tööd toopika alal leida kõigi kolme tuntuima terministliku loogiku — Sherwoodi Williami, Petrus Hispanuse ja Auxerre’i Lambert’i loogikaraamatutes. Petrusse käsitlus näib olevat ülejäänud kahe omadest põhjalikum ja vähem komplitseeritud, kuid muidu tundub see igati hästi esindavat tüüpilist terministlikku toopikakäsitlust. Kuigi tema käsitluses on veel mõnevõrra juttu *differentiae* rollist argumentide avastamisel, on see osa kaunis pealiskaudne. Nii erisuste kui maksimaalpropositsioonide peamine funktsioon on argumentide kinnitamine, ja koos aitavad need kinnitada järeldust entümeemis, mitte aga tingimuslikus propositsioonis nagu Garlandusel.

Petruse järgi ongi toopiline argument tegelikult entümeem — mittetäielik süllogism, millel puudub üks eeldus (vt Stump 1978: 218–221) — ja kõiki entümeeme saab puuduva eelduse lisamise teel teisendada süllogismideks (vt Peter of Spain 1972: 57–58). Kuid toopilisest argumendist entümeemi kehtivust näitavad ja

<sup>25</sup>Garlandus Compositista 1959: 100.28–30 ja 101.17–31. 12. sajandi loogikatraktaatide toopikakäsitluse uurimust vt Stump 1988.

kinnitavad ka erisus ja maksiim (*maxima* on Petrusel lühendatud versioon *propositio maxima*'st). Petrusel vaadete järgi on *differentia* teatavat laadi suhe<sup>26</sup> (näiteks definitsiooni suhe selle *definitum*'isse) ja maksiim on reegel, mis valitseb sellest suhtest sõltuvate järelduste üle (näiteks "See, mida preditseeritakse definitsiooni kohta, on preditseeritud ka selle *definitum*'i kohta"; Peter of Spain 1972: 60.17–19). Igal erisusel võib olla (ja tavaliselt ongi) rohkem kui üks talle vastav maksiim; erisusel *definitio* on näiteks lisaks äsjamainitule veel kolm maksiimi. *Differentia* ja maksiim koos kinnitavad entümeemi järgmiselt. Võtkem entümeem "Surelik mõistusega loom jookseb; järelikult inimene jookseb". Eelduse subjekti suhe järelduse subjekti on erisus *definitio*: see tähendab, et *surelik mõistusega loom* on *definitum*'i "inimene" definitsioon. Ülaltsiteeritud maksiim annab meile reegli niisugusest suhtest järeldamiseks; ja kahe peale kokku tingivad maksiim — suhte sedastamine *sureliku mõistusega looma* ja *inimese* vahel — ning entümeemi eeldus selle entümeemi järelduse. Petrus esitab kaksikümmend viis erisust ja viiskümmend seitse maksiimi, mis peavad katma kõik toopiliste entümeemide liigid.<sup>27</sup>

Petrus Hispanuse käsitluses on toobid sisuliselt lõpule viinud oma aeglase metamorfoosi argumentide avastamise vahenditest argumentide kinnitamise ja hindamise vahenditeks. Kolmeteistkümnenenda sajandi teisel poolel muutus huvi toopide vastu järjest elavamaks, sedamööda kuidas skolastikud arutlesid teadmise olemuse üle ja väitlesid toopikast sõltuvate argumentide loomuse teemadel. Ja neljateistkümnenadal sajandil moodustasid toobid ühe põhialustest õilmitsevas konsekventside- ehk tingimuslike järelduste õpetuses — ühes keskaegse loogika kõige loomingulisemas valdkonnas — ja kaasati selsse. Boethius pärandas järeldustele põlvedele tippkäsitluse, mis võttis kokku antiikaegse töö

<sup>26</sup>Suhestatute iseloom nagu ka *differentia* loomus ja ontoloogiline staatus olid skolastikute seas vaidlusküsimuseks. Petrusel vaated selles küsimuses ei ole üheselt mõistetavad, kuid ta näib käsitlevat erisust kui suhet kahe termini vahel; vt *Tractatus*, lk 59.11–16 ja lk 61.21–25.

<sup>27</sup>Need arvud võivad varieeruda sõltuvalt sellest, mida loetakse *ühels* erisuseks või *ühels* maksiimiks. Mina näiteks võtsin kõik neli vastandite liiki kokku *ühels* toobiks *vastanditest*.



argumentide leidmise süstemaatilise meetodi alal. Skolastilise perioodi alguse paiku, Garlanduse traktaadis leiame, et toobid on juba märgatavalt eemaldunud argumentide avastamise alalt ja nihkunud nende kinnitamise suunas. Varasel skolastilisel perioodil moodustab toopika tunnustatud osa *logica vetus*'est, mida traditsiooniliselt ei peeta palju enamaks Aristoteleselt ja Boethiuselt ülevõetud materjali parafraseerimisest ja ilustamisest. Skolastilise perioodi lõpuks on toobid täielikult teisenenud argumentide kinnitamise ja hindamise vahenditeks ning täielikult hõlvatud keskaja vahest kõige algupärasemasse loogika-alasesse tegevusse. Seega kujutab toopika endast viljakat suundumust keskaja loogikas. Selle juured on materjalis, mis keskajal lihtsalt üle võeti kui osa antiigi pärandist; ja konsekventsideõpetuses võrsub see vahest kõige loomingulisemaks osaks skolastikute loogika-alasest tegevusest. Osalt on toopikat tabanud muutused märgiks skolastikute toopikakäsitluse algallikaks oleva Boethiuse traktaadi *De topicis differentiis* keerukusest ja hämarapärasusest; kuid ühtlasi annab see tunnistust skolastikute intensiivsest huvist loogika kinnitava ja hindava osa vastu — huvist, mis oli nii tugev ja andis alust nii leidlikeks käsitlusteks, et suutis muuta pikaajalise, antiigist alguse saanud avastamiskunsti traditsiooni võimsaks tööriistaks kõigi järelduste aluste hindamiseks.<sup>28</sup>

## Kirjandus

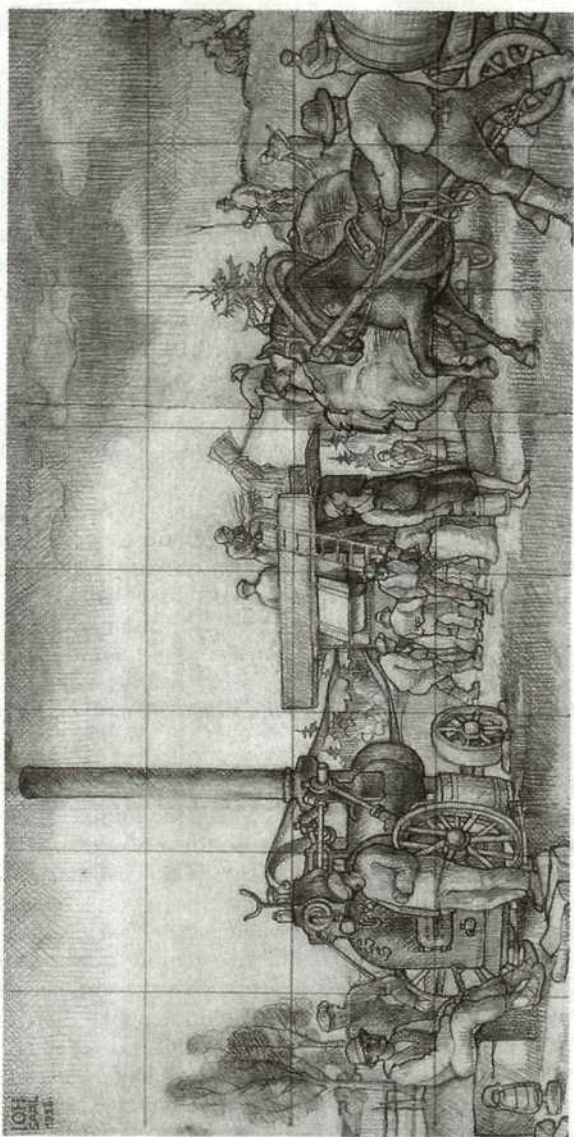
- A b a e l a r d u s, Petrus 1970. *Dialectica*. Ed. L. M. de Rijk. 2nd ed. Assen: Van Gorcum
- A l e x a n d r o s A p h r o d i s i a s e s t 1891 = *In Aristotelis topicorum libros octo commentaria*. — *Commentaria in Aristotelem Graeca*. Ed. M. Wallies. Berlin: G. Reimer. Bd. II, Teil ii
- C o r n e l i u s T a c i t u s 1949 = *Cornelii Taciti Dialogus de oratoribus*. Ed. M. Lenchantin de Gubernatis. — *Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum*. Torino: G. B. Paravia
- B i r d, Otto 1962. The Tradition of the Logical Topics: Aristotle to Ockham. — *Journal of the History of Ideas*, vol. 23, pp. 307–323

<sup>28</sup>Olen tänu võlgu oma sõbrale Norman Kretzmannile tema arvukate kasulike kommentaaride ja viidete eest, samuti John Crossettile (surnud 1981), kes astus minu heaks samme, mis võimaldasid sel artiklil valmis saada.

- Burley, Walter 1955. *De puritate artis logicae tractatus longior, with a Revised Edition of the Tractatus brevior*. Ed. by Ph. Boehner. Franciscan Institute
- Cassiodorus 1937. *Institutiones*. Ed. by R. A. B. Mynors. Oxford: Clarendon Press
- Cicero's *Opera*. 1833. Ed. by J. C. Orelli, G. Baiterus. Zürich: Füsslini
- Evans, J. D. G. 1977. *Aristotle's Concept of Dialectic*. Cambridge: Cambridge University Press
- Fortunatianus 1863 = *C. Chirii Fortunatiani artis rhetoricae libri III. — Rhetores latini minores*. Ed. Ch. Halm. Leipzig: Teubner
- Garlandus Compotista 1959. *Dialectica*. Ed. L. M. de Rijk. Assen: Van Gorcum
- Green-Pedersen, N. J. 1973. On the Interpretation of Aristotle's Topics in the Thirteenth Century. — *Cahiers de l'Institut de Moyen-âge grec et latin*, vol. 9, pp. 1-46
- Green-Pedersen, N. J. 1974. William of Champeaux on Boethius' Topics according to Orleans Bibl. Mun. 266. — *Cahiers*, vol. 13, pp. 13-30
- Green-Pedersen, N. J. 1977a. The Doctrine of 'maxima propositio' and 'locus differentia' in Commentaries from the 12th Century on Boethius' "Topics". — *Studia Mediewistyczne*, vol. 18, pp. 125-163
- Green-Pedersen, N. J. 1977b. Discussions about the Status of the Loci Dialectici in Works from the Middle of the 13th Century. — *Cahiers*, vol. 20, pp. 38-78
- Isidorus 1911 = *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum, Libri XX*. Ed. W. M. Lindsay. Oxford: Clarendon Press
- Kretzmann, Norman 1967. Semantics, History of. — *The Encyclopedia of Philosophy*. Ed. by P. Edwards. New York: Macmillan Publishing Co.
- Martianus Capella 1863 = *Martiani Capellae liber de arte rhetorica. — Rhetores latini minores*. Ed. Ch. Halm. Leipzig: Teubner
- Michaud-Quantin, Pierre 1970. *Études sur le vocabulaire philosophique du moyen-âge*. Roma: Edizione dell'Ateneo
- Moraux, Paul 1968. La Joute dialectique d'après le huitième livre des *Topiques*. — *Aristotle on Dialectic*. Ed. by G. E. L. Owen. Oxford: Clarendon Press, pp. 277-311
- Occam, William of 1974. *Summa logicae. — Opera Philosophica et Theologica*. Vol. I. Ed. by S. Brown, G. Gál et al. Franciscan Institute

- Patrologia Latina*. S.a. Ed. by J.-P. Migne. Turnholt: Brepols  
Peter of Spain 1972. *Tractatus*. Ed. L. M. de Rijk. Assen: Van  
Gorcum
- Pinborg, Jan 1972. *Logik und Semantik in Mittelalter: Ein Über-  
blick*. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog
- Quintilianus 1921. *Institutio oratoria*. Trans. H. E. Butler.  
London: Heinemann
- Rabanus Maurus 1901 = *Rabani Mauri, De institutione clerico-  
rum libri tres*. Ed. A. Knoepfler. München: J. J. Lentner
- Rijk, L. M. de 1962–1967. *Logica Modernorum*. Assen: Van Gorcum
- Rijk, L. M. de 1968. On the Genuine Text of Peter of Spain's Summulae  
logicales, II. — *Vivarium*, vol. 6
- Ryle, Gilbert 1968. Dialectic in the Academy. — *Aristotle on Dia-  
lectic*. Ed. by G. E. L. Owen. Oxford: Clarendon Press, pp. 69–79
- Scritti di logica 1969. Ed. M. dal Pra. 2. ed. Firenze: La nuova  
Italia
- Stump, Eleonore 1978. *Boethius's De topicis differentiis*. Ithaca,  
N.Y.: Cornell University Press
- Stump, Eleonore 1980. Garlandus Compotista and Dialectic in the  
Eleventh and Twelfth Centuries. — *History and Philosophy of Logic*,  
vol. I, pp. 1–18
- Stump, Eleonore 1981. Boethius's Theory of Topics and Its Place  
in Early Scholastic Logic. — *Atti congresso internazionale di studi  
boeziana*. Ed. by L. Obertello. Roma, pp. 249–262
- Stump, Eleonore 1982. Topics: Their Development and Absorption  
into Theories of Consequences. — *The Cambridge History of Later  
Medieval Philosophy*. Ed. by N. Kretzmann, A. Kenny, J. Pinborg.  
Cambridge: Cambridge University Press
- Stump, Eleonore 1988. Topics and Formal Logic in the Twelfth Cen-  
tury. — E. Stump. *Boethius's In Ciceronis Topica*. Ithaca: Cornell  
University Press
- The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*. 1982.  
Ed. by N. Kretzmann, A. Kenny, J. Pinborg. Cambridge: Cambridge  
University Press
- The Rhetoric of Alcuin and Charlemagne* 1941. Transl.  
W. S. Howell. Princeton, N.J.: Princeton University Press
- Thomas, Ivo 1953. Kilwardby on Conversion. — *Dominican Stu-  
dies*, vol. 6, pp. 68–71
- Victorinus 1863 = *Victorini explanationum in Ciceronis rhero-  
ricam libri II*. — *Rhetores latini minores*. Ed. Ch. Halm. Leipzig:  
Teubner

ELEONORE STUMP (sünd. 1947) on õppinud klassikalisi keeli, teoloegiat, keskaja ajalugu ja -filosoofiat Grinnelli kolledžis, Harvardi ja Cornelli ülikoolis, doktorikraad Cornellist 1975. Töötanud mitmes ülikoolis ja kolledžis, aastast 1992 filosoofiaprofessor Saint Louisi ülikoolis. Tegelnud religioonifilosoofia, metafüüsika ja keskaja filosoofiaga. Teoseid: *Boethius's De topicis differentiis* (1978); *Boethius's In Ciceronis Topica* (1988); *Dialectic and Its Place in the Development of Medieval Logic* (1989) ja *Thomas Aquinas* (ilmumas seerias "Arguments of the Philosophers"). Toimetanud mitmeid väljaandeid, teiste seas: *Hermes and Athena: Biblical Exegesis and Philosophical Theology* (1993, koos T. Flintiga); *The Cambridge Companion to Aquinas* (1993, koos N. Kretzmanniga); *Reasoned Faith* (1993); *Philosophy of Religion: The Big Questions* (1998, koos M. Murray'ga); *Aquinas's Moral Theory: Essays in Honor of Norman Kretzmann* (1999, koos S. MacDonaldiga) ja *The Cambridge Companion to Augustine* (2001, koos N. Kretzmanniga).



JOHANNES SAAL  
Rehepeks. Kavand. 1928

---

## ARVUSTUS

**Stat-kyrka-samhälle: Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna.** (Acta Universitatis Stockholmiensis. *Studia Baltica Stockholmiensia*, 21.) Utg. av Torkel Jansson o. Torbjörn Eng. Stockholm, 2000. 470 sid.

Stockholmi Ülikooli Balti Uuringute Keskus (*Centrum för baltiska studier*) on Eesti Teadusliku Seltsi, Balti Instituudi ja viimase algatatud Balti konverentside kõrval juba parkümmend aastat Rootsisis korraldanud Baltikumi, eelkõige Eesti ajaloo ja ajalooliste kontaktide uurimist. Keskuse tegevust iseloomustab lai valik uurimisprojekte, mis käsitlevad siinse ühiskonna eri aspektide arengut, muutusi majandustegevuses agraarkeskkonnast industriaalühiskonnani, samuti kultuuri- ja kunstiajalugu. Üheks viljakaks uurimissuunaks on olnud Rootsi suurriigi provintsi poliitika ülemerevaldustes Eesti- ja Liivimaal 16.–17. sajandil. Sel teemal on keskuse toimetiste seerias — *Studia Baltica Stockholmiensia* — ilmunud mitu heatasemelist artiklite kogumikku.<sup>1</sup> Ka siin tutvustatav kogumik *Riik-kirik-ühiskond: Suurriikluse aegne ühis-*

---

<sup>1</sup>*Die Schwedische Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert.* (Acta Universitatis Stockholmiensis. *Studia Baltica Stockholmiensia*, 11.) Hrsg. von A. Loit und H. Piirimäe. Uppsala, 1993; *Kunst und Architektur im Baltikum in der Schwedenzeit und andere Studien zur baltischen Kunstgeschichte.* (Acta Universitatis Stockholmiensis. *Studia Baltica Stockholmiensia*, 12.) Hrsg. von A. Loit, L. O. Larsson. Kiel, 1993. Sisuliselt paigutub samasse ritta aastatel 1981–1993 Balti Uurimise Keskuse tegevust koordineerinud Aleksander Loidi 75. sünnipäevale pühendatud kogumik: *Time of Change in the Baltic Countries: Essays in Honour of Aleksander Loit.* Stockholm, 2000. Vt ka ülevaadet Läänemereprovintside ajaloo uurimisest Rootsisis: Torbjörn Eng, “Schwedens Ostseeprovinzen in der schwedischen historischen Forschung.” — *Nordost-Archiv: Zeitschrift für Regionalgeschichte*, N.F., Bd. IX, 2000, H. 1 (Osteuropaforschung in der nordeuropäischen Historiographie), Lüneburg, 2001, S. 115–166.

*konnakorraldus Rootsis ja Läänemere provintside* on Torkel Janssoni (Uppsala), Egil Johanssoni (Umeå), Aleksander Loidi (Stockholm) ja Enn Tarveli (Tallinn, Stockholm) 1993. aastal algatatud ja juhitud uurimisprojekti tulemus. Märkimisväärne on, et eelkõige olid kaasatud noorema põlvkonna Eesti ja Rootsi ajaloolased.

Projekti üldiseks eesmärgiks oli uurida Rootsi keskviimu katseid juurutada n-ö Rootsi mudelit Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa kirikuelus (kaasa arvatud rahvahariduses) ja õiguskorralduses. Et eeldused riikliku kontrolli kasvaks ja vahelesegamiseks olid Rootsi emamaal ja provintside erinevad, siis vaadeldi neid protsesse mõlemal pool Läänemerd paralleelselt. 17. sajandil kasvas Rootsis riigi mõju väga paljudel ühiskonnaelu aladel. Riigi valitsemisüsteem ehitati üles uut moodi ja muudeti tõhusamaks, unifitseeriti kirikuorganisatsioon ja tsentraliseeriti kohtukorraldus. Militaarriigi eesmärgiks oli võimu suurendamine ühiskonna kõikide osade üle, mitte ainult riigi mõju kasv tootmises ja valitsemises. Veelgi enam: aadli arvel püüti kuningavõimu tugevdada ja ümber kujundada alamate mõtted, hinnangud ja usuarusaamad. Rootsi võim, levides Eesti- ja Liivimaale, leidis eest ühiskonnastruktuurid ja õigussuhted, mis ei sobitunud Rootsi analoogilisse ühiskonnakorraldusse. Ehkki nii Rootsis kui ka tema ülemereprovintside kehtis feodaalne ühiskonnastruktuur, mis tugines maaharimisele, olid majanduslikud, sotsiaalsed ja poliitilised erinevused märkimisväärsed. Nii olid talupojad Läänemere ühel kaldal isiklikult vabad ja esindatud Rootsi riigipäevas, teisel kaldal aga pärisorised. Rootsi emamaal oli riik kõigi oma alamatega otsesuhtes. Eesti- ja Liivimaal seisis riigi ja talupojaseisuse vahel aadlikud. Et Rootsi oli konglomeraatriik, siis tuli ühtse riikliku terviku moodustamiseks lisaks integratsioonile rakendada ka unifitseerimispoliitikat.

Tinglikult võibki kogumikku koondatud artiklid jaotada kaheks. Esimese, suurema plokki moodustavad artiklid, mis käsitlevad riigi suhteid kirikuga kitsamalt. Läbivaks teemaks on Rootsi keskviimude püüd saavutada üksteisest eraldatud ja erineva usuteadlikkuse taseme ja usutunnistustega ühiskonnas ühtsus. Linda Oja artikkel "*Kogu maal hea üksmeel, kooskõla ja armastus*": Kiriklik seadusandlus ja ambitsioonid valmistamaks suurriigiaegsetest rootslastest head kristlased (lk 17–85) lähtub vaadeldaval perioodil valitsenud maailmakäsitusest, et on ainult üks ja ainuõige religioon — luterlus — ja üks moodus Jumalat teenida. Vaimulike ülesanne oli vahendada *õiget usku* ja korraldada sellele vastavalt jumalateenistusi. Riigi ülesanne oli jõus hoida *puhast õpetust* ning karistada religioosete eksimuste eest. Nii vaimulikkonna kui ka riigi peaesmärgiks oli kasvatada alamad headeks kristlasteks. Õige ei pidanud olema mitte ainult usk, vaid ka koguduseliikmete käitumine.

Tuli käia jumalateenistustel ja osa saada kiriklikest rituaalidest, eriti sakramentidest, nagu ristimine ja armulaud. L. Oja artikli eesmärgiks on visandada pilt kasvatusesmärkidest, uurides suurriigiagest kiriklikku (alates 1571. a kirikukorrast kuni 1686. a kirikuseaduse ja 1693. a kirikukäsiraamatuni) ja ilmalikku seadusandlust ning seadusettepanekuid, mis annavad pildi kiriku ja ilmaliku võimu arusaamadest õige usu ja selle vahendamise kohta. Seadusandluse argumentides ilmnevad meetodid ja motiivid.

Milles seisnes õige usk? See rajanes evangeelsel usul, mis tulenes Piiblist. Ühtsus pidi kehtima nii usutunnistuse kui ka tseremooniade osas. Teised usutunnistused olid väärdõpetused. 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi alul peeti kahjulikuks eelkõige katoliiklike tavadid, nagu kloostrielu, palverännakud, pühakute ja inglite kummardamine, hingemissad, karja õnnistamine, puudele ohverdamine jms. Oluliseks peeti Jumala palumist Jeesus Kristuse nimel, mitte katoliku kombel mingi vahendaja, patrooni või eseme poole pöördumist. Koos õige usuga oli nõue tunda ja mõista õigesti kristluse põhialuseid katekismuses (meieisapalve, usutunnistus ja kümme käsku). Inimene pidi mõistma sakramentide tegelikku tähendust ja mitte laiendama neid ilmaliku igapäevaelu sfääridesse. Näiteks oli keelatud kasutada armulauaelemente ja ristimisvett loomade ravimiseks.

Häid kristlasi kasvatasid vaimulikud. Vaimulik pidi olema õpetatud ja tal pidi olema autoriteeti, et jagada õpetust, manitseda ja karistada. Kasvatusmeetodid olid ranged, isegi vägivaldsed. Karistuste osas võidi lihtsast manitsusest jõuda häbiposti, kirikuvande, pagendamise ja hukkamiseni. On rõhutatud jutluse tähtsust. See pidi tuginema Piiblile, olema lihtne, arusaadav ja kindlasti emakeelne. Jutluse käigus selgitas vaimulik pühakirja, kiriklike rituaalide ja tseremooniade tähendust, manitses ebausujaid ja väärdõpetuste eest jne. Õigete kristlaste kasvatamisel osalesid ka perekonnapead, kes koos laste ja teenijatega ühiselt palvetades ja lauldes kinnistasid religiooside tõekspidamisi oma peres. Vajadusel pidid koguduseliikmed teatama vaimulikele üksteise pattudest. Kiriklikus seadusandluses kasutati õigete usklike kasvatamisel nii teoloogilisi ja moraalseid kui ka majanduslikke argumente. Viimased seisnesid näiteks selles, et rohkete pühade tõttu läksid kaduma tööpäevad. Pidutsedes kulutasid inimesed kogutud varusid ja laostusid. Artikli lõpus toob L. Oja esile erinevusi õigete kristlaste kasvatamisel Rootsi võimualustes piirkondades. Nii on soomlasi peetud rootslastest metsikumaks ja vähem tsiviliseerituks. Soomlaste hulgas leidis inimesi, kes elasid lausa paganlikus pimeduses. Kui aga Rootsis ja Soomes oli riigi peaesmärgiks luterluse tugevdamine, siis täielike paganatena käsitati



saame. Lapimaale alles tuli vaimulikke saata, kirikuid ja pastoraate ehitada. Eriseisundis Rootsi riigis olid Taanilt-Norralt vallutatud alad, kus keskseks küsimuseks kujunes kirikukorralduse unifitseerimine Rootsi kiriklike traditsioonidega. Kasutusele võeti rootsi keel. Peale kiriklike aspektide oli siin oma osa ka poliitilistel motiividel: religiooni ühtlustamine oli osa rootsistamisest. Eesti- ja Liivimaa süüdistati talurahvast religioossetes pimeduses, ebajumalate kummardamises, paavstimeelsuses ja moraalituses. Pikaajaliste sõdade tõttu oli ülemereprovintsidest varasem kirikuorganisatsioon hävitatud ja uus tuli alles rajada. Raskused õigete kristlaste kasvatamisel tulenesid siinsete vaimulike oskamatuses kõnelda kohalikke keeli. Probleemiks oli ka aadli tugev positsioon kohaliku kiriku (patronaadiõigus), talupoegade ja riigi suhtes.

Kui L. Oja keskendub kehtestatud normidele ja teoreetilistele ambitsioonidele, siis Piret Lotmani artikkel *Ingerimaa kiriklik areng alates superintendentuuri sisseseadmisest kuni Rootsi—Vene sõjani, 1640–1657* (lk 87–137) võtab vaatluse alla juba konkreetset Rootsi riigi poliitika ühtlustada Ingerimaa ja Narva kirikukorraldus ülejäänud riigiga, muuta õigeusklikud venelased luterlasteks jms. 1617. aastal Rootsi ja Venemaa vahel sõlmitud Stolbovo rahu liitis Ingerimaa Rootsi võimu alla. Rahulepingus garanteeriti Ingerimaa õigeusklikele (kaasaegsed kasutasid terminit *kreekakatoliku* usk) usuvabadus. Et Rootsi võimud ei saanud loobuda religioossete seisukohtade unifitseerimisest, siis hakati peagi mõtlema õigeusklike toomisele luteri kiriku rüppe. Oluliseks institutsionaalseks sammuks oli 1640. aastal Ingerimaa superintendentuurkonna loomine, mille esimeseks superintendentiks sai Heinrich Stahl. Lisaks ümberusustamist vajavatele õigeusklikele leidis Stahl Ingerimaal eest moraalselt laostunud ja materiaalselt halvas olukorras luteri kiriku. Samas nautis Narva varasematest privileegidest pärit õigust linna kiriku- ja koolielu iseseisvalt juhtida. Nii sattus Stahl konflikti Narva saksakeelse raega patronaadiõiguse küsimuses linna saksa koguduse ja kooli üle. Lisaks oli Narva saksa kogudusel konflikt linna rootsi kogudusega, mis tegutses n-õ Rootsi malli kohaselt; kirikutseremooniade kord oli teistsugune, tähistati muid kirikupühased jms. Olukorra muutmiseks tuli Narva kirikukorraldus ühtlustada emamaaga. Konflikti üheks tulemuseks oli 1640. aastate teisel poolel rootsi kogudusele uue kiriku ehitamine, mis muudeti Narva toomkirikuks.

Stahlile allusid ka õigeusklikud, keda instruksioonide kohaselt tuli veenda tulema luteri kiriku rüppe. Õigeusklike hulgas oli nii venelasi kui ka soomeugrilasi. Stahl leidis, et õigeusklikke ei tohi vägivaldselt ümber pöörata, seda tuli teha järk-järgult, valmistades neile vene ja soome keeles trükiseid ning õpetades neid koolis ja kirikus. Juba 1628. a oli

Stockholmis trükitud esimene katekismus kirikuslaavi keeles. Hiljem on kirillitsas trükitud ka soomekeelne katekismus, mida vene vaimulikud pidid ette lugema soomekeelsetes kogudustes. Edu saamiseks vajas Ingerimaa eelkõige luteri pastoreid, kes valdaksid vene keelt. Ümberpööramine oli suunatud noortele. Üks tee oli vene poiste panemine Rootsi koolidesse. Sisse tuli seada trahvid venelastele, kes ei soovinud osaleda luteri jumalateenistustel. Neile, kes sellega nõustusid, lubas superintendent anda maad ja raha. Stahli edu oli aga peaaegu olematu ja provintsi kirikuelu jäi endiseks. Venelased ja soomlased läksid ise üle piiri Venemaa kirikusse või kutsusid sealt vene preestreid, kes ristsid, laulatasid ja matsid. Peagi kujunes superintendendi ja konsistooriumi vastase opositsiooni keskuseks Ivangorod. Selle linna liitmine Narvaga 1645. aastal ja venelaste suunamine üle jõe Narva eeslinna teenis samuti kirikupoliitilisi eesmärke — ümberasujad pidid aja jooksul üle tulema luteri usku. Lahkarvamusi tekitas ka õigeusklike kirikliku alluvuse küsimus. Stahl soovis, et temast saaks vene metropoliit, kel oleks õigus ordineerida preestreid. Venelased ise eelistasid Novgorodi või Kiievi metropoliiti.

P. Lotmani artikli puhul on hinnatavad uued arhiivandmed Ingerimaa kirikuvisitatsioonide tulemuste ning eriti vene koguduste ja vaimulike kohta. Kui millegi üle vaielda, siis läbi artikli on P. Lotman märkinud Stahli eesnimelise rootsipärase Hendrik, kuigi varasemas saksa- ja rootsikeelses kirjanduses eelistatakse nime Heinrich. Perekonnanimi Stahl on aga artiklis jäänud saksapäraseks. Sama kogumiku teised autorid kirjutavad eesnimelise Heinrich. Samuti ei ole korrektne rääkida 1656. aastal puhkenud Rootsi—Vene sõjast, sest sõja algatas Venemaa, seega oli tegemist Vene—Rootsi sõjaga. Ka tahaks vaidlustada väite, et H. Stahl suri Narvas 1657. aasta suvel katku. See on vähetõenäoline, sest teatavasti jõudis katk Narva s.a septembri lõpul.<sup>2</sup> Veel 18. augustil 1657 väljastas Narva raad välismaale sõitvatele kaupmeestele tõendi, et erinevalt naaberlinnast Tallinnast pole Narvas katku esinenud.

P. Lotmani artikliga haakub Jaak Naberit töö *Sakslane ja rootslane Göteborgis, Norrköpingis ja Narvas: Vastuolud koguduseelus Rootsi suurriigi ajal* (lk 139–165). J. Naber on võrrelnud Rootsi poliitikat kolme linna raadide ja vaimulikkonna suhtes kiriku- ja kooliküsimustes, mida keskvoim püüdis rootsistada. Ehkki neist linnadest kaks paiknesid emamaal ja üks provintsis, elasid neis omavahel rivaalitsevad kogukon-

<sup>2</sup>Enn Küng, "Narva elanikkonna suurusel 17. sajandi keskel." — *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised* 2. (9.) (Artiklite kogumik.) Tartu, 1997, lk 54, viide nr 33.

nad: majanduslikult jõukamad mitterootslased, enamjaolt sakslased, ja riigivõimu soosingus olnud rootslased. Göteborg, Norrköping ja Narva olid 17. sajandil Rootsi majandus-, eriti väliskaubandussüsteemis tähtsal kohal. Riiklik rootsistamispoliitika sisaldas võimude püüdlust kindlustada ja suurendada rootslaste tähtsust linnade valitsemisel ning anda rootsi kogudustele ja vaimulikele juhtiv koht kirikuelus. See puudutas ka kooli. Samas ei olnud tegu ümberrahvastamise või kultuurilise rootsistamisega. Eesmärk oli muuta inimesed truudeks ja lojaalseteks alamateks.

Kui Narvas moodustasid sakslased domineeriva kihi ja rootslased jäid arvuliselt tagaplaanile, siis Göteborgis ja Norrköpingis olid sakslased vähemuses. Kuid erinevalt sakslastest Rootsis said rootslased Narvas alati apelleerida keskvõimudele. Narva rootslased olid küll vaesed, aga nende kanda jäi Rootsi ülemlikkus. Valitsus kasutas meelsasti ära rootslaste nõudeid saavutada võrdsus kiriku- ja koolielu alal. Kohalikud rootslased olid tsentraliseerimise, integreerimise ja unifitseerimise käepikenduseks. Rootsistamise üheks väljundiks Narvas oli keskvõimude nõue kasutada valitsemis- ja ametialases asjaajamises rootsi keelt. Erinevalt vaestest rootslastest Narvas oli sakslaste tulek Rootsi linnadesse seotud valitsuse majanduslikele plaanidega, mis nõudsid nii varakaid finantseerijaid kui ka spetsialiste. Ka Rootsi linnade sakslased võisid apelleerida valitsusele ja saada garantiisid privileegide näol, kuid siis pidid nad võimudele näima kasulikuna. Sakslastele antud eriõigused kutsusid esile proteste rootslaste hulgas ning saksa kogukonda kiusati taga. Naber tõdeb, et enamiku konfliktide põhjuseks olid avalikud või varjatud majandushuvid. Samas ei tahtnud riik sakslastelt laekuvaid suuri sissetulekuid kaotada, vaid neid kontrollida.

Aleksander Loit käsitleb artiklis *Talurahvakoolide sisseseadmise poliitilised tagamaad Läänemere provintsidest Rootsi võimu ajal* (lk 167–181) keskvõimude integreerimis- ja unifitseerimispoliitilisi samme rahvahariduse kaudu. Vajadus emakeelse rahvahariduse järele tekkis seoses reformatsiooniga. Kirikuvõimude üheks esmaülesandeks kujunes kiriku põhitekstide tõlkimine eesti ja läti keelde, et kirjaoskamatud talupojad saaksid vaimulike vahendusel ettekujutuse kristlike elureeglite alustest, pühakirjast ja usutunnistusest. Kiriklike ja ilmalike tekstide trükkimiseks loodi provintsidest trükikojad. Sellega panid Rootsi võimud aluse eesti ja läti kirjakeele arengule. Oluliseks sammuks rahva haridustaseme tõstmisel, lugemis- ja kirjutamisoskuse suurendamisel oli kihelkonnakoolide asutamine. Eesti ja läti historiograafias on seda teemat üsna põhjalikult käsitletud, kuid A. Loit analüüsib oma artiklis

eelkõige keskvõimude motiive ja kavatsusi 1680.–1690. aastatel seoses talurahvakoolide sisseseadmisega.

Elementaarset rahvarahidust jagati juba 17. sajandi alul. Initsiaatoriks olid tavaliselt üksikud maapastorid, kes koduõpetuse käigus andsid lastele teadmisi kristlusest ja õpetasid neid lugema. Sajandi lõpul oli üks aktiivsemaid haridustegelasi Bengt Gottfried Forselius, kes rajas ja arendas talurahvakooli. Riigilt toetuse saamiseks käis ta kahe õpilasega Stockholmis Karl XI juures. 1684. aastal asutas Forselius seminari talupoegade harimiseks kooliõpetajateks. Lätis oli sealsete laste kooliõpetuse initsiaatoriks Johann Ernst Glück. Ometi alustati talurahvakoolide süstemaatilist rajamist alles siis, kui riigi- ja kirikuvõimud 1680. aastate teisel poolel initsiatiivi enda kätte võtsid. Kuninga nimel anti välja hulk käsked ja kirikuvõimude ettekirjutusi koolide töö korraldamiseks. Koolikohustuse nõue tugevnes alates 1686. aasta kirikuseadusest, mis hakkas ülemereprovintsidest kehtima 1690. aastatel. Põhiprintsiibiks oli, et igas kihelkonnas peab olema kool, tuleb ehitada koolimaja ning määrata õpetaja. Viimase ülalpidamiseks tuli anda tükk maad, toiduaineid ja maksta palka. Neid nõudeid suudeti täita sageli ainult osaliselt.

Koolisüsteemi väljaehitamise kõrval tuleb näha keskvõimu enda samaaegseid muutusi: absolutistliku kuningavõimu kujunemine 1680. aastatel ning riigi sihikindel poliitika tugevdada integratsiooni, et muuta riigi eri osi ühtseks tervikuks. Koolide sisseseadmine Läänemere provintsidest seostus samuti võimude sooviga reguleerida eesti ja läti pärisoriste talupoegade õiguslikku, sotsiaalset ja majanduslikku seisundit. Tõuke agraarreformidele oli andnud reduktsioon, mis Liivimaal tõi riigile tagasi 5/6 maast, Eestimaal veidi üle poole. Tulemuseks oli, et varem aadlile kuulunud talupojad olid nüüd kroonu omad, mis lõi eelduse pärisorjuse tühistamisele kroonumõisates. Karl XI manitses aadlit tegema sama oma mõisates, kes aga keeldus. Reduktsioon, pärisorjuse kaotamine, mõisate ülalpidamise rendilepingute sisseseadmine, mis täpselt määratlesid talupoegade koormised, kohustused, ent ka õigused, talupoegade kaasamine avalikku ellu (kohtutes), vabastatud talupoegade õigus sõjaväeteenistusse astuda jms sammud olid määravaks eelduseks talurahvakoolide võrgu arengule ja tihenemisele, kuid ühtlasi kasvas elementaarse hariduse andmise käigus ka talupoegade osalus ühiskonnaelus.

Millised võisid olla Karl XI põhjalike ümberkorralduste motiivid? Tavaliselt on esile toodud majanduslikke, eelkõige riigi fiskaalseid huvisid, kuid reformide taga võime näha ka kuninga kristlikku mõtteviisi ja filantroobi eluhoiakut. Karl XI võis saada inspiratsiooni toonasest õigusfilosoofiast, mille põhiprintsiip oli, et kõik inimesed on sünnist

peale vabad ja võrdõiguslikud. Kuid kuningat võis ajendada ka riigi ühtsuse idee. Suurriigipoliitikas oli Rootsi sunnitud maksimaalselt mobiliseerima oma ressursid ja inimesed. Kindlasti oli oluline muuta eesti ja läti talupojad sarnaseks emamaa talupoegadega. Läbi talurahvapoliitika sai riigivõimastuda tugeva Eesti- ja Liivimaa aadli vastu, et viimase võimu vähendada.

Kogumiku mahukaimas artiklis *Kiriklik rahvaharidus Eesti- ja Liivimaa 1675–1695: Keskvõimu poliitika ja lokaalne initsiatiiv* (lk 185–282) vaatab Aivar Põldvee veelgi detailsemalt vaeste- ja talurahvakoolide sisseseadmist Eesti- ja Liivimaa (ka Läti poolel) 17. sajandi viimasel veerandil ning selle protsessi poliitilist ja majanduslikku tausta. Käsitlevat teema ei ole Eesti 17. sajandi kooliajaloo uurimise seisukohalt uudne, mainida võiks selliste ajaloolaste töid nagu V. Reiman, F. Westling, G. Wiselgren, A. Isberg, J. Naber, L. Aarma jpt, kuid A. Põldvee artikli puhul tuleb esile tõsta traditsioonilise Eesti-kesksuse eiramist ja Eesti- ja Liivimaa, seejuures eesti ja läti kooliolude võrdlust nii omavahel kui ka Rootsi emamaaga ja selle teiste provintside, eelkõige Skånega. Autor esitab küsimuse, kust tulid ideed ja ettepanekud ning kellele kuulus initsiatiiv: kas kuningale, Liivimaa superintendendile Johann Fischerile või kohapealsetele aktivistidele E. J. Glückile ja B. G. Forseliusel? Võrdluse mõttes ning Eesti- ja Liivimaa saavutatud paremaks mõistmiseks tuleb märkida, et Rootsis 17. sajandil niisugused talurahvakoolid puudusid. Köstrid ja kaplanid pidid küll lastele katekismust õpetama, kuid see toimus jumalateenistuse käigus.

Olulisemaid isikuid Liivi- ja Eestimaa haridusloos oli J. Fischer, kes nimetati 1673. aastal Riia ja Võnnu superintendendiks (1678. aastast Liivimaa kindralsuperintendent). 1675. aastal Stockholmis olles esitas ta kuningale Liivimaa kirikupoliitika ümberkorraldamiseks oma seisukohad. Tema reformikavad pälvisid kuningalt positiivse resolutsiooni. Nende ettepanekute põhjal visandati vaestekoolide finantseerimise skeem, mis tegi mõne aja möödudes võimalikuks ulatuslikuma talurahvakoolide rajamise ning samuti läti- ja eestikeelsete kiriku- ja kooliraamatute väljaandmise. Vaestekoolide ülalpidamiseks eraldati alates 1675. aastast 50% Riia litsentsist laekuvast vaesterahast, mis tänu heale kaubakonjunktuurile tõusis 1680. aastate teisel poolel 600–700 riigitaalrini aastas. Vastavalt Fischeri poolt 1683. aastal kuningale esitatud aruandele rajati vaesteraha abil koole nii linnas kui ka maal, kusjuures tekkis isegi tublide koolmeistrite defitsiit. 1684. aasta alul kinnitas kuningas taas vaestekoolide rahastamise vajadust. Fischeri käsutuses olid summad, mis võimaldasid läti ja eesti talurahvakoolide ulatuslikumat toetamist, koolmeistritele tasu maksmist ja maakeelsete kooliraamatute

hankimist (aabitsad, katekismused ja lauluraamatud) ning isegi Piibli tõlkimise organiseerimist läti ja eesti keelde.

1683. aastal alustas Lätis Alüksnes pastor E. Glücki initsiatiivil tegevust kolm kooli. Neis õpetust saanud talupoisid võidi juba 1684. ja 1685. aastal saata teistesse kihelkondadesse õpetajaks. Nii lähtus Lätis talurahvakoolide asutamise esimene laine Alüksnest. 1685. aasta alguseks oli lugema õppinud üle 200 poisi ja tüdrukku.

Eesti keele alal rajas esimese kooli Laiuse pastor Reiner Broocmann juba 1670. aastate teisel poolel, kuid kooli tegevus katkes peagi. Järgmisena hakkas B. G. Forseliuse juhendamisel 1683.–1684. aasta talvel Risti kirikumõisas lugema õppima 50 rootsi ja eesti poissi. Erinevalt Liivimaast ei olnud Forseliuse tegevus Eestimaal osa konsistoriumi poliitikast, vaid kohalik algatus. 1684.–1685. aasta sügystalvel oli Forselius juba Tartus, saades oma uuele koolile superintendent J. Fischeri vahendusel toetust vaesterahast. Kool, mida varasemas ajalookirjanduses on kutsutud seminariks, tegutses Tartu Piiskopimõisas kaks aastat 1686. aasta kevadeni ja seal käis umbes 160 last. Ka paljud Forseliuse õpilastest läksid koolmeistriks kodukihelkonda. Õppetöö sisuks nii Alüksnes kui ka Tartus oli lugemine, katekismus ja kirikulaul. Tublimatele lastele õpetati ka kirjutamist ja arvutamist. Suuremaks erinevuseks kahe kooli tegevuses oli see, et Alüksnes kuulus E. Glückile ainult algatus, kuid Forselius õpetas oma koolis ise. Alüksnesse tulid õpilased Koknese distriktist, Tartusse aga tuldi mõlemast Tartumaa praostkonnast, kuid tööle mindi koolmeistrina ka Eestimaa kindralkubermangu. Eesti keele alal olid koolmeistrid peamiselt eestlased, Lätis domineerisid talulaste õpetajatena sakslased. See mõjutas õppetöö efektiivsust ja teadmiste omandamise kiirust. Koolide asutamisega kaasnes kooli- ja kirikuraamatute tõlkimine ja trükkimine. Liivimaa kindralkubermangu arvepidamisdokumendid näitavad ilmekalt raamatute jagamist talurahvakoolidele. Näiteks 1689./1690. aasta talvel jagati neile 889 eesti-keelset aabitsat. Õpilaste käes oli ka katekismusi ja isegi 1686. aastal ilmunud Uue Testamendi eksemplare.

1686. aastast alates sekkus keskvõim senisest aktiivsemalt Liivija Eestimaa talurahva harimisse. Sellest aastast pärinevad Karl XI korraldused, millega võeti suund kihelkonnakoolide asutamisele mõlemas kindralkubermangus. Pööre riigi suhtumises langeb ajalisel kokku Rootsi kirikuseaduse vastuvõtmisega, kuid veelgi enam mõisate reduktsiooni ja talupoegade pärisorjusest vabastamise püüetega. Koole asutatigi esmalt redutseeritud mõisates. Initsiatiiv oli läinud keskvalitsuse kätte. Kiriku- ja kooliküsimuses pidi J. Fischer tegema koostööd reduktsioonikomissaridega. Liivimaal tuli iga kiriku juurde asutada kool

ja eraldada koolmeistrile elatiseks 1/4 adramaad. Nii ulatusliku kooliprogrammi elluviimiseks ei piisanud enam eraldustest vaesterahast, vaid tuli koormata ka redutseeritud ja aadlimõisad. Liivimaa aadel tunnistas küll koolide sisseseadmise ja koolihoonete ehitamise vajadust, kuid ei soostunud koolmeistritasuga ning soovitas jätta õpetajatöö kõstriite pädevusse. Tõsiseid raskusi tekkis koolmeistrile maa leidmisega.

Eestimaa kubermangus oli koolipoliitika elluviimisel määra osa B. G. Forseliusel. Erinevalt Liivimaast oli Eestimaa kindralkubeneri võimu alal Põhja-Eestis 1680. aastate keskpaigaks koolide asutamisel väga vähe tehtud. Sellist järjekindlat programmilist tegevust, nagu Fischer Liivimaal arendas, Eestimaal polnud. Kasutada ei olnud ka finantsallikat, mida oleks saanud võrrelda Riia litsentsist laekuva vaesterahaga. Võimalikud haridussummad kulusid 1684. aastal põlenud toomkiriku taastamiseks. Olukorra otsustavaks muutmiseks võttis B. G. Forselius 1686. aastal ette oma esimese reisi kuninga juurde Stockholmi. Tulemuseks oli kuninga korraldus seada sisse koolid Harju-Madise ja Risti kiriku juures, sest sealsed mõisad olid redutseeritud. Nende mõisate tulust eraldati raha koolmeistrite ülalpidamiseks. Mujal Eestimaal sõltus hariduse andmine endiselt kohalike kirikuõpetajate valmisolekust oma pastoraadi pinnal Forseliuse poolt saadetud koolmeistril ülal pidada. Arengut pidurdas lisaks kohalike aadlike vastuseisule ka Eestimaa konsistooriumi passiivsus. Konsistooriumiga sattus Forselius peagi vastuollu nii kooli- kui ka keeleuenduse küsimuses. Kujunenud olukorra parandas Forseliuse teine reis Stockholmi 1688. aastal ja kuningalt saadud volitus asutada talurahvakoole nii Eesti- kui ka Liivimaal. Nagu teada, ei õnnestunud Forseliusel tööd jätkata, sest ta hukkus tagasiteel sügistormisel merel. Vaatamata Forseliusele antud ja ka mitmete kuninglikele korraldustele jäi koolide asutamine Põhja-Eestis võrreldes Liivimaaga suhteliselt tagasihoidlikuks. Seda kompenseeris koduõpetuse suurem levik. 1695.–1697. a tabas maad näljahäda, mis tõi kaasa suure suremuse. Peagi puhkes Põhjasõda.

Kiriku- ja kooliajaloole pühendatud artiklite kõrval moodustavad kogumiku teise ploki riigiõiguslikke suhteid käsitlevad uurimused. Nende hulka kuulub Enn Küngi artikkel *Narva kaubandus- ja majandusõiguslik positsioon Rootsi võimu all* (lk 283–303). Kunagistest Vana-Liivimaa kaubalinnadest kehtisid Rootsi linnaseadused ainsana Narvas ja linn oli seeläbi allutatud keskvoimude administratiivsele ja õiguslikule kontrollile. Riigil oli seal suhteliselt lihtne ellu viia oma majanduspoliitikat. Narva vallutamiseiga 1581. aastal kaotasid linna varasemad õigusaktid kehtivuse, need asendati Rootsist lähtunud privileegide, resolutsioonide ja määrustega. Vallutuse tõttu puudus kohalikul kodanikkonnal või-

malus ja õigus liitumistingimuste üle kaubelda. Johan III 1585. aasta privileegid määrasid ära Narva edasise asendi Rootsi riigis. Narva seoti Rootsi linnade õigussüsteemiga ning eraldati teistest Eesti- ja Liivimaa linnadest. Narva jätkamine laolinnana sõltus Rootsi võimude tahtest.

Et Rootsi kaubanduspoliitika peaesmärk oli Vene kaubanduse taasloomine Läänemerele, siis võis valitsus selle saavutamise nimel vastuollu minna Narva rae ja kodanikkonna huvidega. Narvas püüti riigi antud privileege tõlgendada enesele kasulikult, vahel isegi edu saavutades. Seevastu pealinnas Stockholmis oldi huvitatud Vene kaubanduse laokohast, kus ei oleks takistuseks ajaloolised erioigused, Vene-Liivimaa sõja eelsed võõrastekaubanduse piirangud jms. Transiitkaubanduse küsimuses pörkasidki linna ja riigi huvid eriti teravalt kokku. Keskvõimude ettekujutus Narva õiguslikust asendist ja tema autonoomia ulatusest ei langenud ühte sealse rae ning kodanikkonna omaga. Riigi suhtumise näitena võib tuua 17. sajandi majanduspoliitikute ja Venemaa-kaubanduse spetsialistide arvamusi Narva autonoomiast ning keskvalitsuse võimalustest linnale ette kirjutada oma majanduspoliitikat. Ph. von Krusenstiern võrdles Narvat 1653. aastal vahaga, mida sai soovi järgi vormida, või puhta lehega.

Narvale antud privileegide tõttu sekkus riik otseselt rae tegevusse. Lisaks rae otsuste kontrollimisele ja mõjutamisele sekkuti rae koosseisu komplekteerimisse, suunates sinna inimesi, kelle ülesandeks oli riikliku majanduspoliitika elluviimine. Nii määrati näiteks 1644. aastal Narva kuninglikuks bürgermeistriks Jacob Fougdt. Viimane seadis Narva raes Stockholmi eeskujul sisse kolleegiumid. Riigi veelgi otsesemat sekkumist võib näha linnusekrahvi institutsiooni rajamises 1653. aastal. Linnusekrahvi põhiülesanneteks oli magistraadi töö koordineerimine ja kontrollimine, osalemine kohtumõistmisel, linna majanduse juhtimine, riiklike huvide esindamine kohapeal ja vastupidi — linna probleemide vahendamine pealinna Stockholmi. 17. sajandi lõpul seoses absolutistliku valitsemisstiili süvenemisega otsustati aina enam Narva kaubanduselu küsimusi Stockholmis, linnalt seejuures nõu küsimata.

Enn Tarveli artikkel *Liivimaa riigiõiguslik seisund enne Rootsi võimu alla minekut* (lk 305–329) käsitleb probleemi, kuidas oli tulevane Rootsi provints — Liivimaa — enne vallutust poliitiliselt üles ehitatud ja milline oli tema riiklik administratsioon. 13. sajandist Vene—Liivi sõjani (1558–1583) ulatus Liivimaa territoorium Soome lahest Leeduni, mida jagasid omavahel Liivimaa ordu ja neli piiskoppi. Põhja-Eesti minekuga Rootsi riigi koosseisu (1561) ja Eestimaa hertsogkonna moodustamisega (1584) Liivimaa mõiste ahenes. 17. sajandi esimese kolmandiku Rootsi vallutustega Poolalt ühendati saadud alad Liivimaa kuber-



manguks. Nii nagu Liivimaa mõiste, muutus ka Liivimaa riigiõiguslik seisund võrreldes 1558. aasta eelse ajaga oluliselt. Katkes omaaegne nõrk, kuid siiski eksisteerinud seos Saksa-Rooma keisririigiga. Poola, Rootsi ja teised pretendendid Vana-Liivimaa pärandile arvestasid ala seotust keisririigiga. Liivimaa keskaegse riigistruktuuri allakäik sai alguse Tartu kapitulatsioonist Vene vägedele 1558. a suvel. Vene vägede edu elavdas Poola huvi Liivimaa vastu 1559. aasta keskel. Sama aasta septembris läksid Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopkond Taani valdusse. Rootsi sai endale 1561. aasta suvel Põhja-Eesti. 1561. aasta sügisel arutati Leedu riigipäeval Liivimaa allutamist viimase saadikute osavõtul, kes olid huvitatud sõjalisest kaitsest. Liivimaa allutati 28. novembril 1561 Poola kuningale ja Leedu suurvürstile Sigismund II Adolfile, kellele anti vanne. Territoriaalselt inkorporeeriti Liivimaa Leeduga. Poola seim ei aktsepteerinud Liivimaa allaheitmist. Alles 1569. aastal pärast Poola—Leedu ühe valitseja ja ühise seimiga tervikriigi moodustamist muutus Liivimaa Poola—Leedu ühiseks valduseks. Riia linn säilitas omapärase poolisesisva seisundi 1681. aastani. Järk-järgult kasvasid Poola rünnakud liivimaalaste õigusele, näiteks 1566. a sekulariseeriti Riia peapiiskopkond jms. Lubatud Liivimaa võrdõiguslikkust Poola—Leedu riigis ei tulnud. Provintsi administratiivne, õiguslik ja kiriklik ülesehitus järgis Poola—Leedu mustrit, mis jäi kehtima 1625. aasta Rootsi vallutuseni. Formaalselt luges Poola kuningas kaotatud alasid ka pärast 1629. aasta Altmarki vaherahu endiselt oma riigi osaks. Alles 1660. aasta Oliwa rahuga tunnistas Poola Rootsi vallutusi Liivimaal.

Enamik kogumiku artikleid vaatleb Rootsi provintsi poliitikat kiriku- ja rahvahariduse ning õigusajaloo küsimustes n-ö kohalikul, Eesti- ja Liivimaa tasandil, ent Torbjörn Engi kaastöö *Riigi mõiste Rootsis: Riigi sise- ja välislad 1561–1721 vaadelduna riigiõiguslikust aspektist* (lk 331–424) püüab selgitada, kuidas käsitasid riiki kaasaegsed Rootsi keskvoimud. Teatavasti tegi Rootsi ühiskond 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil läbi olulised territoriaalsed, sotsiaalsed, valitsemisala- sed jms muutused ning arenes Euroopa ääreala väikeriigist suurriigiks. Vana keskaegne riigivorm, mis oli poolisesisvate maakondade föderatsioon, asendati 17. sajandil tsentraliseeritud militaariigiga, mis haaras enda alla aina uusi valdusi. Kerkis probleem, kuidas käsitada uusi territoriaalseid maavaldusi. Uute alade ja vana riigiterviku poliitilised, sotsiaalsed, religioossed, õiguslikud ja majanduslikud olud olid väga erinevad. Küsimus oli keeruline, sest eri piirkonnad olid Rootsi riigi koosseisu tulnud isemoodi. Osa alasid oli saadud lepingutega, teised sõjaliselt ja kolmandad rahulepingutega. Rootsi oli konglomeraatriik, kus suurriigi eri osadel oli erinev riigiõiguslik staatus. Täielikku riigistaatu-

sega emamaa alad olid Rootsi ja Soome. Saksa valdused kuulusid vormiliselt küll teise riiki, kuid olid ometi Rootsi käes. Rootsi suurriigist rääkides tuleb kasutada erinevaid termineid. Sõnaga *staten* (riigivõim) tähistab T. Eng riigi neid keskseid institutsioone, mis juhtisid ühiskonda ja teostasid erineval moel avalikku võimu piiratud ja kontrollitud valdkonnas. Termin *riket* (riik) on riigi formaalne organisatsioon, millel on ka ruumiline dimensioon. Sõna *väldet* (võim, võimuala) tähistab samuti ruumilist mõõdet, hõlmates kogu ala, mida Rootsi riigivõim füüsiliselt kontrollis, ka välisprovintse, milles teised riigid tunnustasid tema ülemvõimu.

Vastust küsimusele, kuidas käsitati riigi mõistet Rootsis 1561. aastast, kui riik väljus oma põhiterritooriumilt, kuni Rootsi suurriikluse lõpuni 1721. aastal, otsib T. Eng mitmesugustest riigiõiguslikest aktidest, mis lähtusid kuningast, riiginõukogust ja eestkostevalitsusest. Osa akte reguleeris valitsemist (näiteks kuninglikud testamendid, 1634. ja 1719./1720. aasta valitsemisvormid, riigipäeva otsused) ja osa oli suunatud provintsidele, mis sätestasid kesk võimu positsiooni provintsis. Üks esimesi provintsidele suunatud riigiõiguslike akte oli 1561. aasta kokkulepe kesk võimu esindajate ja Eestimaa korporatsioonidega. Ekstsisteeris ka hulk välislepinguid, mis käsitlesid Rootsi riigi legitiimsust provintsidest, nagu 1570. aasta Stettini rahu.

Torkel Janssoni artikkel *Eestirootslus enne eestirootslust: Randlaste identifitseerimine enne rahvusteaduse sündi* (lk 425–460) väljub küll mõneti Rootsi suurriiklust provintsidest käsitleva kogumiku ajalistest raamidest, kuid jälgib samas eestirootslaste näitel n-ö rootsi pärandi püsimist Eesti- ja Liivimaal Vene võimu perioodil. T. Jansson on valinud vaatlusobjektiks rootsi talupojad Ruhnu saarel. Oma privileegidelt erinevad ruhnlased ülejäänud Balti talupoegadest, sest neil oli oma õiguslik eriseisund. Erinevalt eesti ja läti talupoegadest ei kuulunud Ruhnu rootslased mõne mõisa alla, vaid olid riigi omad. Näiteks võisid nad vabalt pöörduda kuninga ning seejärel keisri poole. Fakt, et nende varasem õigussuhe püsis kuni 19. sajandi agraarreformideni, annab T. Janssonile võimaluse küsida, kas Rootsi kohalolu Läänemere provintsidest saab pidada lõpetatuks 1710. aastaga, ja milline oli selle eriseisundi mõju eestirootslaste rahvuslikule eneseteadvusele.

Kokkuvõttes tahaksin rõhutada, et kogumikku *Riik-kirik-ühiskond* võib kahtlusteta hinnata teaduslikult õnnestunuks. Artiklid moodustavad ühtse, läbimõeldud, omavahel haakuva ja üksteist täiendava terviku. Jääb loota, et Balti Uuringute Keskus Rootsis jätkab senisel tasemel teadustegevust.

Enn Küng

## NARVA — LÄÄNEMEREREKAUBANDUSE SÕLMPUNKT 17. SAJANDIL

**Enn Küng. *Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel.* (Scripta archivi historici Estoniae.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2001. 403 lk.**

16. ja 17. sajandil toimus suurte maadeavastuste tagajärjel rahvusvahelises kaubanduses hüppeline areng, mida tähistasid Lääne-Euroopa riikide ekspansioon ookenitagusesse maadesse ja nende koloniseerimine. Sellega ühenduses nihkus ka Euroopa majanduse ja kaubanduse raskuspunkt Vahemere regioonist Lääne- ja ka Põhja-Euroopasse, kus Läänemere piirkond nüüd tegelikult integreeriti üldisesse rahvusvahelisse kaubavahetusse. Selles seoses on räägitud ülemaailmse majandusüsteemi esilekerkimisest — *The Economic World-System*, nagu on selle nüüd laialt kasutatava mõiste lansseerinud ameerika ajaloolane Immanuel Wallerstein 1974. aastal. Selle ajaloolise protsessi käigus tõmmati ka Rootsi koos oma Läänemere provintsidega Euroopa suurpoliitikasse.

Kõik see moodustab üldise tausta Enn Küngi doktoriväitekirjale, mille uurimisobjektiks on Rootsi keskvalitsuse poliitika Läänemere transiitkaubanduse suhtes 17. sajandi teisel poolel, erilise rõhuga Narva osatähtsusel Lääne-Euroopa ja Venemaa vahelises kaubanduses. Väitekirjal ei ole seega mitte ainult kohalik tähtsus, vaid ta teema seostub otseselt ühe väga dünaamilise protsessiga Euroopa ajaloos.

Püüid saavutada kontroll kaubanduse üle Lääne-Euroopa ja Venemaa vahel oli pikka aega olnud Rootsi Läänemere-poliitika juhtmotiiv. Selle temaatika kohta on palju teadustöid, mille seisukohti ja tulemusi autor ülevaatlilikult tutvustab. Uurimisseisus valitseb teatud ajaline ebavõrdsus: 16. sajandi teist poolt ja 17. sajandi esimest poolt on võrdlemisi põhjalikult käsitletud, kuna 17. sajandi teise poole kohta leidub veel olulisi lünki. Selle asjaolu tõttu ongi Enn Küng asetanud oma uurimuse pearõhu just viimasele perioodile.

Lihtsustatult võib öelda, et Rootsi ja Lääne-Euroopa teadlaste peamine huvipunkt Rootsi ja Venemaa kaubandussuhete uurimisel on olnud nn derivatsioonipoliitika, s.t Rootsi püüded tuua Arhangelski kaudu kulgev kaubandus tagasi Rootsi kontrolli all olevatesse Läänemere sadamatesse. N. Liidu ajaloolased on aga ootuspäraselt keskendunud spetsiifiliselt Venemaa-poolsetele aspektidele, esmajoones nn Balti barjääri küsimusele, s.t Venemaa äralõigatusele Läänemerest 17. sajandil. Eesti ajaloolastest on väitekirja problemaatikaga varem tegelnud esmajoones

Arnold Soom ja Helmut Piirimäe — esimene peamiselt kaubanduspoliitika ja -tingimustega, teine aga lisaks ka kaubanduse volüümi ja koosseisu analüüsiga. Siinjuures tuleb veel nimetada väitekirja autorit ennast, kes on juba jõudnud trüki avaldada kümmekond artiklit Narva kaubanduse kohta 17. sajandil. Kokkuvõttes võib nentida, et autor on oma väitekirjas kasutanud väga suurt hulka relevantseid uurimusi ja teinud seda ammendavalt ja korrektselt.

Autor seab oma uurimuse peaaulesandeks analüüsida ja selgitada Rootsi keskvoimu poliitikat Narva kaubanduse osas kolmest vaatevinklist:

— püüded tuua Arhangeliski kaudu kulgenud kaubandus tagasi Läänemerele, eeskätt Narva, ja sellega seostuvad välismaalastele kehtestatud kauplemistingimused Venemaal;

— Narva õiguslik, poliitiline ja majanduslik asend Rootsi riigis ja selle asendi reguleerimine kaubanduspoliitiliste muutuste käigus;

— kauplemistingimuste korraldamine Narva läänepoolsetele partneritele, esmajoones Tallinna, Lübecki ja Inglismaa kaubandusringkondadele.

Nendest üldaspektidest lähtudes on autor formuleerinud konkreetsed probleemiasetused, mida ta käsitleb kuude peatükki jaotatud uurimistöös. Üks neist otsib näiteks vastust küsimusele, kas Rootsi keskvalitsuse poliitika Narva transiitkaubanduse osas oli edukas või ebaõnnestunud. Üks teine keskendub Narva kohalike võimustruktuuride — rae, suurgildi ja linnusekrahvi — võimaluste mõjutada linna kaubandusliku korraldust, ja sellest tulenevatele konfliktidele Rootsi keskvoimuga. Mitmed püstitatud küsimused seonduvad Narva kohaliku omavalitsuse autonoomiaga. Üldiselt on uurimuse eesmärk lühidalt ja selgelt vormistatud, uurimisülesanne on teaduslikult motiveeritud, uurimisobjekt on temaatiliselt ja ajaliselt selgesti määratletud ning uurimuse konkreetsed probleemid on kujukalt sõnastatud.

Väitekirja empiiriline osa algab Rootsi—Vene kaubandussuhete fikseerimisega 17. sajandi teisel poolel, kus lähtepunktideks olid Stolbova (1617) ja Kärde (1661) rahulepingute kaubandusartiklid. Neid suhteid iseloomustasid lõputud läbirääkimised, mis peaaegu alati lõppesid tulemusteta. Välismaalaste kaubitsemise ahistamiseks Venemaal väljastas tsaar järjest uusi määrusi, mis põhjustasid pidevalt Rootsi kaupmeeste kaebusi, kes süüdistasid venelasi isegi omapoolsete korralduste eiramises.

Edasi määratleb autor Narva asendi Rootsi suurriigis. Linnal oli Rootsi keskvalitsuse poolt vaadates oluline tähendus nii kaubandusli-

kult kui ka poliitiliselt, sõjalis-strateegiliselt ja administratiivselt. Ega riigikantsler Axel Oxenstierna muidu oleks arendanud 1640. aastail mõtet teha Narvast Rootsi suurriigi teine pealinn. Oluline siinjuures oli ka see, et Narva — erinevalt näiteks Tallinnast ja Riist, kes olid tulnud Rootsi alla lepinguliselt ja seetõttu säilitasid oma vanad linnaõigused — oli vallutatud ala, kus kehtestati Rootsi üldine linnaseadus. 17. sajandi keskel elavnes Rootsi keskviimu huvi Narva kaubanduse vastu märgatavalt ning kujunes välja sihikindlam kaubanduspoliitiline programm, mis omakorda rajanes mitmel teoreetiliselt põhjendatud eeltõel.

Väga üksikasjalikult kirjeldab ja analüüsib autor Narva rae, linna kaubanduskollegiumi ja linnusekrahvi suhteid ja vahetõrka riigivõimuga. Pearõhk on siin linna kommertselu reguleerimisel ja majandustegevuse suunamisel. Konkreetselt vaatleb väitekirja tähtsamaid transiitkaubaartikleid — soola, heeringat, veini ja tubakat, mille vahendamine Vene turule õnnestus Narva kaupmeestel monopoliseerida.

Viimane, pikem peatükk käsitleb Narva suhteid tähtsamate kaubapartneritega — Tallinna, Lübecki ja inglise kaupmeestega. Narva ja Tallinna vahel valitses pikemat aega konkurents, mida iseloomustasid Narva püüded vabaneda Tallinna ülemvõimust ja saavutada võrdõiguslik seisund. Stockholm soosis siiski Tallinnat mitmete eriõigustega, lootes seeläbi kergemini meelitada Lääne-Euroopa kaupmehi valima tee Venemaale üle Läänemere Arhangelski asemel. Üsna sarnased olid suhted ka Narva ja Lübecki kaupmeeste vahel.

Inglise kaubandusriingkondade huvi Narva vastu elavnes tunduvalt 17. sajandi teisel poolel, pärast seda kui Venemaa nende privileegid Arhangelski kaudu kulgevas kaubanduses 1649. aastal tühistas. Inglise rajasid Narva isegi oma väikese kaupmeeste koloonia ja anglikaani koguduse. Ka neil tekkis teravaid konflikte Narva kaupmeestega, sest inglased ei tahtnud kasutada kohalikke kaupmehi vahendajatena, vaid teha äri otse venelaste ja maarahvaga. Kõigele vaatamata oli 17. sajandi teine pool Narva õitseage nii kaubanduslikult kui õiguslikult.

E. Künigi uurimus rajaneb väga ulatuslikul allikmaterjalil Eesti, Rootsi, Taani, Saksamaa, Läti ja Venemaa arhiividest; Venemaa puhul on autor kasutanud ka publitseeritud allikakogumikke. Uurimuse arhiiviallikaline baas on üldiselt hea, eriti Rootsit puudutava materjali osas, millel lasubki töö raskuspunkt. Seevastu on Narva 17. sajandi arhiiv säilinud ainult osaliselt. Eesti, Lübecki ja Venemaa allikaid on varasemad uurijad kasutanud üsna põhjalikult, mida aga ei saa väita Rootsi arhiivimaterjali kohta, mille kasutamine olekski raskendatud juba selle tohutu hulga tõttu. Siin on autor teinud suure töö relevantse allikmaterjali süstemaatilisel läbitöötamisel mitme Rootsi arhiivi fondi-

des. Autori suhet ajalooallikatega iseloomustab üldiselt kriitiline meel ja usaldusväärsus, mida kinnitab pisteline kontrollimine.

Väitekirjas on väiksemaid vormivigu ja puudusi ning ebaselgust ja -järjekindlust esmajoones tabelite, nimevormide ja terminoloogia osas. Viimase puhul avardub üks märkus veidi suuremaks sisuliseks küsimuseks. Oma käsitluses iseloomustab autor Rootsi keskvalitsuse ja selle kaubandusspetsialistide vaateid tihti kui majandusteoreetilisi seisukohti, kõige esiletõstvamalt ühe alapeatüki pealkirjas: "1640. aastate majandusteoreetilisi seisukohti Narva kaubanduse küsimuses" (lk 103). Kui lähemalt vaadelda kõiki neid autori käsitletud seisukohti, siis selgub, et tegu ei ole esmajoones mitte ei *majanduse ega teooriaga*, vaid *kaubanduse ja poliitikaga*. Kaubandus on teatavasti ainult üks osa rahvamajandusest, mille kui terviku probleemid olid Rootsis tol ajal ka ülimalt aktuaalsed. Teooria omakorda pürib jälle suurte üldistuste poole — ei saa olla teooriat Narva kaubanduse kohta. Seega on õigem kasutada siin termini "majandusteoreetilised" asemel "kaubanduspoliitilised" ehk "kaubandusstrateegilised".

Selle terminoloogilise märkusega on seotud sisuline küsimus majandusteooria osatähtsusest Rootsi kaubanduspoliitika kujundamisel üldse. Tolleaegne valitsev majandusteoreetiline õpetus, mida peaaegu kõikide riikide juhtivad ringkonnad tähelepanelikult jälgisid ja mõnevõrra ka rakendasid, oli teatavasti merkantilism. Vaevalt saab merkantilismi pidada mingiks sidusaks teooriaks, pigem on ta kobar üksteisega seostatud doktriine, üks majandusteoreetiline õpetus, milles kaubandusel — eriti väliskaubandusel — on keskne osa, näiteks kaubandusbilansi doktriinil. Siin ja seal on autor möödaminnes ka viidanud merkantilistlikele joontele Rootsi kaubanduspoliitika spetsialistide juures, aga mingit otsest vastandamist merkantilistlike doktriinidega ei ole ta teinud. Seda tehes oleks tolleaegsete kaubanduseksperptide majandusteoreetiline mõtlemine seostatud nende konkreetsete ettepanekutega ja seeläbi oleks ka Rootsi kaubanduspoliitika saanud sügavama põhjenduse.

Väitekirja on eeskujulikult keskendunud uurimuse peateemale, ilma et autor oleks lasknud end meelitada ahvatlevatele kõrvalteedele. See on muidugi nõudnud käsitletud küsimuste ranget järjestamist ja motiveerimist. Mõned küsimused, mida autor ei ole käsitlenud või on maininud ainult möödaminnes, haakuvad väitekirja problemaatikaga siiski nii otseselt, et nende mõningane vaatlus oleks olnud põhjendatud. Seda märkust ei tule võtta kriitikana probleemiasetuse puudulikkuse kohta ega nõudena nende küsimuste ammendavaks esmauringuks, vaid pigem vaga soovina nende lisandamiseks väitekirja eri probleemide arutellu — tagamõttega, et selline arutelu võinuks viia uurimuse põhilis-

te probleemiasetuste veelgi täpsemale eritlemisele ja uurimistulemuste veelgi sügavamale mõistmisele. Ühesõnaga: veidi komplekteerivat, sünteesile orienteeruvat teaduslikku arutelu sellel allikmaterjalil ja kirjanduse baasil, millel väitekiril juba rajaneb.

Näitena võiks tuua järgmisi küsimusi. Üks derivatsioonipoliitika aspekt — eriti tähtis Lääne-Euroopa kaubandusringkondade seisukohast — oli Arhangelski ja Läänemere kaubandusruutide kasutamise kogumaksumuse suhe, s.t erinevad ostu- ja müügihinnad, tollid, maksud, altkäemaksud, ajakulu ja igat laadi riskid. Tõenäoliselt sellist üleüldist arvestust ei tehtud — vähemalt ei ole väitekirjas viiteid selle kohta, aga kindel on, et Venemaa kaubandusega tegelevatel ringkondadel Lääne-Euroopas pidi olema kindel arvamus selle kohta, kumb kaubatee on neile majanduslikult tulusam.

Kui Arhangelski mereteel oli Lääne-Euroopa kaupmeeste tülikam, aeganõudvam, riskantsem ja võib-olla kokku isegi kulukam kui Läänemereühendus — sellele viitavad mõned tollaegsed Rootsi kaubandus-eksperdid oma memorandumites, siis miks nad ikkagi valisid selle kaubatee? Ja ümberpöörduvalt: kui Läänemere-tee oli majanduslikult ebasoodsam, siis miks osa kaupmehi ometi valis selle tee? Fakt on ju see, et kaubitsemine toimus mõlemat teed pidi.

Sama kehtis ka tsaari ja Venemaa kaupmeeste ootuste kohta kaubitsemisel Lääne-Euroopaga. Kas on üldse kindel, et neilegi oli kaubitsemine Arhangelski kaudu majanduslikult tasuvam kui kaubavahetus Läänemere kaudu? Ja edasi: kas Venemaa tsaar — samal ajal ise suurkaupmees — üldse juhendus majanduslikust kasuprintsiibist, või on siin hoopis tegu kahe põhiliselt erineva kaubanduskultuuri konfrontatsiooniga: Lääne-Euroopa kapitalistlikest suhetest domineeriva kaubanduskorralduse ning feodaalsetest ja autarkilistest struktuuridest vermitud ühiskonnaformatsiooniga idas. Neis küsimustes peituv problemaatika pidi ju olema teada ka Rootsi võimudele ja järelikult mingil määral mõjutama riikliku derivatsioonipoliitika kujundamist.

Teine mõningat kokkuvõtlikku arutelu vääriv probleem on Rootsi keskvalitsuse ja Narva linna vahel. Autor kirjeldab ja selgitab seda põhiliselt konkreetseid küsimusi vaadeldes. Selgub, et riigi kesk- või ja Narva linna huvid vastandusid mitmeski küsimuses, kuni teravate kokkupõrgeteni välja. Nii näiteks leidis Narva linnavalitsus ja kaupmeeskond, et keskvalitsus oli toiminud nende huvide vastu, kui ta narvalaste arvel tagas kaubandusalaseid eesõigusi Tallinna ja Lübecki kaupmeestele või kui riiklik keskvalitsus intervenueeris linna autonoomsesse haldusesse. Samal ajal kindlustasid aga mitmed kesk- või ammud derivatsioonipoliitika rakendamisel eeliseid Narva kaupmees-

konnale. Nende komplitseeritud suhete taustal kerkib küsimus, kas Rootsi keskväimu ja Narva linna suhete põhiloomust 17. sajandi teisel poolel iseloomustas esmajoones *konflikt* või *konsensus*?

Lõpuks küsimus Narva suhetest tema peamiste kaubapartneritega, kelleks autor on valinud Tallinna, Lübecki ja Inglismaa kaubandusringkonnad. Töö-ökonoomilisest aspektist on arusaadav, et autor on pidanud tegema valiku, ja seda ei ole põhjust vaidlustada. Siiski kerkib paar küsimust Madalmaade osatähtsusest Narva kaubanduses. Autor väidab (lk 237), et inglaste osatähtsus Narva kaubakäibes oli suurem kui Madalmaade oma; see määras osaliselt ka autori keskendumise Inglismaale. Lisas nr 7 (lk 371–372) esitatud andmed, muu hulgas Narvast väljunud laevade arvu kohta aastail 1661–1704, igatahes seda väidet ei kinnita. Huvitav on ka see, miks Rootsi 17. sajandi teisel poolel nii sihikindlalt end Inglismaale orienteeris lootusega, et see toob Arhangelski kaudu käiva kaubanduse tagasi Läänemerele. Hoopis loogilisem oleks olnud töödelda hollandlasi, kes ju domineerisid Arhangelski kaubanduses.

Kõik need kriitilised märkused ei puuduta uurimistöö olulisi osasid ega sea kuidagi kahtluse alla töö tulemusi. Väitekirjal on, vastupidi, märkimisväärseid väärtusi. Ainevaldkonna valik on teaduslikult huvitav ja tulemusrikas. Kasutatud kirjandus ja allikmaterjal on väga ulatuslik ja relevantne; tööd allikatega iseloomustab kriitiline lähenemine ja usaldusvärsus. Probleemiasetus on distinktna ja väitekirja dispositsioon on lihtne ja loogiline. Autori ajaloolase-käsitööd iseloomustab püstitatud probleemide järjekindel vaatlus, kirjeldus, analüüs ja seletus, mis viib ka seoste avastamisele nähtuste vahel, mis tema ulatuslikus ja hajutatud allikmaterjalis esinevad näiliselt isoleerituna. Olgugi et väitekirja on keskendunud kaubanduspoliitikale, on autor mõnevõrra käsitlenud ka tegelikku kaubaringlust, mille tulemused on detailselt esitatud tabelites.

Uurimuse tähtsaimad konkreetsed tulemused leiduvad kolmes süstemaatiliselt käsitletud probleemisektoris:

— Rootsi keskvalitsuse püüded tuua Arhangelski kaubandus tagasi Läänemere sadamatesse, eeskätt Narva. See üritus lõppes ebaõnnestumisega;

— Rootsi ja Venemaa vaheliste kaubandustingimuste arendamine seevastu oli tulemusrikas ja nende mõju Narvale positiivne;

— Narva sisemine areng, kus autor linna avalikus elus toimuva asjatundlikult ja veenvalt seostab muudatustega Euroopa suurpoliitikas (sõjad, kaubateede ümberkorraldused, riikidevahelised lepingud).



Enn Küngi uurimus on õnnestunud sümbioos hästi läbimõeldud uurimisstrateegiast, intensiivsest analüüsist ja suurest tööpanusest. Ühtlasi on tema töö heaks näiteks sellest spetsiifilisest žanrist ajalookirjutuses, mis peaks olema põhinõue kraaditöödele, nii doktori- kui magistriväitekirjadele: mingile probleemile keskendunud monograafiad, nagu see on tavaline rahvusvahelises ajalooteaduses.

*Aleksander Loit*

## ÜKS NÖMMELÕOKESE LAULU SAATEL ELATUD ELU

**Hans Trass. *Üksi ja ühes: Mnemograafia*. Tartu: Ilmamaa, 2002. 255 lk.**

Nõmmelõokese laul on meloodilisem, aga mitte nii rõõmsalt sillerdav kui põldlõokese oma. Viimane muutub nukraks alles sügise poole. Mõlemad tulevad ja laulavad siis, kui kevadilm on veel karm, ja külm teeb neile sageli liiga. Nad laulavad ikkagi.

Botaanik, soodeuurija, samblikutundja, loodusekaitsja ja küllap kahe-kolme tuhande bioloogiatudengi õpetaja on kirjutanud raamatu oma elust. Pisut heitliku, ajuti ajas postmodernistlikult hüpleva, tähtsat ja ebaolulist hoopis teisiti reastava ja teistmoodi avaldamiseks valiva, kui seda võinuks oodata süstemaatikateadlaselt. Seda raamatut tuleks lugema hakata II lisast, kus on luuletused. Võimalik, et kirjanduskriitikud neid eesti poesia kullafondi ei kannaks, aga siinkohal on see küll hoopis tähtsuseta. Kõige lõpuks tuleb luuletused veel kord üle lugeda, siis saab paremini aru tema põlvkonna elust siin ja siis.

Ma ei saa ega tohigi olla raamatu arvustaja ja hindaja, vahest ainult kommentaator. Mu nime on seal mitu korda nimetatud. Oleme 90% oma eluaastaist kulgenud kõrvuti — kord kaugenedes, siis lähenedes. Puhuti teineteist arvustades ja sõimates, puhuti õrnalt varvastele astudes, aga ikkagi koosrakendis teaduse raske vankri ees. See teeb erapoolikuks.

Hans Trass kuulub sellesse iseäralikku, väga noorelt teadusesse tulnud põlvkonda, kes Eestis hakkas asendama haritlaskonnas 1940. aastate lõpul haigutavat lünka. Paljud paremad pead olid sõitnud üle mere, paljud hukkunud, paljusid hoiti sunniviisil Siberis või vangilaagreis. Asemele oli Venemaa avarustest toodud poolkeelseid puna-poolharitlasi, kes pandi kõrgetesse ametitesse koolides ja ülikooliski. Õnneks oli neid alguses veel küllalt vähe ja nende autoriteet peaaegu olematu.

Uue põlvkonna tulevaste haritlaste enamik oli sündinud 1928. aastal või mõni aasta hiljem, üksikud ka 1927. a või enne seda. Varem sündinud oli elu enamasti laiali pillutanud, sõja- või laagrihauda viinud, või oli majanduslik kitsikus ja haridustee keskel seisnud kitsas poliitiline värav neile määranud teise saatuse.

See põlvkond oli saanud alg- ja keskkhariduse eestimeelsete õpetajate käe all; nad mäletasid ja mäletavad siiani Eesti Vabariigi elu, esimeste ja teiste ja jälle esimeste okupantide tulekut. Nad olid näinud sõprade ja võõraste surma ning hinganud sisse varemtest tõusnud suitsuvingu; nad olid kogenud tühja kõhtu ja vahetevahel ehk nälgagi. Nad olid koos oma vanematega (kui neid oli) oodanud *valge laeva* tulekut ja aegamööda aru saanud: Teheranis, Jaltas, Potsdamis olid ka eestlased poliitilise prügi-peenrahana vahetusse läinud või lihtsalt ära unustatud.

Samas pakuti keskkooli lõpetanud noortele seda võimalust, mis suu-  
rele osale neist varem oleks kättesaamatu olnud: õppemaksuta ülikooli-  
õpet. Kehvapoolset, aga ikkagi mingit äraelamist võimaldavat stipen-  
diumi. Peaasi: haridust, mille järele oli tollal vist suurem nälg kui  
kunagi varem või hiljem. Haridust, milles kohustuslik marksismuse-  
leninismuse-stalinismuse õppimine oli tüütu lisand, tühine jaburus.

Niisugune oli taust, milles Hans Trass leidis oma tee teadusesse ja kultuuri selle sõna kõige laiemas tähenduses. Kuidas see realiseerus, sellest ta raamat räägibki. Sissejuhatavates peatükkides on küll juttu ka ta juurtest; neis on huvitavat informatsiooni Bornhöhe, Vilde, Mikk-Krulli ja Trassi seoste kohta. Teadlasegeenide edasikandumist neist ei selgu, küllap aga teadmine: ajas ja ruumis inimest ümbritsev kultuuriväli mõjustab igat noort. Eriti siis, kui ta on jõudnud üle ülikooli lävepaku.

1947. aasta sügisene Tartu Ülikool oli kirju segu vanast ja punauuest. Sissejuhatuses üldbioloogiasse käsitleti mendelistlikku pärilikkusõpetust samamoodi nagu kogu maailma ülikoolides. Mitšurin ja Lössenko olid loenguis aednik ja agronoom — kui neid üldse mainiti —, mitte aga veel marksistlikud geeniused. Zooloogias ja evolutsiooniõpetuses täiendati end Johannes Piiperi 1943. aastal ilmunud raamatu abil, mis paari aasta pärast ülikooli raamatukogu keldris tükkideks raiuti või ära põletati. Samas oli bioloogiatudengil võimalus kahe tunni kaupa magada Aia (praeguse Vanemuise) tänava suure ringauditooriumi pinkidel, kui õppejõud kaugel ees ja all marksismi aluseid ette luges. Eksamikis piisas päev või kaks kestnud tsitaatide tuupimisest, mis tund või kaks pärast eksamit pudeli õlle või poole pudeli puskari toel peast välja visati.

Paratamatult pidi nõukogude süsteem esialgu taluma nende “vanade” õppejõudude olemasolu, kellel ei õnnestunud või kes ei saanud Läände pageda; neid, kes tahtsid jääda oma kodumaale, olgu tulevik

siin nii tume kui tahes. Vähe oli nende seas professoreid, rohkem endisi assistente ja abiassistente. Stalinliku režiimi tingimustes olid nad üliettevaatlikud, sõnaahtrad; sageli sõbralikud, kuid kartsid ennast tudengitele avada. See pelgus oli paraku mõnikord väga põhjendatud. Meile tähendas õpetajate avameelsuse nappus aga enda naiivsuse suhteliselt kauast püsimist — hoolimata kõigest oma silmadega lähiümbruses nähtust.

Mõne aastaga jõudis kultuurielu ja hariduse sovetiseerimine ka bioloogiasse ja Tartusse. Õppeplaanidest visati välja geneetika; evolutsiooniõpetus asendus lõssenkiitlike fatamorgaanade esitusega neilt uutelt, eesti keelt viletsasti tõnkavatelt õppejõududelt, kes iga küsimust käsitasid vastalise poliitilise õrritusena. Iga-aastaste edasi-tagasi muudatustega jäid õppekavades kogemata vahele mitmed muudki teaduslikud ained. Teiste seas ka õpetus taimekooslustest (tollal geobotaanikaks nimetatuna). Siiski kujunes see Hans Trassi elu-erialaks — koos teadusega samblikest, mida ta oskas seostada kooslusteteaduse ja ökoloogiaga. Õppe kaootilisus ja uuema teaduskirjanduse nappus tähendas paraku raudeesriidest seespool teadlase-elu elades harituse lünklikkust ja maailmapildi mõneti nihestunud mosaiikseks kujunemist.

Kuidas saab noorest inimesest loodusteadlane? Eks ikka uudishimust, avasilmi looduses käimisest, võimalusest küsimuste vastuseid saada või ise leida. Hansul algas see normaalsel ajal — keskkooli keskel. Õnneks oli neid looduse-uudishimulisi Nõmmel ja Tallinnas siis mitu, kaaslasteta kipub see kalduvus hääbuma. Õnneks oli tollal veel võimalik kätte saada head loodusekirjandust, eelkõige Gustav Vilbaste ajakirja *Loodusevaatleja* üheksat aastakäiku. Ka teaduskirjandust — noorte samblikuhuviliste piiblik oli Tallinna Pedagoogilisest Muuseumist lahkelt laenuks antud Josef Andersi Kesk-Euroopat käsitlev suurepäraselt illustreeritud raamat.

Trassi juhendajaks oli ülikoolis professor August Vaga, keda bioloogidest igauks omamoodi austas ja omamoodi mõistis. Hans Trass aastate jooksul isegi mitut moodi (vt lk 55–56). Vaga oli ehtne introvert ja sellisena alguses meile suur pettumus. Eeldasime, et Suures Teaduse-templis võetakse värsked loodushuvilised tudengid kohe nappipidi kinni ja pannakse koos teistega teadust tegema. Ei, kellelgi polnud meiega asja. Alles hiljem hakkasime aru saama, et näpuga näitamise ja puust ette tegemisega teadlasi ei tehta. Meil võimaldati oma küsimustele ise vastuseid leida ja see ongi see õige tee. Kui Vaga käest mõnikord nõu küsisime, vastas ta: *Nõnda-nõnda, ja mida te ise mõtlete?* Eks selle peale tuligi ise kogu mõttejõud mängu panna, vastusega oli Vaga enamasti ikka nõus. Õppisime temalt omamoodi tõe: parim juhendaja on

see, kes oma õpilast teadlaseks kujunemisel ei sega, küll aga võimaldab tal selleks saada.

Paljud aastad, vaata et aastakümnedki on Trassi raamatus vahele jäänud. Pole ta piüdnudki oma elu aasta-aastalt üles kirjutada (nagu mitmed meie memuaariüllitajad on teinud). Milline lohemaopikkune raamat sellest oleks tulnud! Üheks põhjuseks oli aga kogu meie (ja ka järgmise) põlvkonna hoiak, millele Trass vihjab lk 87: ei loetavaid päevikuid ega isiklikke kroonikaid, parem ikka hoopis ilma. Neid ei saa ju kirjutada nimedeta, kohtumisi märkimata. Mitte ainult Stalini eluajal, vaid ka aastakümneid hiljem oli meis sügaval, endagi eest peidetud kartus, et ühel hilisõhtul või öösel astuvad sisse julgeolekutöötajad. Needsamad, kes veel kaheksakümnendail meie telefonikõnesid pealt kuulasid ja viimse kui ühe välismaalt tuleva või sinna mineva kirja avasid. Nagunii leiavad nad keelatud raamatuid, rangelt keelatud mastaabis kaarte, Soomest (sambliku- ja seenekorjamiseks) toodud kriminaalkodeksliku pikkusega pussnoa ja kurat teab veel mida. Polnud me ju dissidendid, aga teadsime juba küüditamiste aegadest, et mitte keegi ei saa ennast puutumatusena tunda.

Pole vaja siin ümber jutustada, kuidas Antsust sai professor Hans Voldemar Trass ja botaanika kateedrist selle armsa teaduse laialt tuntud keskus. Lugege ise. Kuidas ta Looduseuurijate Seltsis neliteist aastat esimehena ja presidendina kulutatud energia päädis seltsile oma maja saamisega. Eesti vanima teaduseltsi hoone pidi ehitatama 1905. aastal, asi lükkus aga Vene-Jaapani sõjaga kaasnenud rahaprobleemide tõttu mõnevõrra edasi. Enne 1989. aastat kasutatud, ajutiseks asukohaks nimetatud tubadest püüti seltsi aastakümneid täiesti reaalse varisemisohu tõttu välja tõsta — midagi kõlblikku vastu pakkumata.

Teadlase elu kujutavast raamatust tahaks teada saada, mis asi teadus ikka üleüldse on. Kui mitte selge seletusena, siis autori kui tahes subjektiivse oletusena. Peatükis *Scientia amabilis* ta kergitab korraks probleemi serva, asub siis hoopis teadlasetüüpe eristama ning proovib ennastki tüübilahtrite vahel jagada. Mõttet teaduse olemusest on teoses muu jutu sisse laiali poetatud. Lisas nr 1 — kolmes rännakukirjas — on neid üsna tõsiselt kirja pandud. Huvitav, kas mitteteadlasest lugeja saab asja selgemaks? Praegused põhi-, kesk- ja ülikooli õppekavad ei pea vajalikuks inimesele, isegi mitte noorteadlasele teada anda, mis teadus õieti on ja mille poolt see erineb näiteks ufoloogiast ja muist parateadusist. Ehk aitab vana mehe elujutustus oma vihjetega?

Hoopiski ei tahaks kirjutada poliitika-asjadest selles Trassi-raamatu kommentaar. Paraku on poliitikavärk meie elu nii põhjalikult kihvtitanud, et siingi pole pääsu. Pole aidanud isade manitsused: "Poeg, hoia

ennast viina, naiste ja poliidiga eest. Ja ära katsu sitta näpuga — näpp hakkab haisema.”

Ennastsäästmatu avameelsusega on Trass jutustanud enda astumiseest, õieti küll: lükkamisest NLKPsse ja kaasnenud “redistumisest”. Ta analüüsib mitmel leheküljel neid teid, mis ühe või teise inimese selle partei liikmeks viisid. Ükski neist pole lõpuni aktsepteeritav — eriti, kui seda vaadata tagantjärele. Tõsi, eestlastest parteilaste hulk lahjendas (esialgu) lausvenestamist — nii ka ülikoolis ja teaduste akadeemias. Kehtis ju sealgi sama printsiip mis muudes “ideoloogiliselt tähtsates” valdkondades: parteituid tohib olla / peab olema nii ja nii mitu protsenti, noori/vanu naa palju, “proletaarse päritoluga” nõnda palju, jne. Suurim kahju oli roosatumisest ikkagi inimestele enestele. “Ja nii pean lõpuni taluma seda ahistavat tunnet, mis ajuti vaibub, et siis mõne poolelijäänud mõttearenduse ajal ärgata valusaks kahetsuseks” (lk 90). Küllap see enesehinnang on ka põhjuseks, miks Hans Trass ja mõnedki tema analoogid on ennast viimasel kümnel aastal kõrvale jätanud Eesti erakondadest ja nendega seotud meelitavatest töö- või tegelemisvõimalustest. Kord kommunistlikus parteis, olgugi tavalise liikmena olnu on ennast poliitiliselt määrinud — kui mitte teiste, siis enese silmis.

Trass on oma tõekspidamistes siiralt vanamoeline — terava kontrastina praegusajal, kus nii paljudel juhtpositsioonidel on endised NLKP liikmed. Kellest mõned on oma punaparteilist minevikku õigustanud: see oli ju üksnes karjerism!, oma tollast tegevust aga avalikult päris kõrgelt hindavad. Selle asemel et piinlikkust tunda. *O tempora, o mores!*

Kaheksakümnendate aastate lõpul või päris üheksakümnendate algul ilmus — vist *Sirbis ja Vasaras* — lühike sõnum: Moskvas on NLKP Keskkomitee ja/või KGB juures asutatud komisjon (töörühm?) *Balti liiduvabariikide* olukorra destabiliseerimiseks. Ma pole hiljem midagi lugenud selle likvideerimise või laialisaatmise kohta. Küll on aga uuemaaegsetes mälestustes korduvalt vihjatud, et Eesti iseseisvuse eest hea seisvatesse rühmitustesse ja organisatsioonidesse poetati tollal nuhke ja teisi KGB käsilasi.

Tagantjärele võib imestada, kui vähe selle organi korraldatud provokatsioon on märgatud. Küllap olid need nii hästi tehtud, et peame neid kõiki eestlaste omaenda lollusteks, ultraparempoolse liberalismiga ülepingutamiseks, pelgalt rumalusest tingitud sõelapõhjaliselt auklike seaduste tegemiseks. Meie ajakirjandus on kümne aasta jooksul püsivalt hoolitsenud selle eest, et mis tahes vihjete või oletuste puhul Eesti riigi ja eestluse vastaste aktsioonide toimumise kohta neid eranditult

kõiki naeruväärseks peetaks kui täiesti alusetut hirmu “musta karvase käe” ees.

Hans Trass pühendas oma raamatus peatüki (lk 125–130) ühele väga lihtlasele provokatsioonile. KGB Tartu osakonna likvideerimisel *unustati* ühte sahtlisse ainsa mahajäetud paberina enam kui kaheksakümne nimega pealkirjata nimekiri. 1993. aastal avaldas just nagu tõeliselt rahvuslik ajaleht *Eesti Aeg* selle kui KGB agentide nimistu. Mitu kuud arutas “sõltumatu” kollane ajakirjandus tõsimeeli ja tänulikult seal toodud nimesid — lähtudes KGBst kui eestlusele head soovinud puhta tõe allikast.

Peagi selgus, et nimekirja on ehk sekka poetatud küll mõni kahtlasevõitu elulooga persoon, ent vähemalt põhiosas on pigem tegemist nendega, kellel KGB silma peal hoidis. Provokatsioon oli sellest hoolimata tegus. Vist ainsana määrida püütud inimestest on Hans Trass avalikkuse ette toonud selle, kuidas see nimetatuid sügavalt solvas ja mõnele neist koguni reaalset insulti põhjustas. Tema raamatu käsikirja lugedes soovitasin ma tal selle osa välja jätta: milleks röömustada provokaatoreid teadmise, et nende alatus osaltki õnnestus. Ta eelistas rääkida avameelselt.

Hans Trassi raamatu põhisisu on õnneks muus. Oma proosapoeemi teadusele võtab ta kokku nii: “tema elu [on] ikkagi huvitav, põnev ja iluski olnud. Elamisväärne elu...” (lk 149). “Kokkuvõttes olid need ilusad aastad — vahel masendavad, siis vaimustavad, nagu kogu elugi” (lk 97). Ilu on sellele elule andnud lapsepõlvest kaasas kantud uudishimu, teadashahtmine. Selleta pole õiget teadlast. Aga teadlane olemiseks on vaja ka vahetevahel peatuda ja kuulutada nõmmelõokese laulu. Hea, kui oskad ka ise laulda ja ei pelga kirjutada luuletusi, millesse on sisse läinud sõnum. Veel tähtsam on mõelda selle üle, milleks ja kuidas siin maailmas elad. Sellest ongi Hans Trass oma raamatu kirjutanud.

*Erast Parmasto*

---

## ABSTRACTS

### **MAIT RAUN. The Estonian Democratic Movement and the Estonian National Front: A documented retrospection. I**

*According to Article 68 (anti-Soviet agitation and propaganda) of the Estonian SSR Criminal Code, the Supreme Court of the Estonian SSR, at its session from 20–31 October 1975, sentenced Kalju Mätik and Sergei Soldatov to six years', and Mati Kiirend and Artem Yuskevich to five years' imprisonment. Arvo Varato, who pleaded guilty, received a suspended sentence of three years. The convicts, opponents of the Soviet regime, had in 1969–1974 belonged to underground groupings known as the Democratic Movement of the Soviet Union, the Estonian Democratic Movement and the Estonian National Front.*

*The programme of the Democratic Movement of the Soviet Union (from October 1969) presented the general goals of the anti-regime movement in the USSR. The document worded democrats' aims in six areas. In politics: establishment of the Union of Democratic Republics, granting citizens ten rights and freedoms. In economy: granting the equality of three forms of property: state, collective and private. In ethnic policy: nations' self-determination through elections and a referendum (in cooperation with the UN). In cultural life: abandonment of subordination to the Communist Party. In foreign policy: abandonment of the imperialist doctrine. In domestic policy: class peace, possibility of voluntary resignation from the Communist Party, a multi-party system and equal opportunities for all political forces. As the legal forms of action had exhausted themselves, the DMSU considered it tactically more profitable to concentrate on underground activities.*

*The heyday of the DMSU was marked by the impressive memorandum to the Supreme Soviet of the USSR on Communist Party leaders' illegal assumption of power and their anti-constitutional activities. The memorandum viewed Soviet society as a multi-layered pyramid with only 15–20 people*

at its top. Its lower level included the working class, which consisted of workers' aristocracy and the exploited section, peasantry and intelligentsia. The memorandum explicit confronted Moscow dissidents' opinion of that, in principle, the Stalinist constitution was good and one had to demand its better enforcement by the regime. The DMSU was active until the autumn of 1972.

The first Estonian-centred grouping that originated from the circles related to the DMSU was the Estonian National Front (dated by 10 August 1971). By the end of 1971, the Estonian Democratic Movement emerged. A joint document by the ENF and the EDM, the article "Russian colonialism in Estonia", began with an overview of recent Estonian history. Describing the struggle for independence in 1917–1920 and somewhat idealising the Republic of Estonia, the article provided a very detailed description of the events in 1939–1941, quoting even the secret protocol of Molotov-Ribbentrop Pact. This was followed by an overview of the Soviet terror after Estonia's incorporation into the Soviet Union. The article gave concrete examples and statistical data on Soviet attempts to systematically change Estonia's ethnic composition. The concluding part presented the views of the ENF and the EDM on the ethnic question, which were based on the ideas of the DMSU.

Late in 1971 or early in 1972 the ENF and the EDM started working on a memorandum to be sent to the UN. In the memorandum, the ENF and the EDF put forward two demands: restoration of Estonia's independent statehood within the borders set by the Tartu peace treaty and granting Estonia as a former member of the Union of Nations membership in the UN. The UN was also appealed to "take efficient measures to make an end to the immoral, inhuman and illegal Soviet colonial regime in Estonia and force the Soviet Union not to put any obstacles to the restoration of the legal rights of the Estonian people and the national sovereignty of Estonia". The document also emphasised that Estonians will never comply with the colonial status of their homeland. (Edit.)

#### **FAREED ZAKARIA. The rise of illiberal democracy**

*Democratically elected regimes, often ones that have been reelected or reaffirmed through referenda, are routinely ig-*



noring constitutional limits on their power and depriving their citizens of basic rights and freedoms. We see the rise of the disturbing phenomenon of illiberal democracy. In the West, for almost a century, democracy has meant liberal democracy — a political system marked not only by free and fair elections but also by the rule of law, separation of powers and the protection of basic liberties of speech, assembly, religion and property. In fact, the latter freedoms — what might be termed constitutional liberalism — are theoretically different and historically distinct from democracy. In almost all of its variants, constitutional liberalism argues that human beings have certain natural (or “inalienable”) rights, and that governments must accept a basic law, limiting its own powers, that secures them. Constitutional liberalism has led to democracy, but democracy does not seem to bring constitutional liberalism. The tension between constitutional liberalism and democracy centres on the scope of governmental authority. Constitutional liberalism is about the limitation of power, democracy about its accumulation and use. The tendency for a democratic government to believe it has absolute sovereignty (that is, power) can result in the centralisation of authority, often by extraconstitutional means and with grim results. A common misconception is that the forces of democracy are the forces of ethnic harmony and peace. Without a background of constitutional liberalism, the introduction of democracy in divided societies has actually fomented nationalism, ethnic conflict, and even war. Therefore, we need to revive constitutionalism, a system designed to prevent the accumulation of power and the abuse of office. (Edit.)

**ERNESTO LACLAU. Why do empty signifiers matter in politics?**

*Empty signifiers can exist within the field of signification because any system of signification is structured around an empty place resulting from the impossibility of producing an object which is required by the systematicity of the system. So, we are not dealing with an impossibility without location, as in the case of a logical contradiction, but with a positive impossibility, with a real one to which the x of the empty signifier points.*

*However, if this impossible object lacks the means of its adequate or direct representation, this can only mean that the signifier which is emptied in order to assume the representing function will always be constitutively inadequate. What, in that case, determines that one signifier rather than another assumes in different circumstances the signifying function?*

*The answer is: the unevenness of the social. This, in its turn, makes it possible to produce hegemonic relationships. Hegemonic operations would be the presentation of the particularity of a group as the incarnation of an empty signifier which refers to the communitarian order as an absence, an unfulfilled reality. For example, in the extreme situation of a radical disorganisation of the social fabric, people need an order, and the actual content of it becomes a secondary consideration. 'Order' as such has no content, because it only exists in the various forms in which it is actually realised, but in a situation of radical disorder 'order' is present as that which is absent; it becomes an empty signifier, the signifier of that absence. In this sense, various political forces can compete in their efforts to present their particular objectives as those which carry out the filling of that lack. To hegemonise something is exactly to carry out this filling function.*

*As social relations are characterised by unevenness of power, different projects or wills will try to hegemonise the empty signifiers of the absent community. The recognition of the constitutive nature of this gap and its political institutionalisation is the starting point of modern democracy. (Edit.)*

#### **ANTO RAUKAS. Science and love**

*The present situation of administration of science in Estonia is an object of heated discussions, and radically different judgements have been expressed.*

*The parliamentary act of 6 December 2001 Research and development strategy of Estonia, 2002–2006. Knowledge-based Estonia set such key areas of research as user-friendly information technology and development of information society, biomedicine and material technologies. Along with the key areas, the document grants the continuity and development of studies related to the Estonian nation, national culture and history; development of Estonian statehood, society and national security; protection of environment; sustainable*

*exploitation of natural resources and development of rural areas.*

*The author points to several problems for which remedies should be found. Research establishments are not working as an institutional whole. The battered and scattered institutes that used to belong to the Academy of Sciences have not integrated with universities, primarily because of the inefficiency of the latter. In the author's opinion, instead of centralised unitary universities, it would be more practicable to develop mobile forms of cooperation between universities and research institutions. In promising research areas the existing institutions with a flexible system of management should be preserved. To promote research, managers should be allowed to earmark part of the funds for employing talented young people and paying compensation to the dismissed. The author also finds that in the humanities there already is a certain overproduction of university graduates, while in engineering the average age of the research staff is high, and school-leavers avoid entering technical universities. Sadly, politicians have been inefficient in securing the status of the Estonian language. Carrying out research in the national language is one of the sources of ideas for science and a factor promoting scientific production. (Edit.)*

#### **ATKO VIRU. An essay on how science is made**

*The essay discusses the relation between new ideas and old principles at different levels of the science pyramid. The author concludes that science is the creation of something objectively truthful and new. Those who are doing this are scientists, but among them only a few make such an essential contribution that they reach the top of the pyramid or near it. They are singled out from the mass of those who earn their living by serving science by their devotion, profound knowledge of their speciality and, in particular, by their ability to generate creative ideas. A precondition for scientific creation is that trained brains get the necessary financing. Success can be expected only in the case of proper functioning of the formula: science = brains + money. (Edit.)*

AIVO LÖHMUS. Poetry

LINNAR PRIIMÄGI. Stendhal's "red" — a quotation or a symbol?

*The article compares Yuri Lotman's symbol concept (1987) with his interpretation of the title of Stendhal's novel *Le rouge et le noir* (1985). According to Stendhal's friend and first biographer Paul Émile Daurand Forgues (Old Nick), these colours signified the desired military and the forced ecclesiastical career of Julien Sorel. As Y. Lotman shows, that could be a quotation from Laurence Sterne's novel *Tristram Shandy*. Only so could "red" be considered the colour of the (English) military uniform, as the French army had a blue uniform.*

*The first problem concerns the historical background. Stendhal had no need to take over the confrontation between "red" and "black" from English literature, since these colours indicated the revolutionary and aristocratic parties of the *Comédie Française* in 1790–1794, and "red" emerged again in February 1830 with the premiere of *Hernani* as the colour of the romantic theatre revolution. Stendhal as a theatre connoisseur was certainly familiar with this colour symbolism.*

*The second problem is a semiotic one. "Red" actually has sufficiently great symbol strength for causing a symbolising rather than a desymbolising reader attitude. In the reader's mind the symbol overshadows the quotation. Since Y. Lotman understands the symbol as a semantic and structural unit (a nuclear text), which develops differently in different contexts, there remains only the question about the hierarchy of contexts. The title *Le rouge et le noir* may have been born from the overlapping of different contexts of the symbol "red" — those from theatrical history, English literature or, perhaps, some others — in the author's mind. (Auth.)*

MARDI VALGEMÄE. Were there medieval theatres?

*Medieval drama grew out of 9th or 10th century tropes in the Catholic Easter liturgy and spread all over Europe. Its early forms were staged as part of religious services in monasteries and churches. When the mystery and miracle plays moved from cathedrals to the marketplace, mentions of "theatres" (Latin theatrum) began to appear in contemporary ac-*

counts. However, the medieval *theatrum* usually referred to a town square, courtyard, or room in a castle and was more likely than not defined by Christian scholars as a covered or shady area (Cassiodorus) or even as a bordello (Isidore of Seville). Reliance on written sources proves therefore futile. An archeological in situ search of actual medieval sites where plays are known to have been performed has yielded two open-air "Cornish Rounds" in England and a semicircular open-air structure, obviously influenced by Gallo-Roman theatre architecture, in France. St Piran's Round near the Western English town of Perranporth may have originally been a fortification that was later used for staging plays, such as (possibly) the Cornish Ordinalia. The round in the town of St Just-in-Penwith near Land's End seems to be a genuine Cornish *plen an gwary* or "play area," where liturgical dramas were enacted until the 17th century. An interesting feature of the Cornish Rounds is "The Devil's Spoon," a depression in the earthen area inside the walled circular enclosure that marked the Hell Mouth, from which devils issued in order to drag sinners to their deserved punishment. The only surviving Continental medieval theatre is in Doué-la-Fontaine in central France, located south of the Loire River near Saumur. Among the liturgical plays known to have been staged there is the Acts of the Apostles, performed over a period of thirty days in 1539. Records of a production of the same play three years earlier in Bourges, in which about 300 actors performed the 494 parts, allow us to guess its farcical as well as cruel aspects that found echoes in François Rabelais's seminal novel Gargantua and Pantagruel. (Auth.)

#### ELEONORE STUMP. *Dialectic*

*The aim of Aristotle's Topics was to present a complete and systematic analysis of dialectical argument; the Prior Analytics of syllogistic reasoning; the Posterior Analytics of demonstrative reasoning in general; and On Sophistical Refutations of sophistical argument.*

*The article concentrates on a part of 11th-13th-century logic — the part that Boethius considered dialectic and that directly or indirectly springs from his own writings on dialectic. Boethius passed on to posterity the culmination of antiquity's work on a systematic method for the finding of arguments.*

*Near the beginning of the Scholastic period, in Garlandus's treatise, we already find the Topics considerably shifted away from discovering and toward confirming arguments. In the early Scholastic period, Topics are an established part of the logica vetus, traditionally thought to be not much more than paraphrases and embroidery on material taken over from Aristotle and Boethius. By the end of the Scholastic period, Topics are completely transformed into instruments for confirming and evaluating arguments, and they are incorporated into some of the most original medieval work on logic. The Topics are a rich stream in medieval logic. They have their origin in material that the medievals simply took over as part of their heritage from antiquity; and in the study of consequences, they branch into some of the most creative Scholastic work on logic. That the Topics should have undergone the changes they did is in part a sign of the difficulty and obscurity of the treatise that was the ultimate source for Scholastic discussion of the Topics, Boethius's *De topicis differentiis*; but it is also testimony to the intensity of scholastic interest in the confirmatory and evaluative part of logic, an interest so strong and pursued with such ingenuity that it bent the long, ancient tradition of the art of discovery into a powerful tool for the evaluation of the foundations of all inferences. (Edit.)*

### Reviews

ENN KÜNG. Stat-kyrka-samhälle: Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. (*Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia*, 21.) Utg. av Torkel Jansson o. Torbjörn Eng. Stockholm, 2000.

ALEKSANDER LOIT. Narva — a junction of Baltic Sea trade in the 17th century.

*Enn Küng. Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel [Sweden's economic policy on trade in Narva in the second half of the 17th century]. (Scripta archivi historici Estoniae.) Tartu: Estonian Historical Archives, 2001.*

**ERAST PARMASTO. A life lived to the song of the wood-lark**

*Hans Trass. Üksi ja ühes: Mnemograafia [Alone and together: Mnemography]. Tartu: Ilmamaa, 2002. 255 pp.*

**Serial**

**MATT RIDLEY. Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters**

*Taking one gene from each chromosome, the author interprets the human genome as a sort of autobiography — notes recorded in the language of genetics about the changes and innovations that have characterised the history of our species and its ancestors from the dawn of life on the Earth. (Edit.)*

**AUTHORS**

ENN KÜNG PhD (b. 1963), Head of Publishing Department at the Estonian Historical Archives.

ERNESTO LACLAU PhD (b. 1935), Professor of Political Theory and Philosophy at the University of Essex.

AIVO LÕHMUS (b. 1950), Estonian writer.

ALEKSANDER LOIT PhD (b. 1925), historian, Professor Emeritus of the University of Stockholm.

ERAST PARMASTO ScD (b. 1928), mycologist, Senior Research Scientist at the Institute of Zoology and Botany of the Estonian Agricultural University.

LINNAR PRIIMÄGI MA (b. 1954), Associate Professor at the Department of Advertising and Media at Tallinn Pedagogical University.

ANTO RAUKAS ScD (b. 1935), Head of the Department of Quaternary Geology at the Institute of Geology, Tallinn Technical University.

MAIT RAUN (b. 1962), psychologist and writer.

*Abstracts*

**MATT RIDLEY** DPhil, columnist for *Daily Telegraph*.

**ELEONORE STUMP** PhD (b. 1947), Professor of Philosophy at St. Louis University.

**MARDI VALGEMÄE** PhD (b. 1935), Estonian literary and theatre studies scholar, Professor at Lehman College Faculty, the City University of New York.

**ATKO VIRU** ScD (b. 1932), sports physiologist, Professor Emeritus of the University of Tartu.

**FAREED ZAKARIA** PhD (b. 1964), political scientist, editor of *Newsweek International*.



---

# GENOOM

## Ühe liigi autobiograafia kahekümne kolmes peatükis

*Matt Ridley*

*Tõlkinud Kalle Hein*

III

---

**Matt Ridley. *Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters*. London: Fourth Estate, 1999. 344 pp.**

**Copyright ©Matt Ridley 1999**

**Avaldame autori ja kirjastaja nõusolekul.**

Visadus kandis vilja. 1993. aastaks oli geen lõpuks leitud, selle tekst loetud ja haiguseni viiv mutatsioon tuvastatud. Otsitud geen on retsept, mille järgi valmistatakse valku nimega huntingtiin: valk avastati pärast geeni, sellest ka nimi. "Sõna" CAG kordumise tulemusena geeni keskel moodustub valgu keskpaigas pikk glutamiinide rida (CAG tähendab "geneetika keeles" glutamiini). Ja — Huntingtoni tõve puhul — mida rohkem glutamiine selles punktis on, seda varasemas eas haigus inimest tabab.<sup>32</sup>

Selline haiguse seletus näib olevat erakordselt kohatu. Kui Huntingtoni geen on kahjustatud, siis miks töötab ta korralikult esimesed kolmkümmend eluaastat? Ilmselt kuhjub huntingtiini muteerunud vorm väga aeglaselt kompaktsetesse kamakatesse. Sarnaselt Alzheimeri tõve ja BSE-ga\* on just valgu kuhjumine rakus kleepjatesse klompidesse see, mis põhjustab raku surma, võib-olla sellepärast, et see ajendab raku sooritama enesetappu. Huntingtoni tõve puhul juhtub see peamiselt selles ajupiirkonnas, mis kontrollib liigutusi — väikeajus —, ja tulemuseks on, et liigutused muutuvad üha vaevalisemaks ja vähem kontrollitavaks.<sup>33</sup>

Kõige ootamatum on sõna CAG kokutusliku kordumise juures asjaolu, et see ei piirdu ainult Huntingtoni tõvega. On veel viis muud neuroloogilist haigust, mida põhjustavad nn "ebastabiilsed CAG-kordused" hoopis teistes geenides. Üks neist on tserebellaarne ataksia. On tulnud isegi veider teade selle

<sup>32</sup>Huntington's Disease Collaborative Research Group. A novel gene containing a trinucleotide repeat that is expanded and unstable on Huntington's disease chromosomes. — *Cell* 72 (1993), lk 971–983.

\**Bovine spongiform encephalopathy* (veiste spongioformne ensefalopaatia ehk nn hullulehmatõbi) — veiste närvisüsteemi haigus, mida on seostatud inimese samalaadse Creutzfeldti-Jakobi haigusega. *Tlk.*

<sup>33</sup>Y. P. Goldberg, *et al.* Cleavage of huntingtin by apopain, a proapoptotic cysteine protease, is modulated by the polyglutamine tract. — *Nature Genetics* 13 (1996), lk 442–449; M. DiFiglia, E. Sapp, K. O. Chase, S. W. Davies, G. P. Bates, J. P. Vonsattel, N. Aronin. Aggregation of huntingtin in neuronal intranuclear inclusions and dystrophic neurites in brain. — *Science* 277 (1997), lk 1990–1993.

kohta, et hiire juhuslikku geeni sisestatud pikk CAG-kordus kutsus esile hilise algusega neuroloogilise haiguse, mis oli üsna sarnane Huntingtoni tõvega. CAG-kordused võivad seega põhjustada neuroloogilisi haigusi sõltumata sellest, missuguses geenis nad esinevad. Lisaks on olemas degeneratiivseid närvihaigusi, mida põhjustavad teiste "sõnade" kokutuslikud kordused ja kõigil juhtudel algab see korrutatud "sõna" C-ga ning lõpeb G-ga. On teada kuus CAG-haigust. Rohkem kui 200-l korral korduvad CCG ja CGG X-kromosoomil asuva geeni alguses põhjustavad haigust nimega "fragiilne X"; see on muutlik, kuid ebatavaliselt levinud vaimse alaarengu vorm (normaalne on vähem kui kuuskümmend kordust; võimalik on kuni tuhat). Viiskümmend kuni tuhat korda korduv CTG 19. kromosoomil asuvas geenis põhjustab müotoonilist düstroofiat. Ulatuslikud kolmetäheliste sõnade kordused põhjustavad inimesel üle tosina nn polüglutamiinhaiguse. Kõigil juhtudel on pikenenud valgul kalduvus kuhjuda seedimatutusse klompidesse, mis kutsuvad esile raku surma. Sümptomite erinevus on tingitud asjaolust, et eri kehaosades lülitatakse sisse eri geenid.<sup>34</sup>

Mida on siis "sõna" C\*G juures nii erilist peale selle, et see tähendab glutamiini? Lahendus peitub nähtuses, mida nimetatakse ennetamiseks [*anticipation*]. Juba mõnda aega on olnud teada, et need, kellel on raskekujuline Huntingtoni tõbi või fragiilne X, saavad suure tõenäosusega lapsed, kellel see haigus on veelgi tõsisem või avaldub varem kui neil endil. Antitsipatsioon tähendabki seda, et mida pikem on kordus, seda pikemaks ta tõenäoliselt kasvab, kui teda kopeeritakse järgmise põlvkonna jaoks. Me teame, et need kordused moodustavad väikseid DNA silmuseid, mida nimetatakse juuksenõelteks. DNA-le meeldib kleepuda iseenda külge ja moodustada juuksenõelaga sarnanevat struktuuri, nii et "sõnas" C\*G esinevad C-d ja G-d kleepuvad nõela eri harudel omavahel kokku. Kui juuksenõelad lahti hargnevad, võib kopeerimismehhanism libastuda ja ahelasse lülituvad uued selle sõna kopeeritud.<sup>35</sup>

<sup>34</sup>A. Kakiuza. Protein precipitation: a common etiology in neurodegenerative disorders? — *Trends in genetics* 14 (1998), lk 398–402.

<sup>35</sup>O. Bat, M. Kimmel, D. E. Axelrod. Computer simulation of expansions of DNA triplet repeats in the fragile-X syndrome and Huntington's disease. — *Journal of Theoretical Biology* 188 (1997), lk 53–67.

Lihtne analoogia aitab seda ehk selgitada. Kui ma kordan selles lauses ühte sõna kuus korda — cag, cag, cag, cag, cag, cag —, siis te saate selle kokkulugemisega üsna lihtsalt hakkama. Kui ma aga kordan seda kolmkümmend kuus korda — cag, cag —, siis olen ma valmis kihla vedama, et teil läheb lugemine sassi. Sama lugu on DNA-ga. Mida rohkem on kordusi, seda suurema tõenäosusega lisab kopeerimismehhanism neid veelgi juurde. Tema sõrm libastub ja eksib tekstis ära. Alternatiivne (või ehk ka lisa-) selgitus on selline, et kontrollsüsteem, mida nimetatakse vigade paranduseks, saab hästi hakkama väikeste muudatuste leidmisega, kuid ei suuda avastada suuri C\*G kordusi.<sup>36</sup>

See võib seletada, miks kujuneb haigus välja hilises eas. Laura Mangiarini lõi Londonis Guy Hospitalis transgeensed hiired, kellel oli rohkem kui sada koopiat ühest Huntingtoni geeni osast. Hiirte vananedes pikenes see geen kõikides kudedes peale ühe. Sellele lisandus kuni kümme "sõna" CAG kordust. Ainus erand oli väikeaju, tagaaju osa, mis vastutab liigutuste kontrolli eest. Kui hiired on kord juba kõndima õppinud, ei ole väikeaju rakkudel vaja enam elu jooksul muutuda ja seega nad ei jagune. Just rakkude ja geenide jagunemisel tehakse kopeerimisvigu. Inimesel korduste arv väikeajus elu jooksul *langeb*, ehkki see teistes kudedes tõuseb. Rakkudes, millest moodustuvad spermid, CAG-korduste arv tõuseb, mis seletab ka seda, miks on omavahel seotud Huntingtoni tõve väljalöömise aeg ja isa vanus: vanematel isadel on pojad, kellel lööb tõbi välja raskemal kujul ja nooremas eas. (Praeguseks on muide teada, et kogu genoomi lõikes esineb meestel viis korda rohkem mutatsioone kui naistel, sest kogu elu kestev uute sugurakkude tootmine nõuab korduvaid replikatsioone.)<sup>37</sup>

<sup>36</sup>J. K. Schweitzer, D. M. Livingston. Destabilisation of CAG trinucleotide repeat tracts by mismatch repair mutations in yeast. — *Human Molecular Genetics* 6 (1997), lk 349–355.

<sup>37</sup>L. Mangiarini. Instability of highly expanded CAG repeats in mice transgenic for the Huntington's disease mutation. — *Nature Genetics* 15 (1997), lk 197–200; G. P. Bates, L. Mangiarini, A. Mahal, S. W. Davies. Transgenic models of Huntington's disease. — *Human Molecular Genetics* 6 (1997), lk 1633–1637.

Mõnedel perekondadel näib olevat suurem kalduvus Huntingtoni mutatsiooni spontaanseks tekkeks kui teistel. Tundub, et põhjus pole üksnes selles, et neil on korduste arv vahetult läve all (näiteks kahekümne üheksa ja kolmekümne viie vahel), vaid ka selles, et see hüppab üle läve kaks korda kergemini kui teistel sama korduste arvuga inimestel. Selle nähtuse põhjus peitub taas lihtsalt tähtedes. Võrreldes kahte inimest: ühel on kolmkümmend viis CAG-d, millele järgneb terve hulk CCA-sid ja CCG-sid. Kui lugeja eksib ja lisab veel ühe CAG, siis kasvab korduste arv ühe võrra. Teisel inimesel on kolmkümmend viis CAG-d, millele järgneb CAA ja seejärel veel kaks CAG-d. Kui lugeja eksib ja loeb CAA asemel CAG, siis ei suurene korduste arv selle tulemusena mitte ühe, vaid kolme võrra, sest kaks CAG-d on ees juba ootamas.<sup>38</sup>

Ehkki võib tunduda, et ma kaldun teemast kõrvale ja külvatan teid üle üksikasjadega huntingtiini geeni CAG-dest, tasub siiski mõelda: viis aastat tagasi ei teatud sellest kõigest peaaegu midagi. Geeni ei olnud leitud, CAG-kordus ei olnud tuvastatud, valk huntingtiin oli tundmatu, seost teiste degeneratiivsete närvihäigustega ei osatud isegi aimata, mutatsioonide sagedus ja põhjused olid teadmata, isa vanusest tingitud efekt oli selgusetu. 1872. kuni 1993. aastani ei teatud Huntingtoni tõvest sisuliselt mitte midagi peale selle, et see on pärilik. Tollest hetkest alates on see teadmisteseen üles kasvanud peaaegu üleöö — seen, mis on piisavalt suur, et nõuda ainuüksi endaga kursis olemiseks terveid päevi raamatukogus viibimist. Teadlaste arv, kes on alates 1993. aastast avaldanud artikleid Huntingtoni tõve kohta, läheneb sajale. Kõik ainult ühe geeni kohta. Ühe kohta 60 000–80 000-st geenist inimese genomis. Kui te ikka veel ei usu, et Pandora laegas, mille 1953. aastal avasid James Watson ja Francis Crick, on mõõtmatult suur, siis Huntingtoni lugu veenab teid selles kindlasti. Võrreldes selle teadmise, mida on võimalik ammutada genomist, on kogu ülejäänud bioloogia kõomes.

Ja ometi ei ole veel mitte ainsalgi korral suudetud Huntingtoni tõbe ravida. Teadmine, mida ma siin ülistan, ei ole

---

<sup>38</sup>S. S. Chong, *et al.* Contribution of DNA sequence and CAG sixe to mutation frequencies of intermediate alleles for Huntington's disease: evidence from single sperm analyses. — *Human Molecular Genetics* 6 (1997), lk 301–310.

pakkunud isegi niidiotsa sellest tõvest jagusaamiseks. Kui üldse midagi on muutunud, siis nende jaoks, kes ootavad ravi, on CAG-korduste halastamatu lihtsus kogu pildi veelgi troostitumaks muutnud. Ajus on sada miljardit rakku. Kuidas on meil võimalik minna neist igatühe sisse ja lühendada Huntingtoni geenis CAG-korduste arvu?

Nancy Wexler jutustab loo naisest, keda ta Maracaibo järve ääres viibides uuris. Ta tuli Wexleri onni, et lasta ennast kontrollida haiguse neuroloogiliste tunnuste suhtes. Temaga näis kõik korras olevat, kuid Wexler teadis, et teatavate testide abil on võimalik avastada märke Huntingtoni tõvest tükk aega enne seda, kui patsient ise enda juures midagi märkab. Ei olnud kahtlust, et sellel naisel olid need märgid olemas. Kuid erinevalt enamikust inimestest küsis ta arstidelt pärast läbivaatuse lõppu, milline on nende järeldus. Kas tal on see haigus? Arst vastas küsimusega: mis te ise arvate? Naine arvas, et temaga on kõik korras. Arstid hoidusid ütlemast, mida nad arvavad, ja märkisid, et peavad diagnoosi panemiseks inimest lähemalt tundma õppima. Niipea kui naine oli ruumist lahkunud, tormas sisse tema peaaegu hüsteeriline sõber. Mida te talle ütlesite? Arstid kordasid oma sõnu. "Jumal tänatud," vastas sõber ja selgitas: naine oli öelnud sõbrale, et ta küsib diagnoosi, ja kui selgub, et tal on Huntingtoni tõbi, läheb ja sooritab ta otsekohe enesetapu.

Selle loo juures on mitu häirivat asja. Esiteks selle võltsilt õnnelik lõpp. Naisel on kõnealune mutatsioon. Talle on langetatud surmaotsus, mis viiakse täide kas tema enda käe läbi või palju aeglasemalt. Ta ei saa oma saatuse eest põgeneda, ükskõik kui hästi asjatundjad tema eest hoolitseksid. Ja kahtlemata on tema enda otsustada, mida ta selle teadmisega peale hakkab. Ja kui ta tahabki seepeale end ära tappa, siis kes on arstid, et nad võivad seda infot endale hoida? Ja ometi ajasid nemadki "õiget asja". Ei ole midagi delikaatsemat kui ravimatu haiguse testi tulemused; nende külm ja tundetu edasiandmine ei pruugi sugugi olla kõige parem käitumisviis — patsientide endi jaoks. Testimine ilma nõustamiseta avab tee viletsusse. Kuid mis kõige tähtsam: see lugu näitab meile, kui kasutu on diagnoos ilma ravita. Naine uskus, et temaga on kõik korras. Mis siis, kui tal on ees veel viis aastat õnnelikku teadmatust? Ei ole mingit mõtet talle öelda, et pärast seda ootab teda lootusetu nõdrameelsus.

Inimene, kes on näinud, kuidas ta ema sureb Huntingtoni tõppe, teab, et ka temal endal on viiekümneprotsendiline tõenäosus sellesse haigestuda. Kuid see ei ole ju tõsi, on ju nii? Ühelgi konkreetset indiviidil ei saa olla haiguse viiekümneprotsendilist tõenäosust. Tal on kas sajaprotsendiline tõenäosus või null-tõenäosus ja mõlemad võimalused on võrdsed. Seega on ainus asi, mida geneetiline test teeb, selle riski päevalgele toomine ja väljaütlemine, kas see näiline viiskümmend protsenti on tegelikult sada protsenti või null protsenti.

Nancy Wexler kardab, et teadus on praegu samasuguses olukorras nagu Teiresias, Teeba pime selgeltnägija. Teiresias nägi juhuslikult Athenat suplemas ja viimane muutis ta pimedaks. Hiljem ta küll kahetses seda ja — suutmata mehe nägemist taastada — andis talle ennustamisvõime. Kuid tuleviku nägemine oli hirmus saatus, sest ta võis seda küll näha, kuid mitte muuta. "Oo, hirmus, hirmus teada on," ütles Teiresias Oidipusele, "kui teadjale ei too see õnne."\* Või nagu ütleb Wexler: "Kas te tahate teada, millal te surete, eriti kui teil ei ole võimalik lõpptulemust muuta?" Paljud Huntingtoni tõve riskirühma kuuluvad inimesed, kellel on alates 1986. aastast olnud võimalik end mutatsiooni suhtes testida, on valinud teadmatus. Ainult kahekümne protsendi ringis on otsustanud testi kasuks. On kummaline, aga võib-olla ka mõistetav, et mehed valivad kolm korda suurema tõenäosusega teadmatus kui naised. Neile lähevad rohkem korda nemad ise, mitte niivõrd järelsugu.<sup>39</sup>

Isegi kui riskirühma kuulujad valivad teadmise, on sellega kaasnevad eetilised probleemid lausa bütsantslikud. Kui üks pereliige laseb end kontrollida, siis kontrollib ta tegelikult kogu perekonda. Paljud lapsevanemad teevad testi läbi vastumeelselt, üksnes oma laste nimel. Ja väärkujutlustest kubisevad isegi õpikud ja meditsiinilised infolehed. Pooled teie lastest võivad haigestuda, teatab üks neist, pöördudes mutatsiooniga vanemate poole. Ei ole nii: igal lapsel on viiekümneprotsendiline tõenäosus, mis on hoopis midagi muud.

---

\*Tsitaat Sophoklese *Kuningas Oidipusest*, tlk Ain Kaalep ja Ülo Torpats.

<sup>39</sup>N. S. Wexler. The Tiresias complex: Huntington's disease as a paradigm of testing for late-onset disorders. — *FASEB Journal* 6 (1992), lk 2820–2825.

Testi tulemustest teatamine on samuti erakordselt delikaatne küsimus. Psühholoogid on leidnud, et inimesed tunnevad end märksa paremini, kui neile öeldakse, et neil on seitsmekümne viie protsendiline tõenäosus saada terve laps, kui et neile öeldakse, et neil on kahekümne viie protsendiline tõenäosus saada haigust kandev laps. Ja ometi on see üks ja seesama.

Huntingtoni tõbi asub kogu geneetikasppektri kaugel äärealal. See on puhas fatalism, mida ei mõjuta keskkonna muutlikkus. Head elutingimused, hea arstiabi, tervislik toit, armastav perekond või suured rikkused ei suuda siin midagi ära teha. Teie saatus on teie geenides. Nagu süüta augustiinlane lähete te taevasse tänu jumala armule, mitte tänu oma headele tegudele. See tuletab meile meelde, et genoom, ehkki suurepärane raamat, võib meile anda kõige röömutuma teadmise iseendast: teadmise oma saatuses; kuid mitte sellise teadmise, mis võimaldaks midagi ära teha, vaid Teiresiase needuse.

Ja ometi oli Nancy Wexleri kirklik püüd geen üles leida ajendatud soovist seda kuidagi parandada või haigust ravida, kui ta peaks selle geeni tõesti leidma. Kahtlemata on ta praegu oma eesmärgile lähemal kui kümme aastat tagasi. "Ma olen optimist," kirjutab ta, "ehkki tunnen, et see olukord, kuhu me oleme toppama jäänud ja kus me suudame üksnes ette näha, aga mitte ära hoida, on üha rängem. [...] Usun siiski, et see teadmine on riski väärt."

Aga Nancy Wexler ise? 1980. aastate lõpul istusid tema ja ta vanem õde Alice mitu korda koos isa Miltoniga maha ning arutasid, kas üks kahest naisest ei peaks end siiski kontrollida laskma. Arutelud oli pingelised, vihased ja lõppesid tulemusteta. Milton oli testi vastu, rõhutades selle ebakindlust ja valediagnoosist tulenevaid ohte. Nancy oli otsustanud, et tahab testi ära teha, kuid seistes silmitsi reaalse võimalusega, tema otsustavus vähehaaval rauges. Alice talletas need arutelud päevikusse, millest sai hiljem pihtimuslik eneseanalüüs pealkirjaga *Saatuses kaardistamine*. Tulemuseks oli see, et kumbki naine ei teinud testi. Nancy on praegu sama vana kui tema ema siis, kui talle diagnoos pandi.<sup>40</sup>

---

<sup>40</sup>A. Wexler. *Mapping fate*. Los Angeles: University of California Press, 1995.



## Märkus

Nendel, kes tunnevad huvi pärilike haiguste vastu, nagu näiteks Huntingtoni tõbi, on oluline lugeda Nancy ja Alice Wexleri kirjutisi, mille konkreetsed andmed on ära toodud joone all. Stephen Thomase *Genetic risk* (Pelican, 1986) on samuti täiesti üldarusaadav käsitlus.

## 5. KROMOSOOM: KESKKOND

Vead nagu õledki ujuvad pinnal;  
sel, kes otsib pärleid, tuleb süvitsi minna.

John Dryden, *Kõik armastuse nimel*

On aeg saada sahmakas külma dušši. Lugeja, selle raamatu autor on sind eksiteele viinud. Ta on korduvalt kasutanud sõna "lihtne" ja aina korrutanud, kui üllatavalt lihtsad on geneetika alused. Ta ütleb, et geen on kõigest proosas ja väga lihtsas keeles kirja pandud lause, ja tunneb oma metafoori üle naeruväärset uhkust. Selline lihtne geen 3. kromosoomil põhjustab rikki minnes alkaptonuuriat. Teine geen 4. kromosoomil põhjustab pikenedes Huntingtoni tantstõbe. Teil kas on mutatsioonid — ning sel juhul te saate need geneetilised haigused — või teil pole neid. Pole vaja mingit loba, statistikat ega hämamist. See on digitaalne maailm, kogu see geneetika-asjandus, ei midagi muud kui osakeste kaupa pärandumine. Teie herved on kas krobelised või siledad.

Teid on eksiteele viidud. Maailm ei ole selline. See on hallide toonide, nüansside, kitsenduste, "sõltub sellest"-maailm. Mendeli geneetika ei ole pärilikkuse mõistmiseks reaalses maailmas sugugi asjakohasem kui Eukleidese geometria tammepuu kuju mõistmiseks. Kui teil ei ole just piisavalt ebaõnne omada mõnd haruldast ja tõsist geneetilist haigust — ja enamikul meist ei ole seda —, siis on geenide mõju teie elule pigem järkjärguline, osaline, segunenud. Te ei ole ei pikk ega kääbuslik nagu Mendeli hernetaimed, vaid midagi vahepealset. Te ei ole ei krimpsus ega sile, vaid midagi vahepealset. See ei ole eriline üllatus, sest nii nagu me teame, et on kasutu mõelda veest kui suurest hulgast aatomiteks kutsutavatest väikestest piljardikuulidest, nii on ka kasutu mõelda organismidest kui üksikute eraldiseisvate geenide produktidest. Me teame oma rahvatarkusest, et geenid on korratud. Miski teie näos meenutab teie isa, kuid see seguneb sellega, mis meenutab teie ema, ja ometi ei ole teie nägu päris sama, mis teie õel — teie näoilmes on midagi unikaalset.

Tere tulemast pleiotroopsusesse\* ja pluralismi. Teie näoilmet ei mõjuta mitte üks ja ainus "näo" geen, vaid terve hulk genee ja samuti mittegeneetilisi tegureid, mille seas on tähtsal kohal ka mood ja vaba tahe. 5. kromosoom on hea koht, kust alustada geneetikavete sogastamist, et püüda luua pilti, mis oleks pisut komplitseeritum, pisut peenekoelise ja pisut hallim, kui ma olen seni maalinud. Kuid ma ei kavatse praegu veel liiga sügavalt sellele territooriumile tungida. Ma pean edasi liikuma sammhaaval ja niisiis räägin ma endiselt ühest haigusest, ehkki mitte eriti selgepiirilisest ning kindlasti mitte "geneetilisest" haigusest. 5. kromosoom on koduks mitmele peamisele "astmageeni" tiitli kandidaadile. Kuid kõik nende juures lausa karjub pleiotroopsusest — see on termin, mis tähistab geenide mitmetist mõju. Astma asukoha kindlakstegemine geenides on osutunud võimatuks. Ta paneb vihastamapanevalt hästi vastu lihtsustamisele. Ta tähendab endiselt kõikidele inimestele kõikvõimalikke asju. Mingis elujärgus saavad astma või mõne teist laadi allergia peaaegu kõik. Selles suhtes, miks ja kuidas see juhtub, võite te toetada peaaegu ükskõik millist teooriat. Ja siin on piisavalt mänguruumi, mis lubab teie poliitilistel vaadetel teie teaduslikku arvamust mõjutada. Need, kes võitlevad keskkonna saastamise vastu, süüdistavad astma sagenemises inukalt saastatust. Need, kes arvavad, et me oleme õrnukeseks muutunud, peavad astma põhjuseks keskkütet ja seinast seina ulatuvaid vaipu. Need, kes umbusaldavad kohustuslikku kooliharidust, võivad süüdistada astmas mänguväljakutelt saadud külmetusi. Need, kellele ei meeldi käsi pesta, võivad süüdlaseks pidada ülemäärast hügieeni. Teisisõnu, astma on üsnagi tegeliku elu moodi.

Peale selle on astma "atoopia"-jäämäe\*\* tipp. Enamik astmaatikut on ühtlasi millegi suhtes allergilised. Astma, ekseem, allergia ja anafülaksia\*\*\* on kõik ühe ja sama sündroomi osad, mida põhjustavad ühed ja samad organismis asuvad "numrakud", mida ärritavad ja aktiveerivad ühed ja sa-

---

\*Eestikeelses kirjanduses kasutatakse sagedamini sünonüümset terminit "polüfeensus". *Tlk.*

\*\*Atoopia — ülitundlikkus. *Tlk.*

\*\*\*Allergia liike, kiire ülitundlikkusreaktsioon kehavõõra aine manustamisel. *Tlk.*

mad immunoglobuliin-E molekulid. Ühel inimesel kümnest on mingi allergiavorm, kusjuures tagajärjed varieeruvad eri inimestel kergest ebamugavustundest heinapalaviku hoo puhul kuni kogu organismi äkilise ja fataalse kokkuvarisemiseni tingituna mesilase nõelamisest või maapähklist. Mis tahes tegur, mille abil tahetakse põhjendada astma sagenemist, peab olema võimeline selgitama ka teiste atoopiate puhanguid. Kui lastel, kellel on tugev allergia maapähklite suhtes, see allergia hilisemas elus hääbub, siis on neil väiksem tõenäosus saada astma.

Samas võib peaaegu igale väitele, mille te võtate vaevaks kuuldavale tuua, vastu vaielda, kaasa arvatud kinnitus, et astma probleem muutub üha teravamaks. Ühe uurimuse andmeil on astmasse haigestumine viimase kümne aasta jooksul sagenenud kuuekümne protsendi võrra ja suremus astmasse kolmekordistunud. Maapähkliallergia juhtumid on kümne aastaga sagenenud seitsmekümne protsendi võrra. Teine uurimus, mis ilmus kõigest mõni kuu hiljem, väidab sama enesekindlalt, et juhtumite sagenemine on illusoorne. Inimesed on astmast teadlikumad, sagedamini valmis kergetel juhtudel arsti juurde minema, varmamad nimetama astmaks tõbe, mida vanasti kutsuti külmetuseks. 1870. aastatel avaldas Armand Trousseau oma *Clinique Médicale*'is ühe peatüki astmast. Ta kirjeldas kaksikvendi, kellel oli raskekujuline astma Marseille's ja teistes paikades, kes aga said kohe terveks, kui läksid Touloni. Trousseau pidas seda väga veidraks. Tema rõhuasetus ei viita sugugi sellele, nagu räägiks ta mingist harvaesinevast haigusest. Ja sellegipoolest kaldub tõenäolise tasakaal sinnapoole, et astma ja allergia probleem on muutumas tõsisemaks ning et lühidalt öeldes on selle põhjuseks saastumine.

Ent mis laadi saastumine? Enamik meist hingab sisse vähem suitsu, kui seda tõenäoliselt tegid meie esivanemad oma lõkete ja viletsate korstnatega. Seega näib olevat ebatõenäoline, et hiljutise tõusu sai põhjustada lihtsalt suits. Mõned tänapäevased sünteetilised kemikaalid võivad põhjustada dramaatilisi ja ohtlikke astmahoogusid. Transpordituna tsisternautodega mööda maad, kasutatuna plastmassitööstuses ja lekitatuna õhku, mida me hingame, kujutavad sellised kemikaalid nagu isotsüanaadid, trimetallik anhüdriid ja ftaalhape anhüdriid endast uut tüüpi saastust ja astma võimalikku

põhjust. Kui üks selline tsisternauto oma isotsüanaadilaadungi Ameerikas maha pillas, muutis see liiklust õnnetuspaigast mööda juhtiva politseiniku kogu eluks raskekujuliseks ja lootusetuks astmaatikuks. Ent samas on kaks ise asja, kas puutuda vahetult kokku kontsentreeritud kogustega või igapäeva-elus ettetulevate normaalsete tasemetega. Seni ei ole leitud mingit seost astma ja kokkupuutumise vahel selliste kemikaalide madalate kontsentratsioonidega. Tegelikult tuleb astmat ette isegi kogukondades, mis ei puutu selliste kemikaalidega kunagi kokku. Kutsehaigusena võib astma tekkida ka inimestel, kes töötavad märksa proosalisematel, vanamoodsamatel elualadel, näiteks tallipoistel, kohviröstijatel, juuksuritel ja terariistade teritajatel. Astmal kui kutsehaigusel on loetletud enam kui 250 põhjust. Ülekaalukalt kõige levinum astmatekitaja, mille arvele langeb umbes pool kõikidest juhtudest, on tagasihoidliku tolmulesta väljaheited; see on olend, kellele meeldib meie armastus keskküttega tubase lämbuse vastu ja kes ehitab oma kodu meie vaipadesse ja voodiriietesse.

Ameerika Kopsuassotsiatsiooni koostatud astmatekitajate nimekiri ulatub seinast seinast: õietolm, linnusuled, hallitused, toiduained, külmetused, emotsionaalne stress, pingeline treening, külm õhk, plastmassid, metalliaurud, puit, autode heitgaasid, sigaretisuits, värvid, deodorandid, aspiriin, südamerohud — ja ühe astmaliigi puhul isegi magamine. Igaühel on siit võimalik valida just see, mis talle meeldib või kasulik on. Näiteks on astma suuresti just urbanistlik probleem, mida tõestab tema äkiline ilmumine paikades, mis esmakordselt linnastuvad. Edela-Etioopias asuv väike Jimma linn on esile kerkinud viimase kümne aasta jooksul. Selle kohalik astmaepideemia on kümme aastat vana. Ja ometi on selle tõsiasja tähendus ebaselge. Urbanistlikud keskused on tõepoolest üldjuhul rohkem saastunud autode heitgaasidest ja osoonist, aga samas on nad ka teatud mõttes sanitaarsemad.

Ühe teooria kohaselt on inimestel, kes end lapsena pesevad või puutuvad igapäeva-elus vähem kokku poriga, suurem tõenäosus muutuda astmaatikuks: probleem on hügieenis, mitte selle puudumises. Lapsed, kellel on vanemad õed-vennad, saavad väiksema tõenäosusega astma, küllap seepärast, et õed-vennad toovad majja mustust. 14 000 Bristolis kandi lapse uuringust ilmnes, et neil, kes pesid käsi viis korda päevas või rohkem ja kumblesid kaks korda päevas, oli kahekümne viie

protsendiline tõenäosus haigestuda astmasse, samas kui neil, kes pesid käsi vähem kui kolm korda päevas ja kümblesid üle-päeviti, oli astmarisk kõigest veidi enam kui pool sellest. See teooria ütleb, et mustus sisaldab baktereid, eriti mükobakte-reid, mis stimuleerivad üht osa immuunsüsteemist, samas kui rutiinne vaksineerimine stimuleerib teist osa immuunsüsteemist. Kuivõrd need kaks immuunsüsteemi osa (vastavalt Th1 ja Th2 rakud\*) normaalselt inhibeerivad teineteist, siis on tä-napäevase pestud, desinfitseeritud ja vaksineeritud lapse pä-risosaks hüperaktiivne Th2 süsteem ning see süsteem on spet-siaalselt mõeldud parasiitide minemauhtumiseks soolestiku seintelt ohtra histamiini tootmisega. Siit ka heinapalavik, astma ja ekseem. Meie immuunsüsteemid on üles ehitatud selliselt, et nad "ootavad", et mullas elutsevad mükobakterid neid meie varases lapsepõlves koolitaksid; kui seda ei juhtu, on tulemuseks tasakaalustamata süsteem ning kalduvus al-lergiale. Selle teooria poolt räägib tõsiasi, et astmarünnakuid on võimalik ära hoida hiirtel, kes on tehtud allergiliseks mu-navalge valkude suhtes sel lihtsal teel, et neid on sunnitud sisse hingama mükobaktereid. Jaapani koolilaste seas, keda kõiki vaksineeritakse tuberkuloosi vastu BCG-ga\*\* ja kellest ainult kuuskümmend protsenti omandab selle tulemusena im-muunsuse, on immuunsetel lastel palju väiksem tõenäosus omandada allergia või astma kui mitteimmuunsetel. See võib vihjata sellele, et Th1 rakkude mõningane stimuleerimine mü-kobakterite viimisega organismi võimaldab neil rakkudel alla suruda oma Th2 kolleegide poolt esile kutsutud astmaatilisi nähte. Niisiis heitke kõrvale pudelite steriliseerija ja otsige välja mükobakterid.<sup>41</sup>

Teine, eelmisega mõneti sarnane teooria väidab, et astma on meie immuunsüsteemi usside vastu võitleva osa vallapääs-

---

\*Jutt on *T-helper* ehk T-abistaja lümfotsüütidest, mis jagatakse kahte klassi (T tuleneb sõnast "tüümus", mis tähistab paika, kus need rakud lõplikult valmivad). *Tlk.*

\*\*Lühend sõnadest *bacille de Calmette et de Guérin* — prantsuse teadlaste Calmette'i ja Guérini menetlusel valmistatav tuberkuloosivakt-siin. *Tlk.*

<sup>41</sup>G. Hamilton. Let them eat dirt. — *New Scientist*, 18 July 1998, lk 26–31; G. A. W. Rook, J. L. Stanford. Give us this day our daily germs. — *Immunology Today* 19 (1998), lk 113–116.

tetud frustratsioon. Kunagi kiviajal, mil linnu veel ei olnud (või sama hästi ka keskajal), olid meie immunoglobuliin-E süsteemil käed tööd täis, et võidelda ümarusside, paelusside, kidakärssusside ja maksakaanidega. Tal ei olnud aega, et peenutseda tolmulestade ja kassikarvadega. Tänapäeval on tal tööd vähem ja nii ongi ta hakanud pahandust tegema. See teooria tugineb veidi kahtlasele eeldusele selles osas, kuidas organismi immuunsüsteem töötab, kuid tal on siiski küllalt palju toetajaid. Ei ole olemas ühegi raskusastmega heinapalavikku, mida üks korralik paeluss ei suudaks ära ravida, aga siinkohal tekib küsimus: kumba te siis ikkagi eelistate?

Veel üks teooria kinnitab, et kokkupuude linnastumisega tähendab tegelikult kokkupuudet jõukusega. Jõukad inimesed elavad tubast elu, kütavad oma maju ja magavad sulgpajadel, mis kubisevad tolmulestadest. Ja veel üks teooria põhineb kaheldamatul tõsiasjal, et kerged, juhuslikest kontaktidest alguse saavad viirushaigused (näiteks tavalise külmetuse moodsid tõved) on üha igapäevasemad ühiskondades, kus transport on kiire ja kooliharidus kohustuslik. Nagu iga lapsevanem teab, korjavad koolilapsed mänguväljakutelt uusi viirusi hirmuäratava kiirusega. Kui keegi veel eriti ei reisinud, sai uute viiruste varu üsna ruttu otsa, kuid tänapäeval, mil lapsevanemad pendeldavad lennukitega välisriikide vahet või kohtuvad töö juures alatasa võõrastega, on olemas lõputu uute viiruste tagavara, mille võib külge saada pisikute süljerikastes paljundusjaamades, mida me nimetame koolideks. Üle 200 eri tüüpi viiruse võib põhjustada haigusi, mida me tunneme ühise nimetuse all "tavaline külmetus". On olemas kindel seos lapsepõlves põetud kergete viiruslike nakkushaiguste, näiteks respiratoor-süntsütsiaalse viirusnakkuse ja vastuvõtlikkuse vahel astmale. Viimase aja moeteooria ütleb, et bakteriaalne nakkus, mis põhjustab naistel mittespetsiifilist ureetriiti ja on muutunud üha levinumaks ligikaudu samasuguses tempos nagu astmagi, võib immuunsüsteemi selliselt häälestada, et see reageerib hiljem agressiivselt allergeenidele. Valige endale meelepärane. Minu lemmikteooria, kui sel peaks mingit tähtsust olema, on hügieenihüpootees, ehkki ma ei oleks valmis selle nimel tuleriidale minema. Kindlasti ei saa aga väita, nagu oleks astma sagenenud seetõttu, et "astmageen" on muutunud sagedasemaks. Geenid ei ole nii kiiresti muutunud.

Miks siis ikkagi nii paljud teadlased visalt rõhutavad, et astma on vähemalt osalt "geneetiline haigus"? Mida nad silmas peavad? Astma on hingamisteede ahenemine, mille kutsuvad esile histamiinid, mida omakorda toodavad nuumrakud, mille muutumise kutsuvad esile nende immunoglobuliin-E valgud, mille aktiveerumise tingib just sellise molekuli saabumine, mille suhtes nad on tundlikuks muudetud. Nagu bioloogiliste põhjuse-tagajärje ahelate puhul ikka, on tegu üsna lihtsa sündmuste jadaga. Põhjuste paljusus on tingitud immunoglobuliin-E ülesehitusest — see valk on spetsiaalselt ehitatud selliselt, et ta saaks esineda paljudes eri vormides, millest igaüks sobib peaaegu igale väliskeskkonna molekulile või allergeenile. Ehkki ühel inimesel võivad astma esile kutsuda tolmulestad ja teisel kohvioad, on selle aluseks olev mehhanism ikkagi üks ja seesama: immunoglobuliin-E süsteemi aktiveerumine.

Kus on lihtsad biokeemiliste sündmuste ahelad, seal on ka geenid. Iga valk selles ahelas on tehtud mingi geeni poolt või — immunoglobuliin-E puhul — kahe geeni poolt. Mõnel inimesel kutsuvad karvad esile immunoloogilise reaktsiooni juba sünnipäraselt või kujuneb see välja hiljem, eeldatavalt seepärast, et teatud mutatsioonide tõttu on nende geenid teiste inimeste omadest õige pisut erinevad.

Me teame seda tänu tõsiasi, et astma kipub käima mööda perekondi (fakt, mis oli muide teada juba kaheateistkümnenda sajandi juudi õpetlasele Córdoba, Maimonidesele). Mõnes paigas on astma mutatsioonid ajaloo tahtel ebatavaliselt sagedased. Üks selliseid paiku on isoleeritud Tristan da Cunha saar\*, mille tõenäoliselt asustasid astmale vastuvõtliku inimese järeltulijad. Vaatamata leebele merelisele kliimale on rohkem kui kahekümnel protsendil saare elanikest ilmsed astma sümptomid. 1997. aastal tegi ühe biotehnoloogiafirma poolt rahastatud geneetikute grupp pika merereisi saarele ja võttis 300 saarlasest 270-lt vereproovi, et otsida selle põhjuseks olevaid mutatsioone.

Leidke need mutantsed geenid ja te olete leidnud astma aluseks oleva mehhanismi peamise põhjuse ning ühes sellega ka kõikmõeldavad võimalused raviks. Ehkki hügieen või tol-

---

\*Õieti väikeste vulkaaniliste saarte grupp Atlandi ookeani lõunaosas. Suurim ja ainus püsivalt asustatud saar on Tristan. *Tlk.*



mulestad võivad seletada, miks astmasse haigestumine keskmiselt sageneb, saavad ainult erinevused geenides meile öelda, miks üks inimene perekonnas jääb astmasse ja teine mitte.

Ainult et siinkohal me pörkume esmakordselt raskustele, mis on seotud sõnadega "normaalne" ja "mutantne". Alkaptonuuria puhul on üsna ilmne, et geeni üks variant on normaalne ja teine "ebanormaalne". Astma puhul ei ole see kaugeltki nii ilmne. Kaugel kiviajal, enne sulepatjade ilmumist, ei tekitanud tolmulestadega võitlev immuunsüsteem mingid vaevusi, sest savanni ajutises jahilaagris ei kujutanud tolmulestad endast mingit põletavat probleemi. Ja kui seesama immuunsüsteem tuli suurepäraselt toime soolestikus elavate usside tapmisega, siis oli selline teoreetiline "astmaatik" igati normaalne ja loodusega kooskõlas; just teised olid ebanormaalised ja "mutantsed", sest neil olid geenid, mis muutis nad haavatavamaks usside rünnakute suhtes. Tundliku immunoglobuliin-E süsteemiga inimesed panid usside rünnakutele tõenäoliselt paremini vastu kui ilma sellise süsteemita inimesed. Üks viimastel aastakümnetel maad võtma hakanud tõdemusi ongi just mõistmine, kui keeruline on defineerida, mis on normaalne ja mis mutantne.

1980. aastate lõpul asusid mitmed teadlastegrupid enesekindlalt otsima "astmageeni". 1998. aasta keskpaigaks polnud nad leidnud mitte ühe, vaid viisteist. Ainuüksi 5. kromosoomil asub kaheksa geenikandidaati, 6. ja 12. kromosoomil mõlemal kaks ja 11., 13. ning 14. kromosoomil igaühel üks. Seejuures ei ole arvesse võetud tõsiasi, et protsessi keskmises oleval molekulil, immunoglobuliin-E kaks osa teevad valmis kaks 1. kromosoomil asuvat geeni. Astma geneetikale võiksid alla kirjutada kõik need geenid erisuguses tähtsusejärjekorras või mis tahes viisil isekeskis või ka teistega kombineerudes.

Igal geenil on oma eestvõitleja ja kired on lõkkele lõõnud. Oxfordi geneetik William Cookson on kirjeldanud, kuidas riivaalid reageerisid tema avastatud seosele astmatundlikkuse ja 11. kromosoomil asuva markeri vahel. Mõned õnnitlesid teda. Teised kiirustasid talle kirjasõnas vastu vaidlema, toetudes tavaliselt puudulikule või napile katsematerjalile. Üks kirjutas meditsiiniajakirjades kõrke juhtkirju, pilgates tema "loogilisi disjunktsioone" ja "Oxfordshire'i genee". Üks või kaks muutusid teda avalikult kritiseerides eriti sapiseks ja üks süüdistas teda anonüümselt pettuses. (Muule maailmale

tuleb teaduslike vaenutsemiste ilmne räpasmus sageli mõningase üllatusena — poliitika on sellega võrreldes suhteliselt viisakas ala.) Asja ei teinud paremaks ka ühes pühapäevalehes ilmunud sensatsiooniline ja Cooksoni avastust ületähtsustavalt käsitlev artikkel, millele järgnes ajalehelugu ründav teleasaade ning ajalehe poolt meediaregulaatorile esitatud kaebus. “Pärast neli aastat väldanud pidevat skepsist ja umbusku,” ütleb Cookson leebelt,<sup>42</sup> “tundsime end kõik väga väsinuna.”

Selline on geenioptsimise reaalsus. Elevantiluutorni moraalifilosoofidel on kombeks suhtuda sellistesse teadlastesse halvaksapanuga, otsekui kullaotsijatesse, kes taotlevad üksnes kuulsust ja rikkust. Pilgatud on kogu niisugust lähenemist, mis võtab aluseks ettekujutuse “millegi geenidest” — näiteks selliste asjade nagu alkoholismi ja skisofreenia geenidest —, sest seda laadi väited on hiljem sageli tagasi võetud. Tagasi võtmises ei nähta mitte tõendit geneetilise seose puudumise kohta, vaid alust mõista hukka kogu geneetiliste seoste otsimise praktika. Ja kriitikutel on omajagu õigus. Lihtsustavad pealkirjad ajakirjanduses võivad olla vägagi eksitavad. Ent ometi on igaüks, kes avastab tõendi mingi haiguse ja mingi geeni seotuse kohta, kohustatud selle avaldama. Kui see osutub illusiooniks, ei ole midagi eriti katki. Võib väita, et rohkem kahju on tekitanud väärad eitused (tõelised geenid, mis on ebaõigete andmete alusel enneaegselt kõrvale heidetud) kui väärad jaatused (oletatavad seosed, mille olemasolu ei leia hiljem tõendamist).

Cookson ja tema kolleegid said lõpuks oma geeni kätte ja tegid kindlaks selles esineva mutatsiooni, mida astmaatikutelt võetud proovides tuli sagedamini ette kui teiste omades. See oli tõepoolest mingis mõttes astmagineen. Kuid samas langes selle arvele vaid viisteist protsenti astmat seletavatest asjaoludest ja avastuse tõestamine uute leidude abil teistelt invidiididelt on osutunud silmatorkavalt raskeks — see on astmagineeni otsimise vihastamapanev kaasnähtus, mis on mäsandava sagedusega üha uuesti ja uuesti esile kerkinud. Tu-

---

<sup>42</sup>W. Cookson. *The gene hunters: adventures in the genome jungle*. London: Aurum Press, 1994.

ginedes üheteistkümne amishi\* perekonna uurimisele, väitis üks Cooksoni rivaale, David Marsh 1994. aastal, et on olemas tugev seos astma ja 5. kromosoomil asuva interleukiin-4 geenil vahel. Ka seda väidet oli teiste leidude abil raske tõestada. 1997. aastal välistas rühm soomlasi seose astma ja selle geenil vahel täielikult. Samal aastal jõuti Ameerika mitmerasistilist elanikkonda uurides järeldusele, et astmatundlikkusega on seostatavad üksikuid kromosoomipiirkonda, millest kümme on omased ainult ühele rassilisele või etnilisele grupile. Teisisõnu, geen, mis kõige sagedamini määrab astmatundlikkuse mustadel, ei ole sama geen, mis määrab kõige sagedamini astmatundlikkuse valgetel, ja see omakorda erineb geenist, mis määrab kõige sagedamini astmatundlikkuse latiinodel.<sup>43</sup>

Soolised erinevused on sama markantsed kui rassilised. Ameerika Kopsuassotsiatsiooni uurimusest selgub, et kui meestel tekib astma benssiini põletavatest autodest pärit osoon, siis naistel kutsuvad suurema tõenäosusega astma esile diiselmootorites tekivad osakesed. Mehi näib allergiapuhang enamasti tabavat noores eas ning hiljem kasvavad nad sellest välja, samas kui naistel tekivad allergiad kahekümendate eluaastate keskel või lõpus ja nad ei kasva nendest välja (ehkki reeglite on muidugi ka erandeid, kaasa arvatud reeglist, et reeglite on erandeid). See võib seletada üht veidrat asjaolu astma pärandumise juures: tundub, nagu päriksid inimesed selle sageli allergiliselt emalt, kuid harva isalt. Tegelikult võib see tähendada lihtsalt seda, et isal oli astma tükk aega tagasi, nooruses, ning see on samahästi kui unustatud.

Probleem näib peituvat selles, et võimalusi organismi tundlikkuse muutmiseks astma tegurite suhtes on nii palju — kogu sümptomiteni viiva reaktsiooniahela ulatuses —, et kõikvõimalikud geenid võivad olla "astmageenid", samas kui ükski konkreetne neist ei suuda seletada enam kui käputäiest juhtumitest. *ADRB<sub>2</sub>* asub näiteks 5. kromosoomi pikemal õlal. See on retsept valgu valmistamiseks, mida kutsutakse adreno-

---

\* Amishid — ortodoksne anabaptistlik usulahk, mis lõi XVII sajandi lõpus lahku mennoniitidest ja eksisteerib tänapäeval suhteliselt isoleeritult peamiselt USA-s Ohio ja Pennsylvania osariigis. *TK*.

<sup>43</sup>D. G. Marsh, *et al.* Linkage analysis of IL<sub>4</sub> and other chromosome 5q31.1 markers and total serum immunoglobulin-E concentrations. — *Science* 264 (1994), lk 1152–1156.

retseptor beeta-2-ks ja mis kontrollib bronhodilatsiooni ning bronhokonstriksiooni — astma tegelikke, otseseid sümptomeid hingetoru ahenemise korral. Kõige tavalisemate astmaravimite tööpõhimõte seisneb selle retseptori ründamises. Nii siis teeks mutatsioon *ADRB<sub>2</sub>*-s temast kindlasti kõige ehtsama “astmageeni”? See geen tehti esmakordselt kindlaks hiina hamstri rakkudes: tegemist on üsna tavalise 1239-tähelise DNA-lõiguga. Õige pea tuli ilmsiks vägagi paljulubav tähestikuline erinevus mõnede raskekujulist öist astmat põdevate ja mitteöist astmat põdevate inimeste vahel: 46. täht oli neil A asemel G. Kuid selline tulemus ei öelnud kaugeltki midagi lõplikku ega otsustavat. Ligikaudu kaheksakümnel protsendil öistest astmaatikutest oli G, samas kui ka viiekümne kahel protsendil mitteöistest astmaatikutest oli G. Teadlased oletasid, et sellisest erinevusest piisab, takistamaks allergilise süsteemi maharahunemist, mis tavaliselt leiab aset öösiti.<sup>44</sup>

Ent öised astmaatikud moodustavad tühise vähemuse. Asja teeb veelgi segasemaks see, et hiljaaegu avastati sellesama väikese tähestikulise erinevuse seos hoopis ühe teise astmaatilise probleemiga: resistentsusega astmaravimitele. Need, kellel on sellesama 5. kromosoomil asuva geeni mõlemas koopias sellelsamal neljakümne kuuendal positsioonil täht G, avastavad suurema tõenäosusega, et nende astmaravimid, näiteks formoterool, muutuvad mõnenädalase või -kuuse perioodi järel vähehaaval ebaefektiivseks, kui need, kellel on mõlemal geenikoopia täht A.

“Suurema tõenäosusega” ... “ilmselt” ... “mõnedel”: see ei ole sugugi see deterministlik keel, mida ma kasutasin 4. kromosoomist ja Huntingtoni tõvest rääkides. On selge, et A vahetumine G vastu *ADRB<sub>2</sub>* geeni 46. positsioonil on kuidagi seotud vastuvõtlikkusega astmale, kuid seda ei saa nimetada “astmageeniks” ega seletada selle abil, miks astma mõnd inimest tabab ja teist mitte. Parimal juhul on see kogu pika loo üks väike osa, millel on tähtsust vaid tühise vähemuse puhul või mille väikese mõju võivad teised tegurid kergesti nullida. Oleks parem, kui te hakkaksite sellise määramatusega

<sup>44</sup>F. D. Martinez, *et al.* Association between genetic polymorphism of the beta-2-adrenoceptor and response to albuterol in children with or without a history of wheezing. — *Journal of Clinical Investigation* 100 (1997), lk 3184–3188.

harjuma. Mida enam me genoomi süveneme, seda vähem fatalistlikuna see näib. Hall määramatus, põhjuste paljusus ja ebamäärane eelsoodumus on selle süsteemi märksõnad. Mitte seepärast, et see, mis ma eelmistes peatükkides ütlesin lihtsa, osakeste kaupa pärandumise kohta, oleks vale olnud, vaid seepärast, et üksteise otsa kuhjatud lihtsused loovad keerukuse. Genoom on sama keeruline ja määramatu kui tavaline elugi, sest ta ongi tavaline elu. See peaks meile kergendust tooma. Lihtne determinism, olgu geneetiline või keskkondlikku laadi, on masendav väljavaade nende jaoks, kes armastavad vaba tahet.

### Märkus

Üks parimaid raamatuid geeniotsimisest on William Cooksoni *The gene hunters: Adventures in the genome jungle* (Aurum Press, 1994). Cookson on astmageenide osas üks minu peamisi infoallikaid.

## 6. KROMOSOOM: INTELLIGENTSUS

Pärikkuse jutlustajate eksitus ei seisne mitte lihtsas väites, et IQ on teatud määral pärilik, [vaid] "päriliku" ja "vältimatu" võrdsustamises.

Stephen Jay Gould

Ma olen teid eksiteele viinud ja peale selle ka iseenda reegleid rikkunud. Ma peaksin karistuseks sada korda järjest kirjutama: **GEENID EI OLE SELLEKS, ET HAIGUSI PÕHJUSTADA.** Isegi kui mõni geen on "katki" ja kutsub seetõttu esile haiguse, siis enamik genee meis kõigis ei ole "katki", nad esinevad lihtsalt mitmesugustes vormides. Siniste silmade geen ei ole pruunide silmade geeni katkine variant ja punapäisuse geen ei ole pruunide juuste geeni katkine variant. Nad on, kui kasutada teaduslikku kõnepruuki, eri alleelid — ühe ja sama geneetilise lõigu alternatiivsed variandid, kõik ühevõrra korras, kõlblikud ja kehtivad. Nad on kõik normaalsed; ei ole olemas üht ja ainust normaalsuse definitsiooni.

On aeg lõpetada ümber palava pudru käimine. On aeg pea ees sukelduda kogu selle maastiku kõige tihedamasse padrikusse, kõige karmimasse, okkalisemasse, kõige läbitungimatumasse ja vaevarikkamasse tihnikusse, mida selles geneetilisest rägastikus üldse kohata võib: intelligentsuse pärikkusesse.

6. kromosoom on parim paik, kust sellist tihnikut leida. 1997. aasta lõpupoole teatas üks julge või küllap pigem hulljulge teadlane esmakordselt maailmale, et on leidnud "intelligentsuse" geeni ja see pidi asuma just 6. kromosoomil. Tõepoolest julge, sest sõltumata sellest, kui head on tema tõendid, on maailmas küllalt inimesi, kes keelduvad tunnistamast, et sellised asjad üldse on võimalikud, rääkimata juba nende tegelikust eksisteerimisest. Sellise skepsise aluseks ei ole ainult tüütu umbusk, mida on toitnud mitu aastakümnet poliitikast mõjustatud uurimistööd ja mis on suunatud kõigi vastu, kes kasvõi puudutavadki päriliku intelligentsuse teemat, vaid ka paras annus tervet mõistust. On ilmne, et emake loodus ei ole jätnud meie intellektuaalseid võimeid mingi geeni või geenide pimedate tahte otsustada; ta on andnud meile ka vanemad, õp-

pimise, keele, kultuuri ja hariduse, et me saaksime end nende abil programmeerida.

Ja ometi teatas Robert Plomin just sellest enda ja oma kolleegide tehtud avastusest. Iga suvi kogutakse kõikjalt Ameerikast Iowasse kokku grupp eriti andekaid teismelisi lapsi, kes on oma õppimisvõime poolest lähedased geeniuustele. Need on kaheteistkümne- kuni neljateistkümneaastased noored, kes on oma eksamid viis aastat ette ära teinud ja jõudnud kõige edukamate seas esimese ühe protsendi hulka. Nende IQ on ligikaudu 160. Plomini meeskond oletas, et sellistel lastel peab olema sama hästi kui igast intelligentsust mõjutavast geenist kõige parem variant; nad võtsid igalt lapselt vereproovi ja asusid nende verd inimese 6. kromosoomi väikeste DNA lõikudega läbi otsima. (Plomin valis 6. kromosoomi, sest varasema töö põhjal oli tal tekkinud teatav eelaimus.) Peagi leidis ta imelaste 6. kromosoomi pikemalt õlalt lõigu, mis oli teiste inimeste samast järjestusest sageli erinev. Teistel inimestel oli just sellel kohal teatud kindel järjestus, kuid tarkade laste oma oli sellest pisut erinev: mitte alati, aga piisavalt tihti, et silma hakata. See järjestus asub *IGF<sub>2</sub>R*-iks nimetatava geeni keskpaigas.<sup>45</sup>

IQ ajalugu ei ole kuigi meeliülendav. Vähe on olnud teadusajaloos debatte, mille käigus oleks ilmutatud rohkem rumalust kui intelligentsuse üle käinud vaidlustes. Paljud meist, mina kaasa arvatud, suhtuvad sellesse teemasse umbuskliku eelarvamusega. Ma ei tea, mis on minu IQ. Kooli ajal tegin ma testi läbi, kuid tulemust mulle ei öeldud. Kuna ma ei teadnud, et testi tegemine käib aja peale, siis lõpetasin ma sellest üsna vähe ja sain arvatavasti ka vähe punkte. Aga samas — mittetaipamine, et test käib aja peale, ei anna ka ise tunnistust erilisest nutikusest. See kogemus röövis minult igasuguse austuse sellise algelise püüde vastu mõõta inimese intelligentsust üheainsa arvu abil. Tundus jabur, et nii raskesti määratletavat asja on võimalik mõõta poole tunni jooksul.

Tõepoolest, esimesed intelligentsuse mõõtmised olid motiivatsioonilt varjamatult eelarvamuslikud. Francis Galton, kes

<sup>45</sup>M. J. Chorney, K. Chorney, N. Seese, M. J. Owen, J. Daniels, P. McGuffin, L. A. Thompson, D. K. Detterman, C. Benbow, D. Lubinski, T. Eley, R. Plomin. A quantitative trait locus associated with cognitive ability in children. — *Psychological Science* 9 (1998), lk 1–8.

hakkas esimesena uurima kaksikuid, et teha vahet kaasasündinud ja omandatud annete vahel, ei püüdnudki eitada, miks ta seda teeb.<sup>46</sup>

Minu peaesmärk on olnud üles tähendada inimeste mitmesugused pärilikud võimed ja eri perekondade ning rasside vahel valitsevad suured erinevused, selgeks saada, mil määral võib olla ajalugu näidanud võimeteta inimtõu paremate tüvedega asendamise teostatavust, ja kaaluda, kas ei peaks meie kohus olema seda mõistlikuna tunduvate sammude abil ise teha ning seega suunata oma jõupingutused evolutsiooni eesmärkide kiiremale ja vähem vaevarikale saavutamisele, kui see juhtuks siis, kui lasta asjadel omasoodu minna.

Teisisõnu, ta tahtis inimesi valikuliselt elimineerida ja aretada, justkui oleks tegu kariloomadega.

Ent Ameerika on see paik, kus intelligentsuse testimine muutus tõeliselt tülgastavaks. H. H. Goddard võttis prantslase Alfred Binet' poolt välja töötatud intelligentsustesti ja raskendas seda ameeriklaste ning ameeriklaseks saada soovijate peal, järeldades absurdse kergekäelisusega, et paljud Ameerikasse immigrerunud pole mitte ainult "debiilsed", vaid et neid on võimalik ka sellisena identifitseerida, kui väljaõppinud jälgijad neile üheainsa pilgu heidavad. Tema IQ testid olid naeruväärselt subjektiivsed ja orienteeritud keskklassi või Lääne kultuuriväärtustele. Kui paljud Poola juudid teadsid, et tenniseväljakutel on keskel võrk? Tal ei olnud vähimatki kahtlust, et intelligentsus on kaasa sündinud.<sup>47</sup> "Iga indiviidi puhul lõpptulemusena avalduv intellektuaalne või vaimne tase on määratud sellega, mis laadi on ühinenud sugurakkudes esinevad kromosoomid: et see allub väga vähe mis tahes hilisematele mõjudele, välja arvatud sellised tõsised õnnetused, mis võivad hävitada osa mehhanismist."

On selge, et selliste vaadete tõttu võib Goddardis näha lihtsalt veidrikku. Sellegipoolest suutis ta ennast riiklikus poliitikas nii palju maksma panna, et tal lubati testida im-

---

<sup>46</sup>F. Galton. *Inquiries into human faculty*. London: Macmillan, 1883.

<sup>47</sup>H. H. Goddard (1920), tsiteeritud teosest: S. J. Gould. *The mismeasure of man*. New York: Norton, 1981. (Eesti keeles: *Vääriti mõõdetud inimene*. Tallinn: Varrak, 2001.)



migrante, kes saabusid Ellis Islandile\*, ja talle järgnesid teised, kellel olid veelgi äärmuslikumad vaated. Robert Yerkes veenis USA armeed lubama tal läbi viia intelligentsusteste miljonite Esimese maailmasõja nekrutite peal, ja ehkki armee suures osas ignoreeris tulemusi, varustas see kogemus Yerkesi ja teised vajalike seisukohtade ning andmetega, mis justkui toetasid nende väidet, et intelligentsusteste võiks nii kommerts- kui ka riiklikus sfääris kasutada inimeste kiireks ja hõlpsaks sorteerimiseks eri kategooriatesse. Sõjaväetestid avaldasid suurt mõju aruteludele, mis viisid Immigratsiooni-piirangute akti vastuvõtmiseni kongressi poolt 1924. aastal; selles kehtestati lõuna- ja idaeurooplastele ranged kvoodid, mida põhjendati sellega, et nad on rumalamad kui "põhjamaine" tüüp, kes oli Ameerika elanikkonna seas domineerinud enne 1890. aastat. Akti eesmärkidel oli vähe pistmist teadusega. Pigem oli see rassiliste eelarvamuste ja Ühendriikide proteksionismi ilming. Kuid ettekäände leidis ta selleks just intelligentsustestide pseudoteadusest.

Lugu eugeenikast jääb ootama üht hilisemat peatükki, aga ei tule imeks panna, et intelligentsuse testimise niisugune ajalugu on pannud enamiku õpetlastest, eriti sotsiaalteadustega tegelejad, suhtuma sügava umbusuga kõigesse, millel on midagi pistmist IQ testidega. Kui pendel vahetult enne Teist maailmasõda rassismist ja eugeenikast eemaldus, muutus juba ainuüksi päriliku intelligentsuse mõiste peaaegu et tabuks. Yerkesi- ja Goddardi-sugused tegelased olid nii täielikult ignoreerinud keskkonna mõju võimekusele, et olid testinud inglise keele mittekõnelejaid ingliskeelsete testidega ja kirjaoskamatuid testidega, mis nõudsid neilt esmakordset pliiatsi kättevõtmist. Nende usk pärilikkusesse oli sedavõrd kantud soovunelmatest, et valdava enamiku hilisemate kriitikute arvates ei olnud nende seisukohtadel üldse mingit alust. Inimesed on lõppude lõpuks võimelised õppima. Nende IQd on võimalik mõjutada haridusega ja niisiis peaks psühholoogia vahest alustama eeldusest, et intelligentsuses ei ole üldse mingit pärilikku elementi: kõik on harjutamise asi.

---

\* Ühest looduslikust ja kahest tehissaarest koosnev kompleks New Yorgi Upper Bays Manhattani lähedal, kus aastatel 1892–1954 asus Ühendriikide immigratsioonikeskus. *Tlk.*

Teadus peaks idee poolest edasi liikuma sel teel, et püstitatakse hüpoteese ja seejärel üritatakse neid kontrollimise eesmärgil ümber lükata. Kuid tegelikult ei ole see nii. Samamoodi, nagu 1920. aastate geneetilised deterministid otsisid alati seda, mis nende ideid kinnitaks, mitte ümber ei lükkaks, nii otsisid ka 1960. aastate keskkonnadeterministid kinnitavaid tõendeid ning pöörasid pilgu kõrvale vastupidistelt tõenditelt, mida nad tegelikult oleksid pidanud aktiivselt otsima. Paradoksaasel kombel on see selline nišš teaduses, kus "eksperdid" on tavaliselt rohkem eksinud kui vähikud. Tavalised inimesed on alati teadnud, et haridus loeb, kuid samamoodi on nad alati uskunud, et teatud määral on võimed sünnipärased. Eksperdid on need, kes on asunud äärmuslikele ja absurdsetele seisukohtadele spektri ühes või teises servas.

Üldtunnustatud intelligentsuse definitsiooni ei ole olemas. Kas see, mis lubab inimest nimetada intelligentseks, on tema mõtlemise kiirus, arutlusvõime, mälu, sõnavara, peast arvutamine, vaimujõud või lihtsalt soov püüelda millegi intellektuaalse poole? Targad inimesed võivad olla mõne koha pealt hämmastavalt juhmid — tavateadmistes, kavaldamises, laternapostide vältimises või milles iganes. Viletsa koolitunnistusega jalgpallur võib olla võimeline sekundi murdosa jooksul analüüsima võimalust ja viisi, kuidas anda otsustav sööt. Musikaalsus, keelteoskus ja isegi võime mõista teiste inimeste hingeelu on anded ning võimed, mis ei paista sugugi alati tingimata koos käivat. Howard Gardner on jõuliselt kaitsnud intelligentsuse paljususe teooriat, mis tunnustab iga ande omaette võimeks. Robert Sternberg on seevastu väitnud, et on olemas kolm põhilist eraldiseisvat intelligentsustüüpi — analüütiline, loov ja praktiline. Analüütilised probleemid on sellised, mida sõnastavad teised inimesed, mis on selgelt defineeritud, millega kaasneb kogu nende lahendamiseks vajaminev informatsioon, millel on ainult üks õige vastus, mis on lahutatud tavakogemusest ja millest ei tulene mingit otsest kasu: lühidalt, koolieksam. Praktilised probleemid on sellised, mis nõuavad teilt endast probleemi äratundmist ja sõnastamist, on puudulikult defineeritud, ei sisalda kogu asjassepuutuvat infot, võivad, aga ei pruugi olla üheainsa lahendusega, kuid tulenevad otseselt igapäevaelust. Brasiilia tänavalapsed, kes on koolis matemaatikaga lootusetult jännis, on sellegipoolest väga kodus seda laadi matemaatikas, mida nad vajavad oma

argielus. IQ suudab haruldaselt kehvasti ette kuulutada võimeid, mida vajavad hobuste võiduajamiste professionaalsed ajaleheennustajad. Ja mõned Sambia lapsed on traadist mudelite abil tehtavates IQ testides niisama tugevad, kui nad on nõrgad paberit ja pliiaatsit nõudvates testides — vastupidiselt inglise lastele.

Peaaegu definitsiooni järgi keskendub kool analüütilistele probleemidele ja sama teevad ka IQ testid. Olgu need testid oma sisult ja vormilt kui tahes erinevad, on nad sellegipoolest juba oma olemuselt suunatud teatud vaimutüübiga inimestele. Ja samas on selge, et midagi nad ikkagi mõõdavad. Kui võrrelda inimeste tulemusi eri tüüpi IQ testides, siis kipuvad need tulemused varieeruma sõltuvalt inimesest. Statistik Charles Spearman märkas 1904. aastal, et laps, kes jõuab hästi edasi ühes õppeaines, kipub seda tegema ka teistes ning et eri intelligentsustüübid ei ole üksteisest kaugeltki sõltumatud, vaid näivad päris hästi korreleeruvat. Spearman nimetas seda üldintelligentsuseks või — imetusväärse lühidusega — “g-ks”\*. Mõned statistikud väidavad, et “g” on üksnes statistiline silmapete — üks võimalikke lahendusi paljude seast eri tüüpi võimete mõõtmise probleemile. Teised on arvamusel, et see on millegi sellise täpne mõõtmine, mis tegelikult kuulub folkloori valda: tõsiasi, et enamik inimesi on võimelised jõudma ühisele seisukohale, kes on “tark” ja kes mitte. Ja ometi ei ole kahtlust, et see “g” töötab. See suudab lapse hili-semat edasijõudmist koolis paremini ennustada kui peaaegu ükski teine mõõtmisviis. “g” kasuks räägivad ka mõned täiesti objektiivsed andmed: kiirus, millega inimesed sooritavad info jälgimise ja hankimisega seotud ülesandeid, korreleerub nende IQga. Ja vanuse muutudes jääb üldintelligentsus üllatavalt konstantseks: kuuenda ja kaheksateistkümnenda eluaasta vahel tõuseb teie IQ loomulikult kiiresti, kuid selle suhe teie kaaslaste intelligentsusega muutub väga vähe. Koguni kiirus, millega imik harjub uue ärritajaga, korreleerub üsna tugevalt tema hilisema IQga, justkui oleks juba mõnekuusele lapsele peaaegu võimalik ette ennustada tema täiskasvanuea IQd, eeldades üht-teist tema hariduskäigu kohta. IQ testi punktisumma korreleerub tugevalt koolieksamite tulemuste-

---

\* Sõnast “general” [intelligence]. *Tlk.*

ga. Kõrge IQga lapsed näivad omandavat rohkem seda laadi teadmisi, mida koolis õpitakse.<sup>48</sup>

Mitte et see õigustaks fatalistlikku suhtumist haridusse: tohutud koolide- ja rahvustevahelised erinevused keskmises edasijõudmises matemaatikas või teistes ainetes näitavad, kui palju võib ikka veel saavutada õpetamise abil. "Intelligentsuse geenid" ei saa töötada vaakumis; nad vajavad avaldumiseks keskkonna stimuleerivat toimet.

Leppigem niisiis selle ilmselgelt rumalavõitu definitsiooni- ja mille kohaselt intelligentsus on see asi, mida mõõdetakse mitme intelligentsustesti keskmisega — "g" — ja vaadake, kuhu see meid viib. Tõsiasi, et IQ testid olid kunagi nii tahumatud ja halvad ning on tänini kaugel täiuslikkusest, tegemaks kindlaks midagi tõeliselt objektiivset, muudab veelgi enam — mitte vähem — märkimisväärseks selle, et nad on üksteisega siiski nii heas kooskõlas. Kui IQ ja teatud geenide vaheline korrelatsioon ilmutab end isegi läbi "puudulike testide udu", nagu Mark Philpott on öelnud,<sup>49</sup> siis on seda tõenäolisem, et intelligentsuse juures on mängus tugev pärilik element. Liiatigi on tänapäevaste testide puhul oluliselt suurendatud nende objektiivsust ja sõltumatust kultuuritaustast ning spetsiaalteadmistest.

Eugeenilise IQ testimise õitseajal 1920. aastatel ei olnud mingeid tõendeid IQ pärilikkuse kohta. Testitegijad lihtsalt oletasid seda. Tänapäeval on asi teisiti. IQ pärilikkus (mis iganes see IQ on) on hüpotees, mida on kontrollitud kahe inimestegrupi, kaksikute ja lapsendatute peal. Tulemused, ükskõik kuidas te neid ka vaatate, on jahmatavad. Mitte üheski intelligentsuse aluste alases uurimuses ei ole jäänud leidmata tuntav pärilikkus.

1960. aastatel oli moes kaksikud kohe pärast sündi teineteisest lahutada, eriti kui nad loovutati lapsendamiseks. Paljudel juhtudel tehti seda ilma mingite eriliste kavatsusteta, aga mõnedel puhkudel toimus see teadlikult, varjatud teaduslikel motiividel: et kontrollida ja (loodetavasti) demonstreerida valitseva uskumuse paikapidavust, mille kohaselt isiksuse

<sup>48</sup>U. Neisser, *et al.* Intelligence: knowns and unknowns. — *American Psychologist* 51 (1996), lk 77–101.

<sup>49</sup>M. Philpott. Genetic determinism. — H. Tam (toim.), *Punishment, excuses and moral development*. Aldershot: Avebury, 1996.

kujundavad kasvatus ja keskkond, mitte aga geenid. Enim on tuntuks saanud kahe New Yorgi tüdruku, Bethi ja Amy juhtum, kelle kohe pärast sündi lahutas teineteisest üks teadmishimuline freudistlik psühholoog. Amy anti vaese, ülekaalulise, üldse mitte turvatunnet sisendava ja tüdruku suhtes ükskõikse ema perekonda; nagu oligi arvata, muutus Amy suureks kasvades neurootiliseks ja introvertseks, täpselt nagu freudistlik teooria ette näeb. Ent sama juhtus — pisimate detailideni — ka Bethiga, kelle kasuema oli rikas, muretu, armastav ja rõõmsameelne. Kui Amy ja Beth kakskümmend aastat hiljem teineteist uuesti avastasid, ei olnud nende isiksustes võimalik märgata peaaegu mingit erinevust. Kaugel sellest, et demonstreerida kasvatusel kõikvõimsust meie vaimu kujundamisel, tõestas uurimus otse vastupidist: instinktide tugevust.<sup>50</sup>

Niisiis tegid lahus üles kasvatatud kaksikute uurimisega algust keskkonnadeterministid, hiljem aga võtsid selle üle vaidluses vastaspoolel olivad, eelkõige Thomas Bouchard Minnesota ülikoolist. Alates 1979. aastast kogus ta andmeid lahutatud kaksikutepaaride kohta üle kogu maailma, viis nad omavahel uuesti kokku ja määras nende isiksuseomadused ning IQd. Teised uurimused keskendusid samal ajal lapsendatud inimeste IQde võrdlemisele nende kasuvanemate ja bioloogiliste vanemate või õdede-vendade IQdega. Kui kõik need uurimused kokku panna, kümnete tuhandete indiviidide IQ testid kokku liita, siis näeb tabel välja järgmine. Iga kategooria puhul näitab arv korrelatsiooniprotsenti, kusjuures saajaprotsendiline korrelatsioon tähendab täielikku identsust ja nullprotsendiline juhuslikku erinevust.

Kaks korda testitud üks ja sama isik	87
Koos kasvatatud ühemunakaksikud	86
Lahus kasvatatud ühemunakaksikud	76
Koos kasvatatud erimunakaksikud	55
Bioloogilised õed-vennad	47
Koos elavad lapsed ja nende vanemad	40
Lahus elavad lapsed ja nende vanemad	31

<sup>50</sup>L. Wright. *Twins: genes, environment and the mystery of identity*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1997.

Koos elavad lapsendatud lapsed	0
Lahus elavad mittesugulased	0

Ei ole üllatav, et suurim korrelatsioon valitseb koos kasvatatud ühemunakaksikute vahel. Jagades samu geene, sama emaüska ja sama perekonda, on nad eristamatud kaks korda testitud ühest ja samast isikust. Erimunakaksikud, kes jagavad küll emaüska, kuid ei ole geneetiliselt sugugi sarnasemad kui kaks õde-venda, on palju vähem sarnased, kuid siiski sarnasemad kui tavalised õed-vennad, mis vihjab sellele, et väikest mõju võib avaldada ka emaüsas või varases eas perekonnaelus kogetu. Kuid hämmastust tekitab korrelatsioon koos kasvatatud lapsendatud laste näitajate vahel: null. Ühes perekonnas kasvamine ei avalda IQle mitte mingisugust tuvastatavat mõju.<sup>51</sup>

Emaüsa tähtsust on hakatud hindama alles viimasel ajal. Ühe uurimuse kohaselt võib kaksikümmend protsenti kaksikutepaari intelligentsuse sarnasusest kanda emaüsas toimunu arvele, samas kui õdede-vendade intelligentsuse sarnasusest võib ainult viis protsenti kanda emaüsas toimunu arvele. Eri-nervis on selles, et kaksikud jagavad üska ühel ja samal ajal, õed-vennad aga mitte. Emaüsas toimunu mõju meie intelligentsusele on kolm korda suurem kui millel tahes muul, mida vanemad meiega pärast sündi ette võtavad. Seega on isegi see osa meie intelligentsusest, mille võib kanda pigem kasvatus kui looduse arvele, tegelikult määratud sellise kasvatus poolt, mis on muutmatu ja kindlalt minevikus. Loodus seevastu jätkab geenide avaldamist kogu noorpõlve jooksul. See on loodus, mitte kasvatus, mis nõuab, et me ei teeks liiga varakult saatuslikke otsuseid lapse intelligentsuse kohta.<sup>52</sup>

See on kahtlemata veider ja käib risti vastu tervele mõistusele: on ju kindel, et meie intelligentsust mõjutavad lapsepõlvkodus olnud raamatud ja seal aset leidnud vestlused? Jah, aga küsimus ei ole selles. Lõppude lõpuks on ju mõeldav, et pärilikkusest on tingitud seegi asjaolu, et nii vanematele

<sup>51</sup>S. Scarr. Developmental theories for the 1990s: development and individual differences. — *Child Development* 63 (1992), lk 1–19.

<sup>52</sup>M. Daniels, B. Devlin, K. Roeder. Of genes and IQ. — B. Devlin, S. E. Fienberg, D. P. Resnick ja K. Roeder (toim.). *Intelligence, genes and success*. New York: Copernicus, 1997.

kui ka lastele, kes jagavad ühist kodu, meeldib püüelda intellektuaalsuse poole. Ei ole tehtud uuringuid — peale nende, mis puudutavad kaksikuid ja lapsendatud —, mis oleksid teinud vahet vanematekodu- ja pärilikul seletusel. Kaksikute ja lapsendatud uuringud räägivad praegu ühemõtteliselt selle poolt, et vanemate ning laste IQde kokkulangevus on tingitud pärilikkusest. On endiselt võimalik, et kaksikute ja lapsendatud uuringud on eksitavad, sest nad on läbi viidud liiga ühesugustes perekondades. Need on peamiselt valgenahalised keskklassi perekonnad ja väga vähesel hulgal on uuritute seas esindatud vaesed või mustanahalised pered. Küllap ei ole üllatav, et kõigis valgete, keskklassi kuuluvate ameeriklaste perekondades ettetulevate raamatute ja vestluste diapasoon on üldjoontes üks ja seesama. Kui korraldati uuring rassiülese lapsendamise kohta, leiti väike korrelatsioon laste ja nende kasuvanemate IQde vahel (ühheidsateist protsenti).

Ent see mõju on ikkagi väike. Kõigi nende uuringute ühiseks järelduseks on tõdemus, et umbes pool teie IQst on pärilik ja vähem kui viiendik on tingitud keskkonnast, mida te koos oma õdede-vendadega jagasite — perekonnast. Ülejäänud on pärit emaüast, koolist ja välistest mõjutajatest, näiteks kaaslaste seltskonnast. Kuid isegi see on eksitav. Koos vanusega ei muutu mitte ainult teie IQ, vaid ka pärilikkuse osakaal selles. Sedamööda, kuidas te vanemaks saate ja kogemusi omandate, teie geenide mõju suureneb. Kuidas? Ei ole ju kahtlust, et see väheneb? Ei — kui lapsepõlves on pärilikkuse osakaal IQs umbes nelikümmend viis protsenti, siis noorukiea lõpuks tõuseb see seitsmekümne viie protsendini. Vanemaks saades ilmutate te vähehaaval oma kaasasündinud intelligentsust ja minetate teiste poolt teile osaks saanud mõjutused. Te valite keskkonna, mis sobib teie kaasasündinud kalduvustega, mitte ei kohanda oma kaasasündinud kalduvusi keskkonnaga, kuhu te satute. See tõestab kaht eluliselt tähtsat asja: et geneetiline mõju ei lõpe eostumise hetkega ja et keskkonnamõjud ei ole jäigalt kumulatiivsed. Pärilikkus ei tähenda muutmatust.

Francis Galton kasutas kohe selle pika vaidluse algul analoogiat, mis võib olla üsna kohane. "Nii mõnigi inimene," kirjutab ta, "on lõbustanud end sellega, et on loopinud väikesesse ojasse oksakesi ja jälginud nende teekonda; kuidas nad takerduvad algul ühe juhusliku takistuse ja siis teise taha;

ja kuidas teisest küljest nende edasikulgu soodustab mitmesuguste asjaolude koosmäng. Võimalik, et ta omistas kõigile neile sündmustele suurt tähtsust ja mõtles, kui olulisel määral juhib ühe oksakese saatust tähtsusetute juhuseikade jada. Ja sellest hoolimata õnnestub kõikidel oksakestel allavoolu liikuda ning lõppkokkuvõttes kulgevad nad enam-vähem ühesuguses tempos." Niisiis viitavad uurimistulemused sellele, et laste intensiivsel allutamisel paremale õpetusele on silmanähtav mõju nende IQ punktinäidule, kuid ainult ajutiselt. Algkooli lõpuks ei ole *Head Start*'i\* programmi läbinud lapsed sugugi kaugemale jõudnud kui need, kes ei ole seda programmi läbi teinud.

Kui te olete nõus, et need uurimused tähtsustavad pärilikkust pisut üle, sest tuginevad ühestainsast sotsiaalsest klassist pärit perekondadele, siis järeldub sellest, et egalitaarsetes ühiskonnas on pärilikkuse osakaal suurem kui ebavõrdses ühiskonnas. Võib koguni ironiliselt tõdeda, et täiuslikult meritokraatlik\*\* ühiskond on definitsiooni kohaselt selline, milles inimeste saavutused sõltuvad nende geenidest, sest keskkond on kõigi jaoks ühesugune. Me läheneme kiiresti sellisele olukorrale pikkuse osas: minevikus oli viletsa toitumuse tulemuseks see, et paljud lapsed ei jõudnud täiskasvanuks saades oma "geneetilise" pikkuseni. Tänapäeval, mil lapsed toituvad üldiselt paremini, sõltuvad indiviididevahelised pikkuserinevused rohkem geenidest: seepärast ma oletan, et pikkuse sõltuvus pärilikkusest kasvab. Sama ei saa täie kindlusega öelda intelligentsuse kohta, sest keskkonnamuutujad — näiteks kooli tase, perekonna harjumused või jõukus — võivad mõnedes ühiskondades pigem diferentseeruda kui võrdsustuda. Kuid sellele vaatamata on see paradoks: egalitaarsetes ühiskondades loevad geenid rohkem.

Need päritavushinnangud käivad indiviidide-, mitte rühmadevaheliste erinevuste kohta. IQ päritavus näib olevat eri populatsioonides või rassides enam-vähem ühesugune, ehkki see ei oleks pruukinud tingimata nii olla. Kuid on loogiliselt

---

\*Head Start — 1965. aastal alguse saanud riigi poolt finantseeritav programm USAs, mille eesmärk on anda eelkooliharidust majanduslikult ja kultuuriliselt ebasoodsatest oludest pärit lastele. *Tlk.*

\*\*Meritokraatia — postindustriaalne ühiskond, mille mõjukaimaks jõuks on teadus- ja tehnikaharitlaskond. *Tlk.*



vale järeldada, et kuivõrd erinevus kahe isiku IQ vahel on ligikaudu viiekümne protsendi ulatuses tingitud pärilikkusest, siis on ka erinevus mustade ja valgete või valgete ja asiaatide keskmise IQ vahel tingitud geenidest. Veelgi enam, see järeldus ei ole mitte ainult loogiliselt väär, vaid näib seniajani ka empiiriliselte vale olevat. Sellega on kokku varisenud hiljuti ilmunud raamatus *Kellukakõver*<sup>53</sup> esitatud väidet toetav peamine tugisammas. Mustade ja valgete IQ näitajad on erinevad, kuid ei ole mingeid tõendeid, et need erinevused ise oleksid pärilikud. Segarassilised lapsendamisjuhud viitavad hoopis sellele, et valgete poolt ja valgete seas üles kasvatatud mustade IQ ei erine valgete omast.

(Järgneb)

---

<sup>53</sup>R. J. Herrnstein, C. Murray. *The bell curve*. New York: The Free Press, 1994.

## AKADEEMIA TELLIMINE

Lugupeetud lugejad,  
ajakirja *AKADEEMIA* on võimalik nüüd tellida

• mugava otsekorralduslepinguga e-pangas või pangakontoris  
— selle vormistamiseks tuleb toimetusest küsida endale isiklik  
viitenumber (tel. 07423050 või e-post [akadeemia@akad.ee](mailto:akadeemia@akad.ee))

Peale selle on tellimust võimalik vormistada

- telefonitsi — helistades numbril 06408598 (Kirilind)
- ajakirjanduslevi punktides, postimajades jm.

*Akadeemia* ilmub 12 korda aastas.

Kuutellimus maksab 27 krooni, aastatellimus 324 krooni.

Välismaale tellides lisandub postikulu.

Lähemat teavet saab toimetusest, tel. 07423050  
või e-post [akadeemia@akad.ee](mailto:akadeemia@akad.ee).

Toimetuses müügil ka *Akadeemia* vanemad numbrid.

## CONTENTS

The Estonian Democratic Movement and the Estonian National Front: A documented retrospection. I* . . . . .	<i>Mait Raun</i>	1131
The rise of illiberal democracy . . . . .	<i>Fareed Zakaria</i>	1157
Why do empty signifiers matter in politics? . . . . .	<i>Ernesto Laclau</i>	1180
Science and love . . . . .	<i>Anto Raukas</i>	1204
An essay on how science is made . . . . .	<i>Atko Viru</i>	1217
Poetry . . . . .	<i>Aivo Lõhmus</i>	1225
Stendhal's "red" — a quotation or a symbol? . . . . .	<i>Linnar Priimägi</i>	1231
Were there medieval theatres? . . . . .	<i>Mardi Valgemäe</i>	1243
Dialectic . . . . .	<i>Eleonore Stump</i>	1257
<i>Review: Stat-kyrka-samhälle: Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna.</i> (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 21.) Utg. av Torkel Jansson o. Torbjörn Eng. Stockholm, 2000. 470 sid. . . . .	<i>Enn Küng</i>	1284
<i>Review: Narva — Läänemerekaubanduse sõlmpunkt 17. sajandil. Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel.</i> (Scripta archivi historici Estoniae.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2001. 403 lk. . . . .	<i>Aleksander Loit</i>	1297
<i>Review: Üks nõmmelõokese laulu saatel elatud elu. Hans Trass. Üksi ja ühes: Mnemograafia.</i> Tartu: Ilmamaa, 2002. 255 lk. . . . .	<i>Erast Parmasto</i>	1303
Abstracts . . . . .		1309
Genome: The autobiography of a species in 23 chapters. III . . . . .	<i>Matt Ridley</i>	1319

\* Peer-reviewed article.

# AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni



9 770235 077719